

Висвітлено актуальні проблеми міжнародних відносин, питання сучасної системи міжнародного права, особливості розвитку світового господарства та міжнародних економічних відносин.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

Відповідальний за випуск – Нанавов Антон, канд. екон. наук, доц.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР	Дорошко Микола, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Білоцький Сергій, д-р юрид. наук, проф. (Україна); Донай Лукаш, д-р політ. наук, проф. (Польща); Еспіноза Гастон, д-р іст. наук, проф. (США); Ігнат'єв Павло, д-р політ. наук, проф. (Україна); Медведєва Марина, д-р юрид. наук, проф. (Україна); Нанавов Антон, канд. екон. наук, доц. (заст. голов. ред.) (Україна); Піпченко Наталія, д-р політ. наук, проф. (Україна); Приятельчук Олена, д-р екон. наук, доц. (Україна); Резнікова Наталія, д-р екон. наук, проф. (Україна); Смирнова Ксенія, д-р юрид. наук, проф. (Україна); Філіпенко Антон, д-р екон. наук, проф. (Україна); Хлистун Ганна, канд. політ. наук (заст. голов. ред.) (Україна); Хонг Ліу, д-р політ. наук, проф. (Сінгапур); Циганов Сергій, д-р екон. наук, проф. (Україна); Цирфа Юлія, канд. політ. наук, доц. (заст. голов. ред.) (Україна); Шнирков Олександр, д-р екон. наук, проф. (Україна)
Адреса редколегії	ННІ міжнародних відносин вул. Ілленка, 36/1, м. Київ, 04119 ☎ (38044) 481 44 14 e-mail: intern.bulletin@knu.ua web: intern.bulletin.knu.ua
Затверджено	вченою радою ННІ міжнародних відносин 20.12.22 (протокол № 5)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 24888-14828 Р від 30.06.21
Атестовано	Міністерством освіти і науки України (категорія Б) Наказ № 894 від 10.10.22; наказ № 320 від 07.04.22; наказ № 1290 від 30.11.21
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет" б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpc@knu.ua

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2292 (Print)

INTERNATIONAL RELATIONS

1(57)/2023

Established in 1958

The modern problems of international relations, international law, world economy and international economic relations are highlighted in following issue.

For professors, scientists, PhD students and students.

A person being responsible for the issue release – Nanavov Anton, PhD (Econ.), Assoc. Prof.

EDITOR-IN-CHIEF	Doroshko Mykola, Dr Hab. (Historical), Prof. (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Bilotsky Sergiy, DSc (Law), Prof. (Ukraine); Donaj Łukasz, DSc (Polit.), Prof. (Poland); Espinosa Gastón, DSc (Histor.), Prof. (USA); Filipenko Anton, DSc (Econ.), Prof. (Ukraine); Hong Liu, DSc (Polit.), Prof. (Singapore); Ignatiev Pavlo, DSc (Polit.), Prof. (Ukraine); Khlystun Hanna, PhD (Polit.) (Deputy Managing Editor) (Ukraine); Medvedieva Maryna DSc (Law), Prof. (Ukraine); Nanavov Anton, PhD (Econ.), Assoc. Prof. (Deputy Managing Editor) (Ukraine); Pipchenko Nataliia, DSc (Polit.), Prof. (Ukraine); Pryiatelchuk Olena, DSc (Econ.), Assoc. Prof. (Ukraine); Reznikova Nataliia, DSc (Econ.), Prof. (Ukraine); Shnyrkov Oleksandr, DSc (Econ.), Prof. (Ukraine); Smyrnova Kseniia, DSc (Law), Prof. (Ukraine); Tsyganov Sergiy, DSc (Econ.), Prof. (Ukraine); Tsyrya Iuliia, PhD (Polit.), Assoc. Prof. (Deputy Managing Editor) (Ukraine)
Address	Educational and Scientific Institute of International Relations 36/1, Yuriia Illenka St., Kyiv, 04119 ☎ (38044) 481 44 14 e-mail: intern.bulletin@knu.ua web: intern.bulletin.knu.ua
Approved by	by the Academic Council of the Educational and Scientific Institute of International Relations 29.06.23 (protocol № 15)
Registered by	the Ministry of Justice of Ukraine Certificate of state registration KB № 24888-14828 P dated 30.06.21
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine (category B) Order № 894 dated 10.10.22; Order № 320 dated 07.04.22); Order № 1290 dated 30.11.21
Founder and publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University" Certificate of entry into the State Register ДК № 1103 dated 31.10.02
Address	PPC "Kyiv University" 14, Taras Shevchenka Blvd., Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpc@knu.ua

---

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

СКОРОХОД Юрій Політизація шиїтської общини в Лівані.....	5
РОМАНЕНКО Юрій Енвер Ходжа: досвід візуально-аналітичної ідентифікації.....	12
ПЕРЕПЕЛИЦЯ Григорій Українська "Формула миру" як умова завершення війни і побудови повоєнного миру.....	27
ДОРОШКО Микола, ПЛІС Анна Геополітичні трансформації на Південному Кавказі в умовах російсько-української війни.....	34
ДОБРЖАНСЬКА Олена, ПАВЛЮК Олег Міф про "один народ": ціннісний розкол суспільств України та Росії на тлі повномасштабного вторгнення.....	42
БУТ Станіслав Військово-технічна співпраця як інструмент зовнішньої політики Китаю.....	50
МЕТЕЛЄВ Іван Міжнародно-політичний вимір концепту сек'юритизації: теоретичні засади й обґрунтування.....	58
ГАРАЄВА Нарміна Витоки та динаміка антагонізму з боку Туреччини щодо євроатлантичних прагнень Швеції та Фінляндії.....	65
РОГУЛЯ Карина Політика Ізраїлю в контексті війни Росії проти України: рік нейтральної допомоги.....	72
АЛІЄВ Гамідулла Роль ініціативи "Пояс і шлях" у глобальній стратегії КНР.....	78
РУБАН Аріна Аналіз трендів у трансфері технологій подвійного призначення у глобальній економіці.....	82
НОВИЦЬКА Наталя Геополітична характеристика країн Африканського Рогу.....	87

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

ЗАБАРА Ігор, РАШЕВСЬКА Катерина Роль і значення Угоди про політичне співробітництво, вільну торгівлю та стратегічне партнерство між Україною та Великою Британією для захисту прав людини і національної безпеки України.....	98
КАЛАКУРА Віктор, ЛОХМАТОВ Олександр Нормативні та судові аспекти відступлення права вимоги в законодавстві України та зарубіжних країн.....	103
КРИВОЛАПОВ Богдан Реституція культурних цінностей та норми позовної давності.....	111

CONTENTS

ACTUAL PROBLEMS OF INTERNATIONAL RELATIONS

SKOROKHOD Yuriy Politicization of the shiite community in Lebanon.....	5
ROMANENKO Yuriy Enver Hoxha: experience of visual-analytical identification	12
PEREPELITSA Hryhoriy The "Peace formula" as a condition for the termination of war and the building of post-war peace.....	27
DOROSHKO Mykola, PLIS Anna Transformations of the geopolitical and geoeconomic environment in the South Caucasus during the period of full-scale war in Ukraine.....	34
DOBRZHANSKA Olena, PAVLIUK Oleh More different than not: divergence of values in Ukraine's and Russia's societies amidst the full-scale invasion	42
BUT Stanislav Military-technical cooperation as a tool of China's foreign policy	50
METELIEV Ivan International political dimension of the securitization concept: theoretical basis and justification	58
GARAYEVA Narmina The sources and dynamics of Turkey's antagonism towards the Euro-atlantic aspirations of Sweden and Finland	65
ROHULIA Karyna Israel's policy in the context of Russia's war against Ukraine: a year of neutral aid.....	72
ALIYEV Hamidulla The role of the belt and road initiative in China's global strategy	78
RUBAN Arina Analysis of trends in the transfer of dual-purpose technologies in the global economy.....	82
NOVYTSKA Natalia Geopolitical characteristics of the countries of the Horn of Africa.....	87

MODERN SYSTEM OF INTERNATIONAL LAW

ZABARA Ihor, RASHEVSKA Kateryna The role and significance of the political, free trade and strategic partnership agreement between the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and Ukraine in the promotion and protection of human rights in Ukraine.....	98
KALAKURA Viktor, LOKHMATOV Oleksandr Regulatory and judicial aspects of assignment of the right of claim in the legislation of Ukraine and foreign states	103
KRYVOLAPOV Bogdan Restitution of cultural values and limitation of actions rules.....	111

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 327+329.3:297

Юрій СКОРОХОД, д-р політ. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0003-4391-2088

e-mail: iir.skorokhod@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОЛІТИЗАЦІЯ ШИЇТСЬКОЇ ОБЩИНИ В ЛІВАНІ

Вступ. Досвід розвитку ліванського соціуму як соціальної системи свідчить про те, що політична стабільність глибоко розділених соціумів значною мірою залежить від характеру дії зовнішнього чинника. З одного боку, гіперболізована реакція общин на події в ліванському соціумі як на виклики, спрямовані на обмеження їхніх інтересів, спричиняла мобілізацію зусиль щодо підтримки ззовні. З іншого боку, саме зовнішній чинник відігравав роль каталізатора становлення політичної свідомості ліванських общин. У цьому контексті науковий інтерес викликає феномен політизації шиїтської общини в Лівані.

Методи. Було використано такі методи: системно-структурний, системно-функціональний, проблемно-історичний, порівняльний, а також контент-аналізу.

Результати. Надання Францією шиїтській общині статусу автономної соціокультурної групи в межах створеного в 1920 р. Великого Лівану започаткувало процес розширення політичної участі шиїтської общини, ключову роль у якій відігравали традиційні політичні лідери (зуама), у діяльності ліванського соціуму. Процес урбанізації, що супроводжувався масовими міграціями шиїтського населення у великі міста, активним залученням частини шиїтів до лівих ідеологій, світських партій і рухів та поглиблення кризи ліванської політичної системи, яка розгорталася в умовах значного впливу зовнішнього чинника (сирійська та палестинська військова присутність, палестино-ізраїльське протистояння, революція в 1979 р. в Ірані та спроби експорту шиїтської революції тощо), призвели до ослаблення позицій шиїтських зуама як у межах шиїтської общини, так і в ліванському соціумі загалом. В умовах громадянської війни (1975–1990) був започаткований процес розмивання спільності інтересів шиїтів на общинному рівні, пошук виходу із кризи шляхом активізації зовнішніх зв'язків, переведення їх у площину "особливих відносин" з окремими країнами. У середині 1980-х рр. окреслюється принципова відмінність підходів до "Амаль" і "Хезболлах", як найвпливовіших шиїтських організацій, до бачення ролі шиїтської общини в ліванському соціумі.

Висновки. У період з 1920-х рр. і до кінця 1960-х – середини 1970-х рр. політична мобілізація шиїтської общини здійснювалася традиційними політичними лідерами (зуама) насамперед на засадах патронатно-клієнтних відносин, тоді як релігійна лояльність постала чинником згуртування самої соціокультурної групи. В умовах громадянської війни в Лівані (1975–1990) та посилення впливу зовнішнього чинника (зокрема шиїтської революції 1979 р. в Ірані) формування політичної свідомості шиїтів відбувалося під значним впливом таких організацій, як "Амаль" і "Хезболлах", що запропонували різне бачення ролі шиїтської общини в ліванському соціумі. Модель політизації шиїтської общини, запропонована "Амаль", була орієнтована на підвищення політичного статусу шиїтів у межах реформованої системи конфесійної демократії і передбачала використання, зокрема, і світських засобів. "Хезболлах", на протизвагу цьому, вважала ліванську політичну систему нелегітимною і в середині 1980-х рр. узяла курс на радикалізацію політичної свідомості шиїтів і створення на перспективу в Лівані ісламської держави на зразок іранської періоду правління аятоли Хомейні.

Ключові слова: шиїти, Ліван, "конфесійна система", політизація общини, патронатно-клієнтні відносини, "Амаль", "Хезболлах".

Вступ

Важливим об'єктом досліджень у сучасній політичній науці є проблема функціонування глибоко розділених поліконфесійних соціумів та впливу на їхній розвиток зовнішнього чинника. Типовим прикладом глибоко розділеного соціуму є Ліван, на території якого тривалий історичний період співіснують 17 релігійних общин, що репрезентують переважно дві світові релігії: християнство й іслам. Досвід розвитку ліванського соціуму як соціальної системи свідчить про те, що політична стабільність глибоко розділених соціумів значною мірою залежить від характеру дії зовнішнього чинника. З одного боку, гіперболізована реакція общин на події в ліванському соціумі як на виклики, спрямовані на обмеження їхніх інтересів, спричиняла мобілізацію зусиль щодо підтримки ззовні. З іншого боку, саме зовнішній чинник постав каталізатором становлення політичної свідомості ліванських общин. У цьому контексті науковий інтерес викликає феномен політизації шиїтської общини в Лівані.

Метою статті є дослідження особливостей процесу політизації шиїтської общини на різних етапах розвитку ліванської держави в період 1920–1990 рр.

Огляд літератури. Проблема політизації шиїтської общини Лівану знайшла своє відображення в наукових працях, насамперед західних авторів. Можна виок-

ремити щонайменше три напрями дослідження цієї проблеми. Перший – це роботи, присвячені політичній історії Лівану, у яких проблеми шиїтської общини розглядали зазвичай дотично, переважно в контексті співіснування різних общин на ліванській території та становлення й функціонування "конфесійної демократії" (Т. Ханф, А. Хурані, Латіф Абуль-Хусн, Ф. Трабулсі). Другий напрямок репрезентують роботи вчених, які аналізували діяльність провідних шиїтських організацій – "Амаль" і "Хезболлах" (Дж. Дахер, М. Халаві, А. Р. Нортон). Третій напрямок формують дослідження, що побачили світ у XXI ст., і в яких зроблено спробу проаналізувати окремі аспекти політичного розвитку шиїтів Лівану (Р. Асісааб та М. Асісааб, Р. Рабіл, Р. Шанахан, М. Вайс, Моханад Хадж Алі). Водночас слід зауважити, що проблема політизації шиїтської общини Лівану як самостійний об'єкт дослідження досі не стала об'єктом уваги українських авторів.

Методи

У процесі дослідження були використані такі методи: системно-структурний, системно-функціональний, проблемно-історичний, порівняльний, а також контент-аналізу.

Результати

Процес політизації шиїтської общини Лівану був зумовлений багатьма чинниками, які визначили його специфіку на кожному з етапів становлення та розвитку ліванської держави, політична система якої заснована на принципах конфесіоналізму. Поява конфесійної демократії була не наслідком автохтонного розвитку ліванського соціуму (іманентними були лише окремі її елементи, наприклад, досвід досягнення під час виборів еміра консенсусу поліконфесійною за своїм складом феодальною знаттю), а наслідком привнесення на ліванський ґрунт і поєднання з інтересами різних общин західноєвропейської ідеї демократичного плюралізму, тобто стала наслідком імпортування формальних інститутів. Свідченням цього було запровадження Османською імперією міллетної системи, створення під тиском європейських країн у 1861 р. Адміністративної ради Гірського Лівану та ухвалення французькими мандатними властями Конституції Лівану 1926 р., що відображало основні етапи становлення моделі ліванської конфесійної демократії.

Знаковою подією у процесі становлення політизації шиїтської общини стає створення Францією 1 вересня 1920 р. Великого Лівану шляхом включення нових територій. Окрім власне Гірського Лівану, до складу Великого Лівану увійшли міста, що були розташовані на узбережжі: Бейрут, Сайда, Тріполі, Тір, а також землі по нижній течії р. Літані, північні та східні схили Ліванських гір. Створення Великого Лівану стало наслідком традиційного французько-маронітського альянсу. Франція вбачала у створенні держави Ліван можливість збереження свого впливу в середземноморському регіоні, тоді як християни-мароніти – можливість збереження своєї домінанти у країні. Такий підхід обумовив і сам принцип формування держави: за християнами мала залишитись чисельна перевага, розширення територій майбутньої держави не мало порушувати її. Незважаючи на те, що дещо християнського населення у Великому Лівані був дещо нижчим, аніж у Гірському Лівані (традиційному місці проживання маронітів) без охоплення прибережних міст і долини Бекаа з її родючими землями Гірський Ліван не був економічно життєздатним як політичний суб'єкт. Частиною стратегії Франції в Лівані було відокремлення новоутвореного об'єднання – Великого Лівану – від Сирії, у якій посилювався арабський націоналістичний рух (Delatolla, 2021, р. 231).

До складу Великого Лівану увійшли регіони півдня Лівану та долини Бекаа, населені переважно шиїтами, більшість із яких були сільськими мешканцями і не відзначалися політичною активністю, що значною мірою було пов'язано з політикою Османської імперії. Незважаючи на те, що лояльність своїй конфесійній общині була інституціалізована шляхом політичного визнання з боку Османської імперії (створення Адміністративної ради Гірського Лівану), шиїти були позбавлені тих привілеїв, які надавалися іншим релігійним громадам в Османській імперії. На відміну від інших конфесійних спільнот, визнаних сунітською Османською державою, шиїтам було відмовлено в офіційній ідентичності як окремої групи із власними релігійними правами чи правовим статусом; мусульмани-шиїти повинні були звертатися до сунітських судів для врегулювання офіційних правових питань і юриспруденції (Sayed, 2023, р. 33).

Проте, на відміну від інших ліванських общин, шиїти також не могли розраховувати на захист з боку зовнішніх сил у забезпеченні своїх інтересів і покладалися на свою географічну ізоляцію, уникаючи участі в будь-яких конфліктах, що виникали на теренах Османської імперії.

За переписом 1932 р. із 785 543 осіб, які проживали на території Великого Лівану, шиїтів було 154,208 осіб (Halawi, 1992, р. 49). Отже, частка шиїтів від загальної кількості населення Великого Лівану становила 19,6 % на противагу 6 %, яку шиїти мали в Гірському Лівані. Включаючи регіони Півдня Лівану та Бекаа до складу Великого Лівану, Франція розраховувала на лояльність з боку шиїтської общини. Останнє вважало особливо важливим, оскільки сунітська громада, що була найбільшою общиною мусульман у Великому Лівані, чинила опір створенню Великого Лівану та підтримувала ідею створення Великої Сирії у складі Сирії, Лівану, Палестини та Йорданії на чолі з королем Фейсалом. Як стверджує Р. Шанахан, "Французи досить добре розуміли, чому мусульмани-суніти не бажають входити до складу Великого Лівану, тому вони намагалися зробити арабський націоналістичний рух менш привабливим для мусульман загалом, культивуючи лояльність шиїтської меншини" (Shanahan, 2005, р. 29). У контексті цієї політики Франція надала шиїтській общині статус автономної соціокультурної групи, визнавши школу шиїтської юриспруденції джафарі основним органом у релігійних справах шиїтів. Згідно з Конституцією 1926 р. в Лівані також створили двопалатний парламент, місця в якому розподілили за конфесійним принципом. Із 62 депутатів 11 були шиїтами. Отже, шиїти отримали гарантовану частку в ліванській державній системі. Завершення формування системи конфесійної демократії відбулося вже після проголошення Ліваном незалежності в 1943 р., коли був остаточно запроваджений механізм регуляції суспільства, в основу якого поклали принципи автономності общин й забезпечення балансу сил та інтересів цих соціокультурних груп шляхом еквівалентної інкорпорації, тобто фіксування вертикальної стратифікації суспільства шляхом кількісно-пропорційного представництва у структурах влади*.

Місцеві шиїтські лідери Південного Лівану та долини Бекаа підтримали створення нової ліванської держави у 1920 р. Однак отримання шиїтами нового статусу в межах Великого Лівану та посилення ідентифікації громади з державою не мало суттєвого ефекту з позиції політизації громади. Однією із причин, на думку Моханада Хадж Алі, було те, що шиїтам бракувало освітніх і соціальних інституцій, які були притаманні іншим релігійним громадам (Mohanad Hage Ali, 2018, р. 7). Перепис населення 1932 р. показав, що шиїти мали найвищий рівень неписьменності в Лівані – 83 %, за ними йшли суніти (66), друзи (53), грецькі православні (53), мароніти (48) та греко-католики (39 %) (El-Khazen, 2000, р. 65).

Однак, на нашу думку, до визначальних чинників, що зумовили обмеження процесу політизації шиїтської общини в межах Великого Лівану і після отримання Ліваном незалежності, належать особливості функціонування ліванської конфесійної системи, за якого збалансування сил й узгодження міжобщинних інтересів відбувалося на рівні еліти, що репрезентувала общини, а сам політичний процес був персоніфікованим за своєю суттю. У політичній еліті Лівану в період, що передував громадянській війні 1975–1976 рр., провідні позиції належали традиційним політичним лідерам (*зуама*), що зумовлювалось їхньою структурно-функціональною роллю в ліванському соціумі. За влучним висловом Т. Ханфа, "У довоєнному Лівані зуама були найважли-

* У ліванському парламенті періоду незалежності шиїти, як третя за чисельністю община Лівану за переписом 1932 р., отримали 19 місць із 99, а також посаду спікера.

вищими посередниками між громадянами та державою, своєрідним класом політичних "брокерів" (Hanf, 1993, p. 39). Як депутати ліванського парламенту (у якому вони репрезентують округи, де мають домінуючий вплив) зуама мали доступ до державної структури патронату, поширюючи її виключно на своїх прихильників. Відносини між останніми та зуама набували форми патронатно-клієнтних відносин.

Серед шиїтської общини найбільший політичний та економічний вплив мали шість "видатних родин" (нотаблів): Асадів, Зейнів й Оссейранів на півдні Лівану, а також сімей Хамаде, Хайдар і Хусейні в Баальбеку та Біблосі (Daher, 2016, p. 13). Шиїтські зуама Півдня Лівану та долини Бекаа за типологією А. Хурані були представниками "зуама-феодалів" (Hourani, 1976, p. 33-41), які в переважній більшості були "лордами" тієї частини сільської місцевості, де існували великі маєтки. У їхній власності було зосереджено три чверті родючих земель. Влада зуама-феодалів, заснована на земельній власності, стародавності того чи іншого панівного роду та патронаті, на відміну від інших типів зуама ("популістів" іа "міських босів") (Hourani, 1976, p. 33-41) відзначалася найбільшою стабільністю, адже важливу роль у структурі лояльності селян до лендлорда традиційно відігравав морально-психологічний елемент, що вирізняється особливо сталим характером. Шиїтські зуама використовували у відносинах зі своїми послідовниками принцип "відкритих дверей", згідно із яким будь-яка проблема останніх завжди мала бути розглянута.

Отже, можна констатувати, що протягом тривало історичного періоду, принаймні до кінця 1960-х – середини 1970-х рр., **політична мобілізація шиїтської общини здійснювалася, насамперед, на основі патронатно-клієнтних відносин; релігійна лояльність була чинником згуртування самої соціокультурної групи.**

Формування інших моделей лояльності і, відповідно, політизації шиїтів у Лівані значною мірою відбувалося в умовах поступового ослаблення патронатно-клієнтних відносин у шиїтській общині. Можна виокремити кілька причин, що сприяли цьому процесу.

- Перша причина – **міграції шиїтів**, спричинені економічними мотивами, що були спрямовані як в інші регіони Лівану, насамперед великі міста, так і за межі країни. Станом на 1975 р. 50 % шиїтів із регіону долини Бекаа і 65 % із Південного Лівану покинули свої села. Приблизно три чверті з них оселилися в ліванських містах, а решта виїжджали за кордон, переважно до Західної Африки та країн Перської затоки. На 1973 р. 63 % шиїтів проживали в містах, 45 % із них – у Бейруті та його передмістях (Великий Бейрут) (Daher, 2016, p. 17). Саме Бейрут вже з 1920-х став основним об'єктом внутрішньої міграції ліванських шиїтів, у якому некваліфіковані робітники мали змогу знайти роботу. У 1960-х рр. масштаби цієї міграції суттєво зросли внаслідок збільшення механізації у великих сільськогосподарських маєтках та низької заробітної плати в аграрних регіонах. На початку 1970-х рр. річний дохід на душу населення в Бейруті оцінювали в 803 дол США, тоді як у Південному Лівані не перевищував 151 дол США (Traboulsi, 2007, p. 161). Окрім того, розміщення на Півдні Лівану палестинських військових формувань, періодичне загострення ізраїльсько-палестинського протистояння, військові операції Ізраїлю проти палестинців на ліванській території стають ще одним чинником, що стимулював переміщення шиїтського населення в пе-

редмістя Бейруту. Однак патронатно-клієнтські мережі в Бейруті, сформовані переважно сунітськими "зуама – міськими босами", не в змозі були абсорбувати дедалі більший потік внутрішніх мігрантів-шиїтів. Як наслідок, перші шиїтські іммігранти та їхні нащадки не були інтегровані у клієнтську систему столиці (Khalaf, & Denoex, 1988, p. 188).

Незважаючи на те, що під час виборів шиїти, які мігрували до Бейруту, поверталися у свої округи для головування, лояльність до традиційних зуама в цієї категорії членів шиїтської общини поступово змінювалася. З огляду на це зростання динаміки міграційних процесів шиїтів Лівану підірвала одну з основних передумов патронату традиційних шиїтських сімей Півдня Лівану та долини Бекаа "зуама-феодалів", а саме – незмінність проживання їхніх потенційних клієнтів на тій самій території. Як зазначає Р. Шанахан, "Ця внутрішня міграція виявилася ключовим елементом шиїтської політизації, оскільки породила велику, незадоволену і маргіналізовану меншину, що дозріла до політичного лідерства" (Shanahan, 2005, p. 34).

Зовнішні міграції ліванських шиїтів, зі свого боку, сприяли послабленню патронатно-клієнтних відносин як ключового механізму політичної мобілізації шиїтської общини. Особливість міграції шиїтів за межі Лівану порівняно, наприклад, з аналогічними процесами в маронітській общині полягала в тому, що більшість шиїтів-мігрантів поверталися назад і використовували зароблені кошти для розвитку бізнесу в Лівані. Тож у Лівані поступово починає формуватися сегмент шиїтських бізнесменів, які не були пов'язані із традиційними шиїтськими сім'ями, і які почали претендувати на участь у політичних процесах у Лівані в ролі політичних акторів.

- Друга причина – **криза моделі конфесійної демократії як основи функціонування ліванської держави**, що призвела до тривалої громадянської війни (1975–1990). За відсутності виборчого процесу істотно звужувались можливості зуама для здійснення патронату як одного з провідних джерел їхньої влади та міцності позицій у ліванському соціумі. Окрім того, простежується процес мілітаризації ліванського соціуму шляхом створення міліцій на общинному рівні. Шиїтські феодалські лорди Півдня Лівану та долини Бекаа, попри їхні спроби мобілізувати маси шляхом створення партій, а також формування власних міліцій, не змогли на відміну від зуама інших общин (напр., друзького лідера В. Джумблатта), адаптуватися до нового середовища та перетворитися на "військових лордів", що дозволило б їм залишатися повноправними володарями на територіях, які вони контролюють, по суті, одночасно поєднуючи в собі функції і зуама, і військового лідера.

В умовах поступового ослаблення позицій шиїтських зуама в ліванському соціумі, політичний вакуум, що утворювався, поступово починають заповнювати організації світського характеру, які репрезентували досить широкий ідеологічний спектр від комуністів до арабських націоналістів. Наслідком стає поява в 1950–1960-х рр. такого явища, як **шиїтський радикалізм** – активне залучення шиїтів до лівих ідеологій і світських партій та рухів, більшість із яких виступали за ліквідацію конфесійної системи в Лівані як перешкоди на шляху до модернізації політичних інститутів держави. Шиїтські комуністи вважали, що через скасування політичного сектантства та руйнування механізму впливу зуама, вони зможуть забезпечити шиїтам більше прав у ліванській державі. Водночас слід зауважити, що в цей період залу-

чення шиїтів до політики поза традиційними структурами все ж набувало форми індивідуальної, а не групової політичної активності. Незважаючи на суттєве зростання чисельності шиїтів в загальній структурі населення Лівану*, шиїтська громада до другої половини 1970-х рр. не проектувала суспільно-політичної сили, співставної зі своєю дедалі більшою чисельністю (Rabil, 2011, p. 26).

Ситуація поступово зазнає змін з появою на ліванській політичній арені харизматичного шиїтського проповідника імама Муси аль-Садра, який народився в Ірані і прибув до Лівану наприкінці 1950-х рр. Він звернув увагу на існування нерівності в соціально-економічному та політичному становищі різних конфесійних груп у Лівані, зокрема й шиїтів.

У 1971 р., наприклад, середній дохід шиїтської сім'ї становив 4532 ліванських фунтів стерлінгів, порівняно із середнім показником по країні в 6247 ліванських фунтів стерлінгів (Norton, 1988, p. 17). Середній дохід християн був на 58 % вищим, ніж у шиїтів (Abul-Husn Latif, 1998, p. 15). У 1974 р. Південь Лівану, населений переважно шиїтами, отримав 0,7 % коштів з держбюджету, тоді як на цей регіон припадало 20 % загальної чисельності населення країни (Norton, 1988, p. 17). Окрім того, незважаючи на спроби в 1960-х рр. тогочасного президента Ф. Шихаба активніше залучити шиїтів до державної служби, шиїтська община, попри істотне зростання її чисельності, і надалі мала найнижчий рівень політичного представництва в державних органах з усіх общин (Daheg, 2016, p. 12).

Імам Муса аль-Садр спрямував свою діяльність на мобілізацію шиїтів навколо ідеї поліпшення їхнього політичного та соціально-економічного становища, що передбачало трансформацію свідомості як на рівні особи, так й общини загалом. Головна його теза: шиїти Лівану є пригнобленою, знедоленою громадою, якою нехтує ліванська держава. Проводячи паралелі між стражданнями імама Хусейна в Кербелі і становищем ліванських шиїтів, Імам Муса аль-Садр тлумачив ситуацію в ліванській державі як боротьбу між зарозумілим істеблїшментом, що уособлює державу, та пригнобленою громадою (Roschanack Shaery-Eisenlohr, 2008, p. 25). Водночас він наголошував на такому: шиїти мають бути впевнені, що вони не особи "без громадянства", як палестинці (Asisaab, & Asisaab, 2014, p. XIX), а, отже, як лояльні ліванські громадяни шиїти мають зайняти належне їм місце в ліванському соціумі. Муса аль-Садр "прищепив шиїтській колективній свідомості тверду прихильність до нової ери політики в Лівані, заснованої на шиїтському центризмі" (Rabil, 2011, p. 26). Проте він не закликав до повної ліквідації конфесійної системи, а лише до її реформування.

Оцінюючи роль конфесіоналізму в Лівані, Муса аль-Садр виокремив такі поняття, як *позитивне сектантство* та *негативне сектантство*. На його думку, позитивне сектантство сприяє підвищенню морального, культурного та соціального рівня общини, тоді як негативне сектантство, яке пов'язане зі спробами ізолювати членів певної общини від інших общин, "можна вважати соціальною сегрегацією, що створює бар'єр на шляху розвитку суспільства" (Weiss, 2010, p. 3). Тим самим Муса аль-Садр наголошував на необхідності конструктивної взаємодії на основі принципу справед-

ливості щодо всіх ліванських общин у межах чинної політичної системи в інтересах національної єдності.

З ініціативи імама Муси аль-Садра було засновано *Вищу ісламську шиїтську раду*, що мала відстоювати права й інтереси шиїтів, а в березні 1974 р. разом із греко-католицьким архієпископом Грегаром Хаддадом було створено *Рух знедолених* з метою змусити ліванську державу сумлінно виконувати свої зобов'язання перед своїми знедоленими громадянами й полегшити страждання всіх знедолених без огляду на їхню конфесійну належність*. Ці кроки стали викликом владі, насамперед традиційних лідерів шиїтської общини – зуама, оскільки це, по суті, була перша серйозна спроба політично організувати шиїтів незалежно від традиційних зуама (Shanahan, 2005, p. 107).

Діяльність імама аль-Садра була підтримана не тільки власне бідним шиїтським населенням, що прагнуло поліпшення свого соціально-економічного становища, але й новою шиїтською економічною елітою, яка була незадоволена відстороненням її від політичної влади традиційними шиїтськими лідерами, вплив яких ґрунтувався на консервації патронатно-клієнтних зв'язків в шиїтській общині. Сформувався ситуація, за якої інтереси нової шиїтської буржуазії збігалися з інтересами їхніх одновітців передмістя Бейрута (Halawi, 1992, p. 75).

Отже, можна констатувати, що **політизація шиїтської общини зусиллями Муси аль-Садра була спрямована на підвищення політичного та соціально-економічного статусу шиїтської общини і не супроводжувалася радикалізацією масової свідомості шиїтів**. Ба більше, Рух знедолених став альтернативою лівим рухам, які стояли на позиціях ліквідації конфесійної системи в Лівані, та призвів до суттєвого зменшення їхньої популярності серед шиїтів.

З початком у 1975 р. громадянської війни, що супроводжувалася поступовим колапсом ліванських державних структур і розширенням втручання регіональних та позарегіональних акторів у ліванські події, відбувається зростання рівня політизації шиїтської общини та посилення її позицій у Лівані. Однак, на відміну від довоєнного періоду, коли політичні вподобання шиїтів варіювалися від лівих і секуляристських рухів до прихильників імама аль-Садра, в умовах громадянської війни формування політичної свідомості шиїтів відбувалося під значним впливом таких організацій, як "Амаль" і "Хезболлах", що стали альтернативними джерелами лояльності.

"Амаль" виникла як військово крило Руху знедолених у формі *Бригад ліванського опору*, але згодом підпорядкувала діяльність Руху знедолених своїм цілям. Науковці (зокрема М. Діб, Р. Шанахан, Р. Рабіл) виокремлюють кілька причин, які призвели до зростання впливу "Амаль" у шиїтській общині та перетворення її на впливового актора в ліванській політиці:

- зникнення Муси аль-Садра в Лівії в 1978 р.;
- масштабні військові акції Ізраїлю проти палестинців на території Лівану в 1978 та 1982 р.;
- ісламська революція 1979 р. та створення шиїтської ісламської держави в Ірані, що, як справедливо наголошує Р. Рабіл, "підвищило політичну свідомість шиїтів Лівану як шиїтів і дало їм джерело ідентичності, що виходить за межі національних кордонів" (Rabil, 2011, p. 26);
- підтримка "Амаль" з боку Сирії тощо.

Ще однією важливою, на нашу думку, передумовою розширення впливу "Амаль" (а згодом і "Хезболлах") на

* За оцінками на 1973 р. шиїти становили 29 % населення Лівану і перетворилися на найбільшу за чисельністю общину (Hanf, 1993, p. 88).

* Згодом Рух знедолених перетворився на суто шиїтський рух.

ліванських шиїтів стала криза конфесійної системи та становлення в 1975–1990 рр. нової моделі забезпечення стабільності – моделі "міліцейської фрагментованості", для якої притаманним став процес формування системи своєрідних міні-кantonів, що перебували під контролем тієї чи іншої міліції, яка створювала відповідні владні структури, а нерідко й судові органи, а самі військові лідери стали претендувати на провідну роль у тій чи іншій общині.

Окрім того, період середини 1980-х рр. характеризувався розширенням на ліванській території збройної присутності як інших держав (Сирії, Ізраїлю, США, Франції, Великої Британії та Італії, причому військові контингенти останніх чотирьох держав були розміщені у складі багатонаціональних сил), так і політичних рухів (палестинські й іранські збройні формування тощо). Безумовно, нове безпекове та політичне середовище в Лівані сприяло посиленню ролі військового компоненту в забезпеченні інтересів ліванських общин. Як наслідок, популярність "Амаль", що взяла на себе функції забезпечення безпеки шиїтів (насамперед на Півдні Лівану) суттєво зростає серед членів шиїтської общини. Ще однією причиною посилення впливу "Амаль" у шиїтській общині Лівану, на думку деяких фахівців, стало те, що ця організація почала використовувати у своїй політиці таку форму, як клієнтизм, що активно практикували в попередні часи традиційні шиїтські лідери – зуама (Roschanack, 2008, p. 31).

Проте слід наголосити, що "Амаль" узяла курс не на ліквідацію, а на реформування системи конфесійної демократії в Лівані, яке б забезпечило суттєве підвищення статусу та впливу шиїтської общини в межах системи. Під час громадянської війни та в повоєнному Лівані "Амаль" намагалася зламати домінування маронітів у державних інституціях, обіймаючи державні посади й опозиційно ставлячись до внутрішньої та зовнішньої політики Лівану. Однак водночас "Амаль" продовжувала позиціонувати себе як представника держави та її інституцій.

Створення "Хезболлах" стало прямим наслідком дедалі більшого впливу регіональних чинників на процес політизації шиїтської общини Лівану. Військово-політична ситуація, що сформувалася в Лівані в середині 1980-х рр. сприяла появі "Хезболлах", що виникла за безпосередньої підтримки Ірану в період вторгнення Ізраїлю в Ліван у 1982 р. як військово-формування, що від самого початку не мало чіткої програми, окрім мобілізації зусиль ліванців на збройну боротьбу проти ізраїльської окупації арабських земель і протидію західному (насамперед американському) втручання в ліванські справи. Цілеспрямовані зусилля Ірану з експорту шиїтської революційної ідеології аятоли Хомейні призвели до розколу всередині "Амаль" та виходу з її лав частини членів (зокрема і Хасана Насраллаха, згодом – генерального секретаря "Хезболлах"), які звинуватили керівництво "Амаль" і її лідера Набіха Беррі у зраді курсу на підтримку справи палестинців та боротьби проти Ізраїлю (Mohanad Hage, 2018, p. 9).

Однак головні розбіжності між "Амаль" і "Хезболлах" лежали не у площині підтримки чи не підтримки палестинців у їхньому протистоянні з Ізраїлем, а, власне, у принципових відмінностях у поглядах на майбутню форму правління в Лівані. Ідеологічною основою створення "Хезболлах" стала нова концепція в шиїтській думці, сформульована в 16 лекціях аятолою Хомейні під час його вигнання в Іраку в 1970 р., що обґрунтовувала легітимність виняткового права шиїтського

духовенства на управління ісламською державою, оскільки, як наголосив у своїй книзі заступник генерального секретаря "Хезболлах" Н. Касем, "влада правника-богослова є продовженням влади Пророка і непогіршених імамів" (Qassem, 2005, p. 53). Як зазначає Моханад Хадж Алі, "Хезболлах", "увівши цей конкретний політичний/релігійний догмат в основу шиїтської віри в Лівані, ...утвердила його як визначальну концепцію шиїтської конфесійної ідентичності Лівану" (Mohanad Hage, 2018, p. 11).

Уже в 1985 р. (тобто після виведення ізраїльських військ з ліванської території) "Хезболлах" оприлюднює політичний документ "Відкритий лист "Хезболлах" до пригноблених Лівану та світу", у якому було окреслено бачення майбутнього Лівану та свого місця в політичних процесах в країні. Головною метою на перспективу було проголошено запровадження в Лівані ісламської форми правління за зразком моделі, що втілювалася в Ірані аятолою Хомейні

Водночас наголошувалось, що реалізація цієї мети буде здійснюватися не насильницькими методами, а шляхом переконання та поступового створення необхідних сприятливих умов, що передбачало цілеспрямоване формування серед ліванських мусульман шиїтського світогляду іранського зразка. Було заявлено, що "Хезболлах" не має потреби зосереджувати зусилля шиїтської общини на реформуванні конфесійної системи, існування якої суперечить інтересам шиїтів Лівану.

Отже, у середині 1980-х рр. окреслюється принципова відмінність підходів "Амаль" і "Хезболлах" до бачення ролі шиїтської общини в ліванському соціумі. "Амаль" у рамках традиції, започаткованої Мусою аль-Садром, виступала за збереження чинної системи конфесійної демократії і реагувала на прагнення та потреби шиїтської общини, що виникали саме у процесі функціонування цієї системи. Модель політизації шиїтської общини, запропонована "Амаль", була орієнтована на зміну політичного статусу общини в Лівані і передбачала використання, зокрема, світських засобів. "Хезболлах", на протипагу цьому, вважала ліванську політичну систему нелегітимною і в середині 1980-х рр. узяла курс на радикалізацію політичної свідомості шиїтів.

Реалізація на практиці вищезгаданих моделей розвитку шиїтської общини призвела не тільки до активізації процесу політичної диференціації шиїтів, але й до збройного протистояння у другій половині 1980-х рр. організації "Хезболлах" і рухом "Амаль", яке було припинено лише після втручання Сирії та Ірану.

Дискусія і висновки

Політизація шиїтської общини в Лівані відбувалася, насамперед, під домінантним впливом зовнішніх чинників. Надання Францією шиїтській общині статусу автономної соціокультурної групи в межах Великого Лівану започаткувало процес розширення політичної участі шиїтів у діяльності ліванського соціуму. Після проголошення незалежності Лівану й остаточного утвердження за сприяння західних держав системи конфесіоналізму як основи ліванської політичної системи, мобілізація шиїтської общини до кінця 1960-х – середини 1970-х рр. здійснювалася традиційними політичними лідерами (зуама) насамперед на засадах патронатно-клієнтних відносин, тоді як релігійна лояльність постала чинником згуртування самої соціокультурної групи.

Процес урбанізації, що супроводжувався масовими міграціями шиїтського населення у великі міста, активним залученням частини шиїтів до лівих ідеологій, світських партій і рухів, та поглиблення кризи ліванської

політичної системи, що розгорталася в умовах значного впливу зовнішнього чинника (сирійська та палестинська військова присутність, палестино-ізраїльське протистояння, революція в 1979 р. в Ірані та спроби експорту шіїтської революції тощо) призвели до ослаблення позицій шіїтських *зуама* як у межах шіїтської общини, так і в ліванському соціумі загалом. Це створило сприятливі умови для мобілізації Імамом Мусою аль-Садром шіїтів навколо ідеї поліпшення їхнього політичного та соціально-економічного становища, яка, однак, не супроводжувалася радикалізацією масової свідомості шіїтів і була спрямована на реформування, а не на ліквідацію конфесійної системи.

В умовах громадянської війни було започатковано процес розмивання спільності інтересів шіїтів на общинному рівні, пошук виходу із кризи шляхом активізації зовнішніх зв'язків, переведення їх у площину "особливих відносин" з окремими країнами. Зі свого боку, це спричинило появу різного бачення шляхів розвитку шіїтської общини в ліванському соціумі, які були репрезентовані "Амаль" і "Хезболлах": відповідно підвищення політичного статусу шіїтів в межах реформованої системи конфесійної демократії та створення на перспективу в Лівані ісламської держави на зразок іранської періоду правління аятоли Хомейні.

Список використаних джерел

- Abul-Husn, Latif. (1998). *The Lebanese Conflict. Looking Inward*. Lynne Rienner Publishers.
- Asisaab, R. J. & Asisaab, M. (2014). *The Shi'ites of Lebanon: modernism, communism, and Hizbullah's Islamists*. Syracuse University Press.
- Daheer, J. (2016). *Hezbollah. The Political Economy of Lebanon's Party of God*. Pluto Press.
- Delatolla, A. (2021). *Civilization and the Making of the State in Lebanon and Syria*. Palgrave Macmillan.
- El-Khazen, F. (2000). *Breakdown of the State in Lebanon: 1967–1976*. Harvard University Press.
- Halawi, M. (1992). *A Lebanon Defied. Musa al-Sadr and the Shi'a Community*. Westview Press.
- Hanf, T. (1993). *Coexistence in Wartime Lebanon. Decline of a State and Rise of a Nation*. The Centre for Lebanese Studies in association with I. B. Tauris & Co Ltd.
- Hourani, A. (1976). Ideologies of the Mountain and the City: Reflections on the Lebanese Civil War. In R.Owen (Eds.), *Essays on the Crisis in Lebanon* (pp. 33–41). Ithaca Press.
- Khalaf, S., & Denooux, G. (1988). Urban networks and political conflict in Lebanon. In N. Shehadi, & D. Mills (Eds.), *Lebanon: A History of Conflict and Consensus* (pp. 181–200). The Centre for Lebanese Studies; I. B. Tauris & Co Ltd Publishers.
- Mohanad Hage, Ali. (2018). *Nationalism, Transnationalism, and Political Islam Hizbullah's Institutional Identity*. Palgrave Macmillan.
- Norton, A. R. (1988). *Amal and the Shi'a. Struggle for the Soul of Lebanon*. University of Texas Press.

Yuriy SKOROKHOD, DSc (Polit.), Prof.
 ORCID ID: 0000-0003-4391-2088
 e-mail: iir.skorokhod@gmail.com
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

- Qassem, N. (2005). *Hizbullah: The Story from Within*. Saqi.
- Rabil, R. (2011). *Religion, National Identity, and Confessional Politics in Lebanon: The Challenge of Islamism*. Palgrave Macmillan.
- Roschanack, Shaery-Eisenlohr. (2008). *Shi'ite Lebanon Transnational Religion and the Making of National Identities*. Columbia University Press.
- Sayed, L. (2023). Negotiating Citizenship. Shi'i Families and the Ja'fari Shari'a Courts. In L. Deeb, T. Nalbantian, & N. Sbaiti (Eds.), *Practicing sectarianism. Archival and Ethnographic Interventions on Lebanon* (pp. 31–51). Stanford University Press.
- Shanahan, R. (2005). *The Shi'a of Lebanon. Clans, Parties and Clerics*. I. B. Tauris & Co Ltd.
- Traboulsi, F. (2007). *A History of Modern Lebanon*. Pluto Press.
- Weiss, M. (2010). *In the Shadow of Sectarianism: Law, Shi'ism, and the Making of Modern Lebanon*. Harvard University Press.

References

- Abul-Husn, Latif. (1998). *The Lebanese Conflict. Looking Inward*. Lynne Rienner Publishers.
- Asisaab, R. J. & Asisaab, M. (2014). *The Shi'ites of Lebanon: modernism, communism, and Hizbullah's Islamists*. Syracuse University Press.
- Daheer, J. (2016). *Hezbollah. The Political Economy of Lebanon's Party of God*. Pluto Press.
- Delatolla, A. (2021). *Civilization and the Making of the State in Lebanon and Syria*. Palgrave Macmillan.
- El-Khazen, F. (2000). *Breakdown of the State in Lebanon: 1967–1976*. Harvard University Press.
- Halawi, M. (1992). *A Lebanon Defied. Musa al-Sadr and the Shi'a Community*. Westview Press.
- Hanf, T. (1993). *Coexistence in Wartime Lebanon. Decline of a State and Rise of a Nation*. The Centre for Lebanese Studies in association with I. B. Tauris & Co Ltd.
- Hourani, A. (1976). Ideologies of the Mountain and the City: Reflections on the Lebanese Civil War. In R.Owen (Eds.), *Essays on the Crisis in Lebanon* (pp. 33–41). Ithaca Press.
- Khalaf, S., & Denooux, G. (1988). Urban networks and political conflict in Lebanon. In N. Shehadi, & D. Mills (Eds.), *Lebanon: A History of Conflict and Consensus* (pp. 181–200). The Centre for Lebanese Studies; I. B. Tauris & Co Ltd Publishers.
- Mohanad Hage, Ali. (2018). *Nationalism, Transnationalism, and Political Islam Hizbullah's Institutional Identity*. Palgrave Macmillan.
- Norton, A. R. (1988). *Amal and the Shi'a. Struggle for the Soul of Lebanon*. University of Texas Press.
- Qassem, N. (2005). *Hizbullah: The Story from Within*. Saqi.
- Rabil, R. (2011). *Religion, National Identity, and Confessional Politics in Lebanon: The Challenge of Islamism*. Palgrave Macmillan.
- Roschanack, Shaery-Eisenlohr. (2008). *Shi'ite Lebanon Transnational Religion and the Making of National Identities*. Columbia University Press.
- Sayed, L. (2023). Negotiating Citizenship. Shi'i Families and the Ja'fari Shari'a Courts. In L. Deeb, T. Nalbantian, & N. Sbaiti (Eds.), *Practicing sectarianism. Archival and Ethnographic Interventions on Lebanon* (pp. 31–51). Stanford University Press.
- Shanahan, R. (2005). *The Shi'a of Lebanon. Clans, Parties and Clerics*. I. B. Tauris & Co Ltd.
- Traboulsi, F. (2007). *A History of Modern Lebanon*. Pluto Press.
- Weiss, M. (2010). *In the Shadow of Sectarianism: Law, Shi'ism, and the Making of Modern Lebanon*. Harvard University Press.

Отримано редакцією журналу / Received: 01.12.23
 Прорецензовано / Revised: 19.12.23
 Схвалено до друку / Accepted: 23.01.24

POLITICIZATION OF THE SHIITE COMMUNITY IN LEBANON

Background. *The experience of the development of Lebanese society as a social system shows that the political stability of deeply divided societies largely depends on the nature of the external factor. On the one hand, the exaggerated reaction of communities to events in Lebanese society as challenges aimed at restricting their interests led to the mobilization of efforts to support them from the outside. On the other hand, it was the external factor that acted as a catalyst for the formation of the political consciousness of Lebanese communities. In this context, the phenomenon of politicization of the Shiite community in Lebanon is of scientific interest.*

Methods. *The following methods were used: system-structural, system-functional, problem-historical, comparative, and content analysis.*

Results. *France's granting the Shiite community the status of an autonomous socio-cultural group within the framework of Greater Lebanon, created in 1920, began the process of expanding the political participation of the Shiite community, in which traditional political leaders (zu'ama) played a key role, in the activities of Lebanese society. The process of urbanization, which was accompanied by mass migration of the Shiite population to large cities, active involvement of some Shiites in left-wing ideologies, secular parties and movements, and the deepening crisis of the Lebanese political system, which unfolded in conditions of a high degree of influence of external factors (for example, the Syrian and Palestinian military presence, the Palestinian-Israeli confrontation, the 1979 revolution in Iran and attempts to export the Shiite revolution, etc.) led to the weakening of the positions of Shiite zu'ama both within the Shiite community and in Lebanese society as a whole. In the context of the civil war (1975–1990), the process of blurring the common interests of Shiites at the community level was initiated, and a way out of the crisis was sought by intensifying external relations, transferring them to the plane of "special relations" with separate countries. In the mid-1980s, there was a fundamental difference in the approaches of Amal and Hezbollah, as the most influential Shiite organizations, to the vision of the role of the Shiite community in Lebanese society.*

Conclusions. *During the period from the 1920s to the end of the 1960s – mid-1970s, the political mobilization of the Shiite community was carried out by traditional political leaders (zu'amas), primarily on the basis of patronage and client relations, while religious loyalty acted as a factor of unity of the socio-cultural group itself. In the context of the civil war in Lebanon (1975-1990) and the growing influence of external factors (in particular, the 1979 Shiite revolution in Iran), the formation of Shiite political consciousness was significantly influenced by organizations such as Amal and Hezbollah, which offered different visions of the role of the Shiite community in Lebanese society. The model of politicization of the Shiite community proposed by Amal was focused on raising the political status of Shiites within the reformed system of confessional democracy and involved the use of secular means, among other things. Hezbollah, on the other hand, considered the Lebanese political system illegitimate and in the mid-1980s set out to radicalize the political consciousness of Shiites and create an Islamic state in Lebanon similar to the Iranian one under Ayatollah Khomeini.*

Keywords: *Shiites, Lebanon, "confessional system", politicization of the community, patron-client relationship, Amal, Hezbollah.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 316:1 59.937

Yuriy ROMANENKO, DSc (Sociol.), Prof.

ORCID ID: 0009-0006-9739-0894

e-mail: romanenko.jura@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ENVER HOXHA: EXPERIENCE OF VISUAL-ANALYTICAL IDENTIFICATION

Background. The article builds a descriptive-analytical characteristic of E. Hoxha's set of identities. In particular, it was determined that the set of identities of the Albanian despotoid Hoxha is characterized by diffusions, splittings and fragmentations. Diffusion, splitting and fragmentation are noticeable at all levels of Khoja's identity: religious (Bektashism as a combination of Christianity and Islam); philosophical (as a combination of the philosophy of the French Enlightenment, Muslim dogmatism, despotism and nihilism); ideological (as a combination of Albanian nationalism and Stalinism); moral and ethical (as a combination of decorative rigorism, a tendency to moralize in public communications and immorality/immorality in everyday life); legal (as a manifestation of petty despotic hypercontrol that accompanied the militarization of the lives of ordinary Albanians, their pauperization, with privileges for the nomenklatura class, ideologists and the power bloc); artificial (identities in the field of art – in the form of a combination of Albanian folklore and propaganda narratives of the Stalinist type).

Methods. The following methods were used: analytical, historical, statistical, generalization, visual-analytical identification.

Results. It was stated that in social identity, Hoxha showed all the signs of diffusion and splitting, since he was at the same time close to the "simple Albanian people", and felt contempt and rejection towards him. This also affected the professional identity of the despotoid, which he used as a front for political propaganda and agitation in favor of the Communist Party. Khodja in his social and professional identities was a typical nomenklatura, i. e. a man without professional capital, who focused on ideological and managerial work without the appropriate specialization.

Partial identification of the bodily-morphological, behavioral, physiognomic, non-verbal-communicative and spatial-symbolic features of Hodja and the regime derived from the personal power of the despotoid gives reason to conclude that pronounced diffusion, splitting and fragmentation are found in his set of identities. Khoja represents a point of intersection of the diffusely anomic religious identity of the Bektashist type, which recurred into the nihilism of his philosophy and worldview, the ideology of the besieged fortress society, moral xenophobia, potestiarism in the legal system and censored "social realism" in art, which was reduced to propaganda of Khojaist moral teachings, and stereotypes. Under the significant influence of French culture, more precisely, its enlightenment wing, and persistent monarchical illusions, Hoxha built a despotoid state of a closed type, all the symbols of everyday life of which were focused on combating a threatening external environment.

Conclusions. These features correlate physiognomically with Hodja's belonging to the Dinaro-Caucasian race. In non-verbal communications, Hoxha constructed the image of a nomenklatura, in which the features of the left-wing French intelligentsia were manifested, and what was reflected in the diffusion of his identity under the influence of French culture. Marker for such a repressed Francophilia and diffusion of the identity of French culture (which corresponded to the hysterical components of his character with ethno-specific aesthetics for French culture) were, in particular, the stylization of clothes, which at the very end of his political career showed signs of French fashion of the 60s and 70s., as well as Hoxha's contacts with French communities, in particular the Albanian-French friendship, including the doctors whose services Hoxha used.

Keywords: Albania, Hoxhism, cultural and social identities, identification of identities, political leadership, ethnopolitics, despotism, characterological and physiognomic identification, identification of non-verbal communications, visual analytics, sociology of international relations, cultural and social systemology.

Background

A leader of a dictatorial or despotic type, acting at the head of a particular state, is the bearer of a hierarchy of identities in the form of a subordinate set of cultural and social constructs of various groups, the intersection point of which he has to act. In this aspect, visual-analytical research does not focus on the unique, unrepeatably, individual features of dictators and despots, as well as ordinary people, but reveals the typical and repetitive in them, which dresses up in the "clothes" of the individual and exclusive.

The analytical scheme for the study of a political leader, like any other person, in visual analytics and cultural and social systemology includes six levels of identification:

1) The level of identification of cultural and social identities, which includes the identification of the hierarchy of identities as a hierarchical set of images of value consciousness and social groups that are the psycho- and body-forming "superstructure" of the personality as a microisomorph of a social group;

2) The level of identification of bodily-morphological and psycho-behavioral features recursing cultural and social identities of level 1;

3) The level of physiognomic identification (identification of the general features of the structure of the face and individual physiognomic segments);

4) The level of non-verbal communications, including the study of gestures, facial expressions, pantomimes,

taxis, proxemics, olfactory, gustatorics, clothing style, graphological features, and partly chronemics;

5) The level of identification of visual symbols presented in objects of material and spiritual culture, spaces and environments, the bodily-physical environment of the object of study;

6) The level of identification of visually observable features of everyday social practices (sleep, eating behavior, work activity, sexual behavior, recreational and hygienic behavior, daily habits, etc.).

Each of us, using not very scientific language, is "stuffed" or "stuffed" with the identities of various groups and their cultural constructs. Therefore, the autobiography of any of us, the trajectories of vital mobility are initially determined by starting spaces and time, derived from conscious or unconscious (but constantly manifesting in us) identities. The Albanian leader Enver Khalil Hoxha, the leader of atheistic Albania, who is studied further, has a set of identities as a hierarchical set of internalized images of value consciousness and social groups, which are the psycho- and body-forming "superstructure" of the personality as a microisomorph of the social group. These identities and their identification make it possible to deepen the understanding of the geocultural, geopolitical, geoeconomic specifics of Albania through Khoja as the bearer of a set of specific identities.

According to the scheme of visual-analytical identification outlined in the first part of the article, a set of identities acts as a cultural and social superstructure, which largely sets bodily-morphological and behavioral features that reflect the type of character organization, its psycho-physiological and patho-psychological manifestations, physiognomic features, non-verbal communications, visual symbols in objects of material culture, spaces and environments, everyday social practices.

Understanding that in order to conduct a complete visual-analytical inventory and identify all visual markers of even one leader, we would need not one or two articles (and possibly even a monographic study), the author considers it appropriate to continue the indicated analytical procedures fragmentarily.

The purpose of the article is to construct a descriptive and analytical characteristic of E. Hoxha's set of identities and a fragmentary identification of morphotypical, characterological, physiognomic, non-verbal-communicative and visual-symbolic markers of E. Hoxha's personality in the spaces and environments of Albanian society that he sets.

Methods

The following methods were used: analytical, historical, statistical, generalization, visual-analytical identification.

Results

E. Hoxha's research covers a wide range of scientific, academic, popular science and journalistic sources relating to the history of Albania, the Great Albania project, Albanian political thought, biographical materials related to E. Hoxha.

In the works of P. Bartl, B. Borozats, P. Popovski, A. Jakupi, P. Milo, S. Skendi, M. Vickers and D. Pettifer, the formation of Albanian statehood, Albanian nationalism, Albanian cultural and political expansion in the Balkans are analyzed (Поповски, 1995; Jakupi, 2004; Milo, 2001; Skendi, 1967; Vickers, Pettifer, 1997; Skendi, 1954, p. 159–199). The listed works make it possible to identify the social and cultural identities of Khoja as a representative of the Albanian ethnos. At the same time, an important addition to the contextual works that describe the religious, philosophical, ideological conditions for the formation of Hoxha are biographical articles that make it possible to identify the social, professional, and gender identities of the despotoid, including articles by oppositionists L. Lubogny and L. De Cocomagny (Ekzekutimi i tre "rebelëve" të Spaçit..., 2019; Fjala e panjohur e Enver Hoxhës...; Kokomani dhe Lezho. Letra e rrallë..., n. d.; Liri Lubonja..., 2008).

The country is a besieged fortress. "After the death of Ibrahim Rugova (one of the main ideologists of Kosovo's independence and his "president" in 2002–2006), many were surprised that he was buried according to the Catholic custom. And everything is simple: Ibrahim Rugova was a Bektashi. If you find out that Kosovo Albanians are actively donating to the church of St. Kuzma, don't be surprised either. They donate to him as Choban Baba, revered by them. They are Bektashi. If you find out that Kosovo Albanians talk about being baptized and name their godfather, they are Bektashi (Арш, 1992; Vickers, 1999; Vickers, & Pettifer, 2007; Vickers, & Pettifer, 1997; Стамова, 2005).

If a Kosovo Albanian told you that he took the sacrament, don't be surprised, he is not a Catholic. He's just a bektash. And the Bektashi take communion with wine, bread and ... cheese. And they have confessions. And the prayer is read over the head. About forgiveness.

And they have icons. And even the lives of the saints. And they wish each other a Merry Christmas. And on Easter they can calmly turn to you "Christ is risen!". They drink brandy and make wine. They can. They are Bektashi. Christians? No. Muslims? Islamists consider them bad Muslims. They are Bektashi" ("Албанство": кто такие ко-совские бекташи, 2021).

Despotism and tyranny are behaviorally refracted in moral relativism, which corresponds to emotional volatility, deceit, perfidy. The Bektashist religious identity, as part of the sectarian cultural superstructure of Khoja, created a predisposition to despotism. Despotism as a form of social and state structure, unlike dictatorship, is largely dependent on the personal characteristics of the leaders. This dependence is manifested in the personalized organization of social institutions and the lack of protection of the latter in relation to the projections of the unconscious mental characteristics of the leaders. The basis for the hierarchy of identities is its integrity or splitting.

Given that the top of the hierarchy of identities in our concept is religious identity, then the integrity or splitting of the latter depends on the integrity or splitting of all identities subordinated to it. From religion as the highest form of value consciousness, the spheres of value consciousness subordinate to it are derived: philosophy, ideology, social morality and law. Accordingly, value-normative and behavioral regulators (worldview, orientation, hierarchy of values, character, social scripts and norms-patterns of behavior) are derived from religious identity.

An eclectic religious identity, which involves the combination of mutually exclusive religious systems, predisposes to the confusion of value consciousness. If this consciousness combines Christian greetings, lamaist rituals, Islamic mysticism and shamanic practices, then it will probably be difficult for such a consciousness to maintain consistency both in one or another spiritual path and in political strategy. The derivatives of the eclectic religious identity of the sphere of value consciousness, in the logic of recursion, will reproduce mixtures, overlaps, compromises, mixing and fragmentation at the mental-subjective, verbal and behavioral level of personal activity.

Chepelevskaya, exploring the features of the national identification of Albanians on the materials of Y. Lavrin's work "Albanian Sketches", states that "... during a visit to the Serbian monastery of Decany, the author (Y. Lavrin) cites evidence of religious tolerance of Catholic Albanians, who, together with Montenegrin soldiers and officers, visit Orthodox church during the service. To show the degree of tolerance for another faith among this people, the author writes:

"You often find in the same tribe, even in the same family, the Christian and Muslim religions together. Muslims respect the "prophet Isa" (Jesus), and Christians with no less respect for the prophet Mohammed. In some places they even celebrate both Christian and Muslim holidays together." But regarding the question of the attitude towards Christian shrines, Lavrin notes that "Muslim Arvanites revere them mainly out of superstition and fear. Apart from ghouls and "genies", the Albanian is not afraid of anything as much as Christian saints..." (Чепелевская, 2011, с. 81).

The social picture of the world of the Albanians and the philosophy corresponding to it are perfectly reflected in the metaphor of the besieged fortress. There is us, the small mountain people, and the outside world, consisting of imperialist predators who want to capture our fortress. Our only condition for survival and successful opposition to the

predatory imperialists can be continuous preparations for war (Milo, 2001). The visual projection of the philosophy of paranoia was the Hodgists bunkers that the Albanians built in their free time to the continuous propaganda accompaniment of an imminent and imminent attack on a small mountainous country (Der Boon, Marjolein, 2019; Борозан, 1995).

The situation of any besieged fortress is such that one has to wage a continuous struggle both with external and internal enemies. The necessary vigilance, sensitivity, observation are often sharpened to the level of phantom expansions directed at the internal environment. Paranoia, as a component of the despotic philosophy of permanent war, corresponds to the ideology of ethnocentrism, which embraces individual tribal groups.

The scale of the community is narrowed in the perception of the bearer of such an ideology to members of the clan, family, village and other small communities. Accordingly, the assessment of behavior as corresponding or not corresponding to moral standards is made within the framework of such particular groups. Among Albanians, despite the pronounced differences between Ghegs and Tosks, moral particularism manifested itself (and, we can assume, manifests itself) in tribalist moral standards.

Ya. Lavrin "based on the stories of random fellow travelers and his own impressions, the author formulates a kind of code of honor for the inhabitants of northern Albania, the first rule of which "is that theft and theft outside the limits of one's "fis" are considered not a misdemeanor, but valor, as they enrich the property own tribe." The same author gives an example of moral particularism in the hospitality customs common to Serbs and Albanians. The mother of three sons who went to the festival sheltered the guest who was fleeing blood feud, fed him and gave him a lodging for the night. And when her returning sons told her about the death of her brother at the hand of her guest, the old Albanian woman did not betray her son's killer, but, sending the children away from home, let him go with the words: "You killed my son today, but I don't dare to take revenge on you in the house ... I fed you, watered you .... Now go away so that my sons do not find you here, and be damned!" (Чепелевская, 2011, с. 41–42).

The cultural and historical context of the religious eclecticism of the Albanians becomes clear against the background of their adaptation to the conquerors, who shifted numerous tax duties onto the non-Islamic population. But in relations between the Ottoman Turks and the Albanians, the most problematic moment was the ongoing war, the conduct of which recreated the image of Albania created (already during the reign of the Hodgists-Stalinists) as a besieged fortress. Such a self-perception was reflected in the architectonics of the Albanian dwelling, which combines the features of strength, primitivism, tightness, domestic inconvenience, combined with militarism and outward neglect. Lavrin offers readers the following description of a typical Albanian house:

"... Kosovo cities, in which, as the author notes, the Albanians "managed to become the dominant population ... therefore, they bear a purely Albanian imprint in everything ... Since in the good Turkish times there was a constant danger of robbery and murder, many houses turned into shaped fortresses, surrounded blank walls. Walking down the street, you often see not houses, but only high dirty fences ... Everything testifies to a harsh, wild and miserable life. In the Albanian city of Gjakovice... "every house is like a 'frowning kula (tower)' with small gun-holes instead of windows, and this gives the city an

even more severe appearance". Typical Albanian dwellings are made "... of rough stone, high, three-story, tiled and surrounded by thick walls.

Each of them represents an impregnable fortress... Only the third floor has small windows (usually only with shutters without glass). In the first and second floors, instead of windows, "gunners" are flaunted, i.e. openings for guns", which gives T. Chepelevskaya the grounds to define the features of the life world of Albanians as "closedness and even hostility, features that have evolved over a long time under the influence of external circumstances".

Yes, and every Albanian village here, Lavrin admits, "is trying to isolate itself from everything around and form its own closed, completely separate world ...". He describes the same picture of a closed world, with no signs of life, after visiting the Arnaut village of Yuniki together with a detachment of the Montenegrin general Veshovich (to pacify the rebellious tribes): "We ended up ... actually not in the village, but in a chaotic pile of fifty "gunners" on all floors. There is no one on the street. It's like everything died out" (Чепелевская, 2011, с. 78–79).

Value (religious, philosophical, ideological, moral and legal) identities of E. Hoxha. The experience of "accustoming to lawlessness", as noted by numerous studies, was formed in the young Khoja primarily thanks to his uncle, the Bektashist Hysen Khoja. The uncle himself demonstrated to his nephew an example of a complete rejection of the traditions and rituals of Islam while acting as a follower of the pro-Turkish cultural structure. By not observing the Muslim fast and showing a typically enlightened disregard for other conventions of Islam, Husen Hoxha manifested himself as a consistent Albanian nationalist. In Gjirokastra, thanks to his initiative, one of the first Albanian schools was created (Поповски, 1995). The underground nature of Albanian nationalism, as one of its basic features, to a certain extent set the sharpness of the confrontation between the Hodgists and the Kombatarists, who clashed in a competitive battle to retain power.

Hoxha's atheistic religiocide, however, was fideistically oriented. The systematic destruction/eradication of religions was carried out by the Hodgists in a specific fundamentalist (Islamic-fundamentalist) manner, which speaks in favor of the point of view according to which atheism is not so much an anti-religious paradigm of value consciousness, but a modified anthropo-gnoseo-centric cult, the inquisition of which is secular by its "design" despotic power.

Atheists persecute religious fanatics with their inherent hatred and intolerance, which manifests the inconsistency of atheistic claims to moderation, rationality, modesty and overcoming extremist ambitions. Moreover: atheists are often inclined, getting on the Olympus of power, to turn themselves into false deities under the arrangement of propaganda. Such a "theophany" was written, in particular, by Khoja's party comrades Fadil Kokomani, Wangyel Lezho and Helal Koprenka in an appeal to the Central Committee of the PLA, or rather, to H. Kapo and R. Aliya (Kokomani dhe Lezho. Letra e rrallë..., n. d.).

"... By fighting religion, you, the authors of the New Constitution, have rendered an excellent service to the Vatican, the Patriarchate, Islam and other religious sects, and on the other hand, you have created a new religion of the gods of Tirana. You have created a new God personally. Enver Hoxha, whom everyone fears and fears, because he became the God of family, separation and marriage, exhausting workdays for a piece of bread and –

most shockingly – he is a capitalist and the main and permanent employer of this Albanian land.

By creating a cult of personality, you have surpassed the Stalinist cult itself, because you have taken away from the Albanian man even the minimum ownership of a simple individual life and connected this with the microscopic salary received from the large capital produced by this people. Two million, to be enslaved day and night. Dependence on this low salary, which cannot feed a small chicken coop and no longer a family, as well as fear of capital, created a cult of God in the form of Enver Hoxha. So, young gentlemen from a long-suffering people! By legally fighting religion, you actually raised the authority of this (religion) in the world and raised among the people another religion with another god (Ekzekutimi i tre "rebelëve" të Spaçit..., 2019).

Under the influence of Uncle Husen, as well as subsequent socialization at the Korça Lyceum and the University of Montpellier, Hoxha undergoes a diffusion of ethnic identity and its fragmentation. Initially, Husen himself organizes a travesty for his nephew, putting a Turkish fez on his head, which not only symbolically, but identically introduces him to Turkish culture. However, he also gives him an example of nihilism in the use of religious symbols. From Islam, Khoja the priest receives the violent fervor of an atheist fanatic, who later will give orders to blow up mosques and Christian churches, carrying out an atheistic domineer with the help of Islamist atheists M. Shehu, H. Kapo, K. Khazbiu.

Hoxha's social identity is assessed rather ambiguously in different sources. The official propaganda website notes, in particular, that "his (Khoja's) mother, Gjylo, was a simple Albanian woman. Enver Hoxha's father, Halil (Halil), before and during the First World War, who worked in exile, was a small-time employee, who with difficulty provided for his family, the upbringing and education of five children. According to the data set out in the work of I. Mussky, his father (Khodzhi-Yu.R.) was a well-known lawyer, he taught French at the Korchi Lyceum. Mother is a music teacher... At that time, Albania was a Turkish colony, and the Hoxha family was among those who opposed Turkish (Мусский, 2000; Энвер Ходжа: последний сталинист Европы, 2015; Искендеров, 2008; Si dështuan përpjekjet për rrëzimin e Enver Hoxhës, 2023).

In other sources, Hoxha's father appears as a carpet merchant: "The future dictator of socialist Albania was born in 1908 in the family of a respectable fabric merchant. My father constantly traveled around Europe on business..." (Бартл, 2001, с. 44). We, however, have reason to accept the second version rather than the first.

Hoxha's professional identity also underwent fragmentation, which was quite typical for the biographies of party nomenclature and their career mobility scenarios. M. Voslensky and P. Bourdieu pointed out the moments of importance for the communist parties of cadres deprived of capital (including professional ones) in their studies.¹

¹ Bourdieu, in his article "The dead grabs the living," writes about this: "The more you move away from the usual functioning of fields as fields of struggle in the direction of borderline and, undoubtedly, never achieved states, when, with the cessation of all struggle and resistance to domination, the field is getting tougher, being reduced to a "totalitarian institution" – in the understanding of Hoffmann, or – in a strict sense – to an apparatus that is able to demand everything without any conditions and concessions and which, in its extreme forms: a prison, a barracks or a concentration camp, has the means of symbolic and real destruction "old man" – the more the institution seeks to sacrifice its agents, who give

Decapitalized individuals, whose ties with the primary social group have been destroyed or lost, not only lend themselves to marginalization and, in the event of excessive career ambitions, can be "normalized" through group pressure, but, along with high conformity, they have the resource so necessary for left radicalism class hatred. It is this resource that is needed to create neo-nobility within the framework of the feudal-socialist way of life, which is accompanied by negative narcissistic investments of such groups in relation to society: executions, torture, "purges", and so on. repression.

The fragmentation of the professional identity of the Albanian despot is also confirmed by the data concerning admission to the Korça Lyceum and the Faculty of Biology in Montpellier.

So, "Theme" publishes data that, upon entering the Korchi Lyceum, Khodja barely passed the exams and was enrolled in an institution with a "satisfactory" mark. The authors of the publication draw attention to the fact that information about Hodja's enrollment in lyceum students appeared only two days later, and then, presumably, due to the intervention of someone from the outside. However, the authors of the article give a number of other interesting facts related to this circumstance. They focus on his damaged moral reputation while working as a teacher at the Korça Lyceum, as well as on the subsequent destruction of all witnesses-colleagues who became eyewitnesses of the behind-the-scenes despot. We are talking, in particular, about Professors Farudin Angoni, Dr. Hasan Jero, Professors and Doctors Feyzi Dika and others, who received various terms of imprisonment for trying to tell at least something about Hoxha's past in the designated period (Zbulohet dokumenti i rrallë..., 2019).

What reputational disadvantages are hinted at by the authors of the publications becomes clearer when studying Hoxha's family and gender identity. Among left-wing radicals, along with traditional nuclear families, common promiscuity and political homosexuality are also widespread (it would be more correct to call it political sodomy, which, however, is a terminologically controversial issue). The marriages themselves, legally fixing nuclear families, in a number of biographies of party leaders, become fictitious and cover ideological geishism in relations between husbands and wives. Wives turn into a kind of "ideological girlfriends and associates" necessary to maintain the standard image of a prosperous family man. Married to Nedjmie Hoxha, Enver Hoxha did not show significant discrepancies with the scenario described above. The zealous Stalinist Nejmie "became the leading ideologist of Albanian communism. Since 1952 she was a

everything to institutions (for example, "Party" or "Church") and who make this sacrifice the easier, the less capital they have outside the institution, and consequently, freedom in relation to it and to those specific benefits and capital that it offers them. The apparatchik who owes everything to the apparatus is an apparatus that has become a man, and he can be entrusted with the highest responsibility, because, in pursuing his interests, he can do nothing without contributing eo ipso to the protection of the interests of the apparatus: like a monk, he is predisposed to guard the institution with full conviction against the heretical deviations of those whom capital acquired outside the institution allows and incites to distance themselves from beliefs and internal hierarchy. In short, in cases most favorable for a mechanistic description of practical actions, analysis reveals a kind of unconscious mutual adjustment of positions and dispositions that constitutes the true basis for the functioning of an institution, even in that it is given the tragic appearance of an infernal machine (Бурдьё. Мертвый хватает живого, б. д.).

member of the Central Committee of the Communist Party, since 1948 she was a deputy of the People's Assembly. She led the country's women's organizations. Since 1966, she was the director of the Institute for Marxism-Leninism Studies under the Central Committee of the APT and the Higher Party School. Lenin. She played a big role in the formation of the ideology of Hoxhism – the Albanian version of Stalinism. Nedzhmie "fully supported and substantiated her husband's policy, incl. political repressions, party purges, prohibition of religion and persecution of believers, foreign policy self-isolation" (Энвер Ходжа: последний сталинист Европы, 2015; Ditari i Enver Hoxhës në '82..., 2011; 40 vite diktaturë mbi shqiptarët..., 2021; Enver Hoxha është homoseksual..., 2017).

Albanian gender culture bears the features of traditional patriarchy and patriarchal sexism. J. Lavrin, already cited earlier, states the ethno-specific Albanian severity in relation to a woman, who is perceived rather in her servile status than as a self-sufficient person. On such an attitude, the sensually oriented behavior of a man towards a woman practically does not manifest itself, but rather is blocked; moreover, love for a woman undergoes reactive depreciation. Accompanying this are both platonic-erotic and homosexual relationships between men and boys, which, according to the author, is widespread in the northern part of the tribal groups of Albania (Ghegs) (Чепелевская, 2011, с. 77).

In view of the above, homosexuality is a culturally specific pattern of a part of Albanian society, and in the case of Hoxha, only its supposed individual manifestation. The presence of the Albanian Stalin of homosexual inclinations is confirmed by several testimonies. The authorship of one of them belongs to the translator I. Bulka, who fled Albania in early November 1987 and made several statements to the Greek and Italian press on the topic of paranoia, homosexuality and Hoxha's proclivity for murder (Zbulohet dokumenti i rrallë..., 2019).

According to the translator, Hoxha's homosexual behavior was known both to his wife, Nedzhmiya, and to the immediate political environment, in which power-hierarchical relations were intertwined with his sexual preferences. Bulka explains the ongoing purges and repressions of Hoxha's associates by their opposition to sexual relations with the despot. The translator also mentions the "castings" that Hoxha arranged in his luxurious apartment in Tirana, inviting representatives of the cultural elites of Albania there. Such "castings", according to Bulka, involved probing favorites for possible political disloyalty and, at the same time, were aimed at finding lovers.

The stated judgments could both remain in the category of simple hypotheses, and find their actual confirmation in cultural policy and the Puritan standards for evaluating the products of artistic culture introduced by Khoja. An example of the bloody retribution that followed such an assessment was the story of Todi Lubona and his long-suffering family, described in a number of publications².

² Hoxha himself made a speech on this occasion, in which he attacked the moral corruption of the organizers of the Vlora Festival, including Lubonya, accompanying his threats with moralizing rhetorical remarks and questions: "Manifestations of bourgeois and revisionist ideology have become especially evident in recent years, when the party is intensely and openly fighting for its revolutionization youth and all the broad masses of the people. Have you noticed, friends of youth, this phenomenon? Why did you start acting only when I spoke at the Presidium of the People's Assembly? Has the party never raised these issues before?! What do you think, comrade Ilya! That, for example, the youth of Vlora, with all

Hoxha's particularly scrupulous attitude to questions of morality and the corrupting influence of bourgeois culture on Albanian youth was hardly accidental. However, such puritanism in cultural policy was also manifested by Stalin, who shares with Hoxha belonging to a group of latent political homosexuals, including the patronage of the latter in his environment.

In addition to I. Bulka, Hoxha's homosexuality is also mentioned by S. Kadare in the preface to Bashkim Shehu's book "Autumn of Fear", that "the dictator's homosexuality caused the death of hundreds of people, even those closest to him." One of the regime's most devoted bodyguards, L. Pechini, was accused of eavesdropping on ... "higher rumors" about Hoxha's homosexuality. This assignment led him to death without trial after many years of service (Kadare, 2019).

Identification of bodily-morphological, psycho-behavioral and physiognomic features E. Hoxha. In the morphotypical features of Hoxha, transitions from a pronounced oral constitution with elements of peripheral obesity in the body structure with its subsequent schizoidization and the appearance of refinements characteristic of the schizoid body structure in the structural features of the body and face are noticeable. On the photographic materials available for study, which, judging by the context, date back to 1930–1936 (the period coincided with the completion of studies at the Korça Lyceum and admission to the University of Montpellier at the Faculty of Natural Sciences), young Hoxha has peripheral obesity in the abdomen, which is characteristic, according to the typology A. Lowen, oral type (Lowen, 1971, p. 161–194).

In the physiognomic features in the photographs dating back to the period of the 40s, which in the biography of Hoxha coincided with the organization of the Communist Party of Albania and participation in the partisan movement, a protruding double chin, puffy lips with lush curly hair, marking the hysterical component of character, about which will be discussed further. The double chin in this case acts as an additional marker of peripheral obesity, which corresponds to the oral morphotype, along with a voluminous sagging abdomen and flattening of the chest compared to the volume of the abdominal (Kokomani dhe Lezho. Letra e rrallë..., n. d.). The oral-psycho-pathic component of Hoxha's character makes it possible to explain several groups of his psycho-behavioral features. Firstly, public oratorical inclinations, which were manifested both in the numerous speeches and written works presented in the complete collection of works. Secondly, in oral habits, in particular – smoking.

In the photo of the periods of the 30–40s, Hodge is depicted with a cigarette, which is an optional sign of an oral character (smoking, chewing, sucking belong to the category of so-called oral-regressive actions, the prototype of which is the contact of the baby and the mother's breast and subsequent rudimentary actions, in particular – sucking fingers, pacifiers and other objects that allow the child's psyche to adapt to the experience of anxiety and move from wakefulness to a dream-like (hypnoid) state). Thirdly, the construction of a space of life privileges for the

these great traditions of heroism and exemplary wars of Albania against bourgeois and fascist Italy, applaud the production of depraved Italian love songs in Italian? This could not happen, but those who directed these works planned and rehearsed to show him such songs..." (И такие были, говорят, 2019; Мирошникова, Вагман, & Вукина, 2009).

Hodgist party nomenclature under the regime of forced asceticism for the broad masses of the people.

In 1954, on the instructions of the leadership, the TASS correspondent in Tirana, Sergei Alitovsky, wrote a top secret report "On the financial situation of the working people of Albania." The picture was bleak: "Workers are poorly provided with basic material goods. Supply rates are low. A worker receives 900 g of bread a day; in addition to bread, he is entitled to a month: 1,500 g of meat and fish, 750 g of sugar, 500 g of fat, 350 g of laundry soap, 1700 g of macaroni, 450 g of brynza, per year: 15 m of cotton fabric, one pair of shoes. Most of them live in unfurnished and unheated barracks, sleep on bunks, located on two floors, on dirty linen..."

In the mountainous regions, peasants live in almost primitive conditions: in houses with narrow holes instead of windows, along with cattle; heated by the fire, where they cook food; sleep on brushwood or on boards ...

An employee who has a family of four or five can live on his monthly salary for only a week, eating food purchased at market prices. The leading party and government officials in Tirana live in a separate area guarded by the police, in beautiful mansions. Ministers are supplied in a special shop" (Товарищ Ходжа скоро начнет присылать...).

This situation continued until Hoxha's death. It is also worth noting that the despotoid initiated a forced lumpenization of the population in the area of personal property: Albanians were forbidden to have VCRs, televisions, cars, musical instruments and radios.

The fourth sign of Hoxha's oral psychopathy was the imitation of Stalin's prisons as torture institutions for political prisoners. Stalinism gave the system of corrective labor institutions a punitive and torture orientation. It consisted in creating such conditions for the stay of prisoners, which meant not so much their "correction", but terrorization, torment, torture, and torture.

This stratagem of maximum deprivation of bodily needs through the infliction of physical suffering and the everyday despotism of the security personnel of correctional labor institutions corresponded to the torturality of the life of citizens with chronic shortages of essential goods. The explanation of such a deficit solely (or mainly) by the reasons for the inefficiency of the planned economy does not stand up to criticism, since it rejects the very possibility of using controlled latent hunger as a social technology.

K. Khudolei, in his review of B. Fevziu's book, states in Hoxha's entourage the diagnosis of oral-schizoid-paranoid-hysterical psychopathy confirmed by our research. Most prominently in the behavioral portrait of Hoxha, paranoid and schizoid features were manifested, in particular, pathological suspicion of the environment, isolationism, and the persecution of any manifestations of dissent.

On the other hand, schizoid character traits were reflected in the imposition of beggarly asceticism on the population, propaganda inflating the image of an imperialist external threat, constructing a parallel reality and living space of nomenklatura privileges and comfort in contrast to the everyday poverty of ordinary Albanians.

Despotic-tyrannical personality traits suggest a pathological concealment characteristic of a paranoid character, combined with acting hobbies. That is why in the biographies of despots, the theater and the performativity of everyday life derived from it occupy a significant place. The "grafting" of his performative life scenario on the future despot was continued at the French Lyceum, where his uncle arranged for his nephew.

P. Iskenderov notes that "Enver showed great interest in the acting profession. He even organized a drama section, which, with the support and assistance of the French teacher and at the same time the director of the Lyceum, V. Kutan, staged performances in the original language based on the works of Molière, Hugo, Dumas Père and other French writers (Искендеров, 2008).

Hoxha's francophilia as one of the manifestations of the diffusion of his ethnic identity is indicated by one of the representatives of the association of Franco-Albanian friendship P. Milie, a doctor by profession. Confirming the conclusions already expressed in the first part of this article, the interviewer states that "he (E. Hoxha – H. L.) was, of course, a mysterious person, but extremely intelligent, French-speaking, he knew our country well (France – Yu. R.), knew world politics very well, which he closely followed, and especially in those based on information from France ... " (Mjeku francez..., 2018).

Intercultural communications for representatives of different ethnic and social groups can have different consequences. For Hoxha, as a representative of the post-colonial society, contact with French culture had sad consequences for the country, since it only increased the despotoid's contempt for the Albanians themselves, which means that it justified the instrumental and production attitude towards them as "raw materials" for "social and political re forging" in Stalin's style.

In Hoxha's public speeches, pathos clearly dominates logic, marking hysterical deceit and false drama. By itself, the tendency to dramatization reflects a hysterical radical in the character of a despotoid, since with the use of dramatizations Hodge tries to build himself the image of a kind of "angel-inspirer", acting, in fact, as a behind-the-scenes killer and sadistic tormentor. Hoxha's deceit in some situations is accompanied by his tendency to plagiarism, and this Hoxha plagiarized in relation to those whom he intended to repress.

So, having arranged a real massacre in Tirana³ and acting as its sole organizer, Khoja debated with his fellow party member S. Maleshov, who pointed out to Khoja an excessively large amount of terror. Khoja at first did not agree with Maleshov, but then, as they say, he stole his idea about the excess of terror, speaking before the plenum in Berat on November 23, 1944, where he declared with typical leftist false pathos:

"In Tirana, dozens of people and minor officers are being killed, who, fully believing in our justice and the proclamation, surrender. Such work is not one-off, but the whole tone of the organizational work of the Party and the army. Not only in a simple soldier, but also in a party member, the true heart of a communist has been lost, that person who cares about the life of another, who thinks more about eliminating a person who can improve and can serve society, the country. No, it was lost by the comrades, above all by their leaders, the members of the Central Committee. Our comrades think only of exterminating every person who is not with us, who thinks differently than we do, exterminate even ordinary people from the people, exterminate party members whose

³ In October 1944, in Tirana, the communists organized executions without trial or investigation in the ranks of their opponents. In the abandoned areas, the communist combat units also carried out massacres against the Albanian elite, mainly soldiers, professors, merchants, etc. Groups of punishers went to the houses of future victims, took them out supposedly for explanations and killed them a few meters from their homes. Some of the victims were driven by deceit or force to the Bristol Hotel, where they were all shot (Masakra komuniste-e nentorit..., 1944).

heads fall without weighing them properly" (Masakra komuniste-e nentorit..., 1944).

In general, such feigned indignation reflects not only hysterical features, deceit in particular, but is also a commonplace of the Bolshevik manipulative rhetoric and the strategy of political fraud of communist propagandists. Hoxha followed in the footsteps of his idol Stalin, who, in the logic of the script "the tsar is good, the people and the boyars are bad", justified the criminal terror of the despotoid regime in a similar way. A textbook case, known in the literature, here is Stalin's article devoted to "excesses" in collectivization in the field – "Dizziness from success".

In itself, the stay and rotation in the French cultural environment contributed not only to the development of the ability to role-play, but also strengthened the original features of the Albanian ethnopsyché, described in the work of Ya. Lavrin. The paranoid anger of the Albanians, from which the habit of killing for no reason has become a derivative, is ethno-psychically combined with mood swings: from manic and exalted idealization, the mental system passes into a state of gloomy alertness, distrust and anger. Hoxha's progression of paranoia was reflected in the repressions of party comrades-in-arms, with whom, in the tyrant's mind, there was a metamorphosis from fanatical followers to traitors and apostates.

Hoxha's possible homosexual identities were already mentioned in the first part of the article in connection with his paranoia. For psychoanalytic research, homosexuality and paranoia, although not significantly, are probabilistically correlated with each other.

The British psychoanalyst N. McWilliams states the complexity and torment of the problem for many paranoid personalities "in the form of a combination of the ambiguity of their sexual identification, craving for same-sex intimacy and related concern about homosexuality." For Albanian culture, however, homosexuality and homoeroticity, due to its regional prevalence (among the North Albanian tribes of the Ghegs), was hardly and remains a subject of special concern, as, for example, for British or North American culture.

Noting the "relationship between paranoia and preoccupation with homosexuality" common among psychoanalytic clinicians, McWilliams emphasizes that "for homosexual men and women who find it difficult to understand why their sexual orientation is considered so dangerous, paranoid homophobia seems really threatening" (Мак-Вильямс, 2006, с. 125–129).

Arguing from the opposite, it is appropriate to conclude that a paranoid person, with the suppression of his homosexual inclinations, begins to manifest homophobia. For Hoxha, as a carrier of a character structure with a paranoid radical, homophobia manifested itself both in relation to the favorites of art, who did not share his homosexual sympathies, and to political associates who violated the "secret of the past".

The latter, for obvious reasons, could be violated not only by comrades-in-arms, but also bystanders, whom Hodge got rid of because of the usual paranoid feelings regarding a possible betrayal. At the same time, in relation to advanced comrades-in-arms and artists, Hoxha experienced a vague mixture of paranoid envy, jealousy and hatred, since he believed that their favoritism in Albania depends solely on him and they, just shadows of his greatness, cannot have any subjectivity.

Khoja's paranoia progressed, not least thanks to his wife Nedzhmiya Khoja, who, as a faithful "ideological friend and ally" of the despot, was, in combination, the director of

the Institute for Marxism-Leninism Studies under the Central Committee of the APT and the Higher Party School. Lenin (И такие были, говорят, 2019).

One cannot fully agree with the point of view of B. Fevziu, who reveals the desire of Hoxha "always and under all circumstances striving to be in the center of what is happening", "possessing a truly iron will and obsessed with a thirst for power" to completely identify with paranoid traits. The diagnostic clarification concerns characterological features that are important for hysteria and are associated with Hoxha's desire to be in the center of attention and to push back and peripheralize competitors at any cost.

The author, however, has sufficient grounds to assert that "E. Hoxha's traits of paranoia were intensified by his wife Nedzhimie, who had a great influence on politics and held important positions both during her husband's lifetime and under Ramiz Aliya, who replaced him in 1985".

The paranoia progressed as new internal enemies emerged, increasingly inclined to oppose Hoxha's isolationist course. The subject of massacres cannot be recognized as more variable in comparison with the potestiar punitive inquiry / trial in the USSR: espionage and work for several intelligence agencies of the world (T. Seiko); military coup (P. Dume, H. Chako); sabotage and sabotage (A. Kelesi, K. Teodosi); right deviationism (F. Pachrami, T. Lubonya).

At the same time, foreign political threats to the Hoxha regime and Albania itself became a factor in strengthening paranoia in the character structure of the despotoid. The French ambassador in Tirana (1945–1948), noted two threats to Albanian sovereignty: from Greece, (Greek armed forces, the concentration of which along the southern Albanian border would be sufficient to signal a general uprising in Albania, the result of which could be the overthrow of the communist regime Enver Hoxha) and from Yugoslavia (the Yugoslav dictator Tito pursued a dual goal: the overthrow of Enver Hoxha from the leadership of the Albanian Communist Party and the transformation of Albania into the seventh republic of Yugoslavs) (Костенко, & Новик, 2019, с. 101–127).

Hoxha's paranoia cannot be considered simply an individual characterological radical, but rather, there are reasons to consider it as one of the manifestations of Albanian ethnocentrism, what V. Kostenko and A. Novik point out in their ethnographic study (Костенко, & Новик, 2019, с. 101–127).

Based on data from a binary logistic model built separately for Albania and Kosovo on data from the 4th wave of the European Values Survey (EVS 2008), where the dependent variable was the answer to the question: "Indicate groups of people with whom you would not like to live in the neighborhood – representatives of another race", where 0 – not marked, 1 – marked (in a list of 14 groups) state the presence in Albania of intolerance "towards neighbors who are representatives of other races," designating it as a "universal phenomenon", not predictable "neither socially – demographic characteristics (gender, age, education, employment) or religious beliefs, other than the fact that Orthodox Christians in Albania are somewhat less prone to this kind of racist position, while Catholics are more prone (both, and more – compared to Muslims)".

Physiognomically, Hoxha corresponds to the Dinaro-Caucasian (Алексидзе, б. д.; Сегеда, 2009) (according to other sources, rather the Caucasian version of the Balkan-Caucasian race) type (Kokomani dhe Lezho. Letra e rrallë..., n. d.): the face has an oval shape, with

pronounced pycnia (in the period up to the 70s), black hair, brown eyes, puffy lips with a hypertrophied lower lip. The ears are characterized by an attached earlobe and a stretched-flattened shape of the upper part of the auricle. The peculiarity of the nose is the lowered tip and pronounced slits of the nostrils (Hoxha Enver, 2012).

Comparison of photo profiles of Hoxha's nose in different age periods demonstrates a tendency to increase fleshy shapelessness, which can correlate with a weakening of the direction of libido and an increase in despotic inclinations. The face itself externally changes in the direction of astenization (thinning / reduction) of the buccal segment and strengthening of dolichocephaly, which is visually expressed in the sharpening of the chin and the increase in the frontal (Ходжа Енвер). In the frontal projection, Hodja's face undergoes a specific Armenoid sharpening towards old age⁴, which is confirmed by the study of Z. Aleksidze regarding the Armenian origin of Albania and Albanians⁵.

⁴ As a component of the paranoia and general psychopathology of the Armenian ethnos, the Albanian paranoia in the character of Khoja is marked by a set of indicative features, such as "increased self-conceit and egocentrism, distrust and suspicion, persistence in defending one's ideas and in general "all one's own", readiness to see in everyone opponent, competitor, as well as one-sidedness and low plasticity of thinking, perseverance and perseverance (in many cases developing into stubbornness), gloominess, which has already become genetic (even at weddings and feasts, Armenians sing sad minor songs), a tendency to form overvalued categories in everyday life, politics, society, the victims of which are themselves. On the one hand, these are children – naive, immature, dreamers and romantics, and on the other hand, these are idealist philosophers, prone to reflection, sophistication. Accordingly, they react very violently, straightforwardly and one-sidedly, without thinking about the consequences. Only later, when the action is completed, do they begin to look for their mistakes, mistakes and are "strong with their hindsight" ... (Сукиасян, 2007, с. 42–48).

Among the Albanians, as an Armenoid sub-ethnos, which was largely assimilated during the period of Ottoman colonization, the classical paranoia of ethno-character described above was also influenced by the forced suppression of expression, which distinguishes Muslim culture as a whole and Islam as its integral expression. This led to the appearance in the character structure of a number of alexithymic (latent psychopathic) features, manifested in particular in forced (accompanied by the emotion of humiliation and a state of humiliation) inhibition of anger and acting out this anger in action.

In Albanian culture, which was formed mainly as a peasant (agro-centric) alexithymia manifested itself against the background of a significant lack of education of a large number of Albanians. However, in Hodja, despite his external education, the silent acting out of anger in action corresponded to both alexithymia and ethno-specific gender stereotypes, in which the ideal man was presented in the form of a kind of imperturbably indestructible "rock", which he tried to portray until the end of his days. In the personal inculturation of the despotoid, the French environment also played its distorting (in relation to affects) role, since rotation in diplomatic circles further intensified the alexithymia that accompanies the diplomatic expression of thoughts, as well as the observance of etiquette and protocol.

⁵ Z. Aleksidze notes that "according to the opinion of Armenian scientists... The Albanian kingdom was formed at the beginning of the 3rd century BC. Its borders to the south extended only to the Kura River. According to Strabo, the population of Albania consisted of 26 tribes. Until the III century AD. the ethnic consolidation of the Albanian kingdom was not carried out and each tribe spoke its own language. In 462, the Albanian kingdom was abolished and a Sasanian marzpan called Albania was created in its place. It included two provinces of the former Great Armenia Utike and Artsakh on the right bank of the Kura. The accession of Utikea and Artsakh to Albania also dates back to 387,

There are at least two possible interpretations. Since the cheeks in physiognomic mapping correlate with the accumulative (depository) structures of the mental apparatus, and the period until 1954 in Hoxha's life was the period of the greatest instability, he had, due to the uncertainty and precariousness of his position among the rest of the Albanian communists (who would later become victims of repression) to a tacking and adaptation strategy.

As an unsettled politician, Hoxha could not allow himself open despotism until the final isolation of Albania after Stalin's death and cutting off from the "revisionist" centers of external influence (in the person of Tito's Yugoslavia and Khrushchev's USSR). Rounding physiognomically and morphotypically correlates with an increase in plasticity, variability, adaptability, "diplomacy" (in terms of suppressing manifestations of destructive aggression) in relation to the socio-political environment.

At the level of visual morphotypes, signs of bodily-organic disorders are also identified. Hoxha, in particular, had diabetes, including cardiovascular disorders (heart attacks and strokes) mentioned in various sources (Шабловський, 2020).

Hoxha's diabetes, according to cardiologist Sabit Brokai, "has been known since 1948 and was therefore supervised by the leading professor Feizi Hoxha, the best endocrinologist we had, because the patient was a diabetic and Enver Hoxha was being treated for diabetes". The course of diabetes with accompanying complications passed naturally. We have to consider a patient with severe diabetes, obese, smoker, under constant stress"(40 vite diktaturë mbi shqiptarët).

I. Malkina-Pykh, summarizing the etiology, psychoetiology and psychosomatics of diabetes described in the works of a number of English-speaking researchers, states that in Rudolf, for example, (1970), conflicts and non-oral needs appear in the clinical picture of diabetes, which are "satisfied with food", which and observed in Hoxha in the 80s. A number of authors attribute to Hoxha's peripheral obesity, which was accompanied by prolonged hyperinsulinemia and further damage to the heart and blood vessels.

The prerequisites for "equating food and love with each other while taking away love" with the accompanying emotional experience of the state of hunger and thus, regardless of food intake, the corresponding diabetic hunger metabolism both took place in Hoxha's cultural and social identities and in his autobiography. Quite logical for Hoxha (against the backdrop of continuous purges and repressions) were "a lifelong fear⁶, which led the despot to

when Armenia was divided between Byzantium and Iran. From that time on, these provinces adopted the name Albania, which never acquired the meaning of an ethnonym and always had only a political meaning. Gradually, the Armenian provinces on the right bank of the Kura adopted this name to such an extent that in it they themselves no longer meant right-bank Albania. Just as gradually, they, the Armenian provinces of the right bank of the Kura, formed an Albanian worldview and Albanian patriotism, although the Armenian self-consciousness was never lost. Since, from a cultural and economic point of view, these provinces were superior to the indigenous Albanians living on the right bank of the Kura, they created the so-called. New Albania, without mixing with either the Albanians or the Persians. The language of the church and state of Albania was Armenian" (Алексидзе, б. д.).

⁶ It is not surprising that when four Sigurimi directors were repressed, among others – Vaska Koletsi, Bekir Ndou, Mikhalak Zichishti, Nesti Kerenji, not counting Kochi Dzodze, who was hanged in 1948, as well as Kadri Khazbiu, Fechor and Mehmet Shehu, who were shot in 1981 and 1983.

a constant readiness to fight or flee with the corresponding hyperglycemia without relieving psychophysical stress", on the basis of which diabetes could "develop".

In the interpretation of Malkina-Pykh, "Groen, Loos (1973) emphasize the 'feeling of insecurity and emotional abandonment' inherent in diabetic patients, and" Alexander (1950), in turn, describes, in turn, strong receptive desires for self-care and actively seeking dependency on others. As described by Reindell et al. (1976), diabetic patients show greater sensitivity to denials of these oral desires. This fits the description found in diabetics to have "ambivalent tendencies of anxiety, restlessness, fear on the one hand and a desire for peace and security on the other" (Малкина-Пых, 2005, с. 818–819).

Ahmet Kamberi, as one of the attending physicians of Enver Hoxha, in his book "Our Special Patient" talks about the diagnostic picture of the disease of the latter (Малкина-Пых, 2005, 818–819). "He (Enver Hoxha) has type 2 diabetes. The pancreas produces enough insulin. But the amount of this insulin is not used properly by body tissues, especially adipose tissue." From the doctor's point of view, this contributed to two injuries. Firstly, due to insufficient breakdown of glucose in the tissues, damage to the retina and feet occurred. Secondly, due to the presence of excess insulin in the bloodstream, the arteries of the heart, brain, kidneys and legs were damaged and coronary heart disease occurred. Both complications "are the result of long-term hyperglycemia."

Hoxha's heart attack and subsequent hemorrhage is attributed to a combination of factors: excess circulating insulin, glucose, excessive smoking, slightly elevated blood pressure, lack of physical activity, and severe work stress. To overcome diabetic complications, Kambery urged Nedjmie Hoxha to persuade comrade Enver to agree to a strict diet and a calorie intake of no more than 1200 calories, since weight loss would significantly improve the clinical picture of diabetes.

Initially, Hoxha was surprised by the proposed option and how it would work with 1200 calories, but, in the end, agreed to break the diet under the condition of a breakdown due to hunger. Further, as Cambury notes, "Enver got used to the new diet, lost weight and felt better, lighter. In a letter addressed to a girl from Pogradec in Durrës, he also jokingly wrote: "You see how good diet is, so follow the example of your father. "At first I did not believe that I could endure, but I read how the poor of India live, and they gave me courage and strength" (Te varfrit ne Hindi me dhane kurajo dhe force..., 2016).

V. Shablovsky in his book "Feeding the Dictator" describes how the cook Hodja had to excel in preparing dishes with a sweetener, the use of which contributed to the achievement of the euphoric effect and good mood of Hodja. At the same time, the interviewed cook admits that Hodge's bad mood prompted him to cook "something sweet" for the despotoid, from which Hodge's dysphoria was replaced by complacent relaxation. The cook points out that just such a change could be the reason for saving someone's life, since Hodge, as is known from the first part of this article and the material submitted here, had a typical paranoid feature to "clean up" his past. At the same time, the hysterical radical in his character structure motivated him to mythologize and build a showcase reality of his own life (Шабловський, 2020).

In empirical psychology, as, indeed, in the natural sciences, there is a pattern according to which "like tends to like." Despotic personalities, whose paranoia, due to their leadership status, manifests itself at the macrosocial

and state level, show a desire to communicate with their own kind despots. On the other hand, the viscosity of thinking inherent in paranoids, its rigidity, predisposes them to advance to the positions of guardians of orthodoxy and orthopraxy.

For Hoxha, Stalin was initially highly attractive, and after the crisis in relations with Khrushchev and Tito, Mao became a new idol for him. The crisis itself arose after the Khrushchev thaw and the demonstration by the Yugoslav leadership of its adherence to the course of a multi-party system and the encouragement of the opposition. The ferment that began in the ranks of the communist parties after the famous report "On the cult of personality and its consequences" at the 20th Congress of the CPSU did not cause Hoxha any reaction other than irritation and anger towards the "apostates" of the ideology and practice of Marxism-Leninism.

At the same time, Hoxha himself, accusing Khrushchov and the Titoites of revisionism, did not fully understand that he was on a revisionist position regarding the theory of scientific socialism, building socialism in a self-isolated country with a low standard of living, using despotoid management technologies and criminalizing Albanians, blowing up churches and mosques and forcibly lumpenizing the population.

Identification of non-verbal communications. In non-verbal communications (kinesis) Hodge demonstrates a pronounced "protocol", static, emblematic body movements. At public events, Hoxha prefers to stand on the podium, demonstrating a gesture of crossed palms, which semantically expresses the message "we are together" addressed to the masses. Khoja quite often resorts to a demonstrative gesture with the pioneers during various celebrations, sometimes resorting to tactile paternalistic stroking of children, then to hugs, then takes children in his arms.

In the facial expressions of the eyes (oculesik) of Hodge and the pattern of his gaze, the tenacity, intentness, rigid focus, and alertness characteristic of paranoid-psychopathic personalities are manifested. At public events, captured in photos and videos, Hoxha demonstrates the discrepancy between the pattern of gaze, on the one hand, and the facial expressions of a smile and greeting gesture, on the other hand. His smile and gestures look welcoming and benevolent, but the pattern of his gaze betrays the wary anger and resentment of a representative of a post-colonial society.

Resentment, however, should be considered a commonplace in the non-verbal communications of Hoxha and his regime, built on military asceticism. In the 19th century J. Lavrin described the same rapacity of the Albanians' view, phenomenologically fixing the then historically conditioned paranoia/psychopathic attitude of the Albanian ethnotype. But the stated ethno-psychic features, one way or another, are derived from resentment as a complex associated with repressed feelings of anger/malice, the living of which takes place in the conditions of a struggle with a many times superior enemy.

From photo and video materials, gestures, facial expressions and pantomimics, as well as features of clothing styling are identifiable.

As a Francophile, Hoxha favored French costumes, at the same time exterminating, through violence and propaganda of asceticism among ordinary Albanians, ordinary comfort items. The hysterical following of fashion was manifested in the typical travesty of headdresses.

The creators of the "Museum of Memory" were able to notice that Hoxha preferred different headdresses in different foreign political periods. So, in the period of the "early" Khrushchev (until 1956), Hodge, like Khrushchev, preferred wide-brimmed classic-style hats. When the vector of the USSR was replaced by friendship with Yugoslavia, Khoja changed into a marshal's uniform with gold cords and a cap. During the period of increasing isolation of Albania, when Hoxha had to maintain relations only with Maoist China, Hoxha, like the Chinese despot Mao, began to "prefer" to wear a cap (И такие были, говорят, 2019).

The correlation of the headgear as a piece of clothing with the structure of the highest censorship allows us to put forward the hypothesis that Hoxha's Stalinism was Stalinism mainly "for the people". Hoxha subtly mocked the Albanians, turning their everyday life into torture, but in some details he differed from his idol prototype Stalin. The differences were explained by Stalin's inculturation in the criminal milieu and Hoxha's inculturation among French intellectuals. Stalin's contempt for the people and his pathological suspicion were due in part to a primitive fear of exposure, in part to an inability to compete intellectually and doctrinally and lack of charisma.

Hoxha was distinguished by cultural ambitions and claims to cultural leadership⁷. He, although in the shadows, showed noticeable signs of Francophile hedonism and secularism, as well as dandyism in clothes. This did not prevent the despotoid from building torture conveyors for ordinary Albanians through Sigurimi, and at the same time flaunting French and Spanish costumes at public events.

However, despite his adherence to Stalinist orthodoxy, Hoxha showed noticeable inconsistency in the styling of clothes and behaved like a "bourgeois revisionist", preferring civilian suits over a military jacket without insignia.

The preferred colors in E. Hoxha's clothes are white, gray, black (Hoxha Enver, 2012). The style of clothing is characterized by the predominance of the official business style, in which there is a steady preference for baggy suits and hoodie-like outerwear (coats and raincoats). In summer clothes, loose (hoodie-like) items of clothing also prevail over others (Kadare, 2019). A stable micromarker of Hoxha's trousers is the top collar (Ходжа Енвер), which is noticeable in almost all photographs of the despotoid. The significance of this micromarker can hardly be explained by the absence of a cutter or a tailor in Hodja, who could carry out the corresponding shortening in length. In general, the turn-ups in pants, with all their diversity, can have both aggressive-instrumental (mobilization) and erotic-exhibitionist meaning.

Hoodie-like costumes among the Stalinist and neo-Stalinist nomenklatura elites, including the tendency to

⁷ In general, for the post-war youth of Albania, Kadare was an idol poet and a generator of a new wave in art, who was in both literary and political favor among leading writers and editors. The authority of Kadare increased significantly after Hoxha became the arbiter in the literary debate between wartime writers and the post-war generation. It is clear that the despotoid was guided by this not at all by the principles of freedom of art and creativity, but by exclusively imperious considerations. On a visible level, he allowed himself to "push aside" his party Stalinist comrades-in-arms in order to domesticate the untamed young favorites of the literary field and turn them into part of the propaganda nomenklatura. Kadare, having received a powerful patron in the person of Khoja, at the same time acquired powerful enemies among the Stalinist clique of power structures in Albania. The example of Kadare shows how Hoxha managed to form a taste for power among the younger generation of creative intelligentsia and thereby domesticate it.

lengthen and expand the volume of jackets, coats, and trousers, correlate with rudimentary mimicry for the clothes of the priesthood, the role of which was claimed by the nomenklatura neo-nobility. On the other hand, the use of such stylistic images may indicate demonstrative ascetic inclinations and an unconscious desire to "hide" the bodily relief behind a kind of "curtain" of sagging fabric volumes, which also marks a quasi-religious motivation to ban microerotics (various openness and nakedness in clothes).

Partial identification of visual symbols in spaces and environments

Religiocide and visualization of primitive leaderism. Hoxha consistently implemented the strategy of destroying religious symbols, not destroying, however, religion as such, but replacing Christian, Muslim, Jewish cults with primitive leaderism and "civil religion". Portraits of the leaders of the Albanian Party of Labor replaced frescoes, paintings and icons. The public landscape was "cleansed" of the presence of places of worship, both by changing the intended purpose (churches, mosques, synagogues were used as granaries, cattle sheds, etc.), and by destruction with the help of explosives and artillery.

Censorship in government agencies edited documents for the presence of extraneous characters that could even have an indirect connection with religion. In leaderism (anthropotheism) of the Stalinist type, Hoxha did not show any originality – portraits of members of the Politburo of the Albanian Party of Labor hung everywhere in public spaces.

As the creators of the "Museum of Memory" note, "due to numerous architectural changes, some mosques were saved from complete destruction, for example, the monastery of St. Vlač in the village of Vrine. Even this building, like others, "served" folk social and cultural events. Frescoes and murals disappeared from the walls of churches, they were replaced by images of the leaders of the communist regime (Muzeumemories).

Bunker paranoia. Hoxha's paranoid nature, his despotoid, genocidal and torturous tendencies were clearly projected onto the concrete bunker construction project. The ideological justification for the construction was the already well-known propaganda narrative about Albania as an impregnable fortress, which is under siege by Western countries and American imperialism, who want to take their country from the Albanians, enslave them and deprive them of state sovereignty.

As noted by M. Galati et al. (Galati, Stocker, & Watkinson, 1999, p. 197–214), as a result of an empirical study conducted by the authors, based, among other things, on other data (Бункеры как наследие холодной войны в Албании, 2019; Албанский Сталин, 2020), bunkers have probably become not just a well-known feature of the landscape of the communist period in Albania...one of the worst periods of the regime, but, first and foremost, indicators of the progressive paranoia of the despotoid Hoxha. In total, over a four-year period (1977–1981), according to Galati, Stocker and Watkinson, as well as other authors, about 400,000 concrete bunkers of various shapes and sizes were built.

H. van der Boon in his work "Bunkers as a Contested Cultural Heritage" gives somewhat different quantitative data. According to her, it is not clear how many bunkers were built in the 70s and 80s. 750,000 was the most frequently heard number throughout the fieldwork, but the information panel in Bunk'art writes that "207,000 bunkers were planned (to be built. – J. R.) throughout Albania, but 168,000 were built" (Van der Boon, Marjolein, 2019).

Paranoid wastefulness appears among the most frequently mentioned motives for the construction of bunkers, which, however, does not in the least remove the recognition of the reality of the threats themselves by the Soviet generations of Albanians, which means that the bunker paranoia corresponds both to the ethnic xenophobia of the Albanian peasants and to the character traits of the despotoid Khoja.

M. Galati et al. state that these structures correspond to the mentality of the besieged fortress and their fixing role in relation to phobic moods corresponding to the propaganda narrative of the threat of an external invasion of Albania from Titov's Yugoslavia. Contributing to the maintenance of "constant fear of foreign invasions", which led, from the point of view of researchers, to the effect of "dispersed militarization".

E. Glass, in his studies, with the serial similarity of bunkers, states their personifying similarity with individuals, families, and in the interweaving of both military and civilian goals: "bunkers personify people, and people personify bunkers. Their biographies are intertwined; from the participation of the population in their creation, to military use under communism, to later phases of reuse" (Glass, 2008, p. 44).

The author notes that Gjirokastra, Saranda, Tepelena, Delvina and Permet became the most significant bunkering areas "because of their proximity to the Greek border." One of the worker interviewers (by the name of Selaudin) replied to Glass that they really had no idea whether they would be attacked (by the Western imperialists – Y. R.) or not, but the interviewer by the name of Miri added that the worldview of people under communism in Albania "was associated with the only existing radio broadcaster, Radio Televizioni Shqiptar (RTSH), which was used by the government to spread xenophobic and anti-capitalist propaganda narratives. These paranoid attitudes of the leadership, or rather Hoxha himself, were reflected in the sheer number and density of bunkers set up throughout Albania. An interviewer named Shaban told the researcher "that after Hoxha's death, the production of bunkers at the Gjirokastra plant ceased" (Glass, 2008, p. 44).

Partial identification of visual symbols in everyday actions and social practices

Lumpen-militarization of life of ordinary Albanians.

The creators of the "Museum of Memory" rightly point out the hypocrisy of Hoxha's decorative asceticism, the purpose of which was to justify the lumpenization of the life of Albanians and the use of non-economic coercion in "great construction projects", including the construction of concrete bunkers. The implementation of any meaningless activity in itself acts as a condition for the destruction of the psyche, especially when it is implemented using repression. However, the destructive effect increases many times if, in addition to meaninglessness for the performer himself, this activity does not have socially beneficial results on a national scale or individual regions. With many "great construction projects", the despotoid regime of Hoxha increased the torturousness of the life of the Albanians with commodity shortages, the lack of a normal infrastructure, chronic malnutrition, and so on.

F. Shehu describes an episode of studying at the secondary school "Zhanak Kylydzha", from 1971–1974. in Fier. During one academic year, the cadets spent a month at a military training camp in a military camp near the city. During this time contact with their families was infrequent. They were only allowed to see them on Sundays. On Sundays, they felt happy because they had the opportunity

to eat better in their families. At the camp, the cadets ate according to a set schedule and were not allowed to store food where they were staying. Both for themselves and their curators explained this by the fact that they "... had to be prepared for a combat situation." It is natural that they left part of the food that remained uneaten in the cupboards.

One night, they heard a loud noise, a strong knock on the door and screams of "alarm", from which everyone woke up and got dressed in 3 minutes. Three officers-mentors entered the room of the cadets to check. After pulling out all the food belonging to the cadets from the cupboards, they ordered them to dig a large hole to bury the food in. Cadets during this "ritual" were ordered to sing partisan songs. F. Shehu recalls that he "often thought about the "enemies" who took our lives. But I never knew them. Where are they? (Cultural life, 1998).

Tortures (Muzeuimemories). Lejo and Kokomani (Letra e zhdukur e Kokomanit e Lezhos për Enver Hoxhën, 2011), in their initially doomed attempt to appeal to the conscience of the Stalinists of Albania, wrote in their open letter that "Enver's empire rests on spies and torture dungeons that have already surpassed those of the Nazis." Without embarrassment in terms, the authors of the letter talk about the fact that Enver and his clique planted "terrible slavery, horrific exploitation in visible and invisible chains", that "they are intimidating the people with an external "bourgeois-revisionist danger" – in order to pump out sacks of gold from the people coins." Hard labor is explained by the fact that we are allegedly "under siege." But who is leading this siege if not the first secretary of the Central Committee of the PLA? Only Mephistopheles could create such a system, but not a communist (Kokomani dhe Lezho. Letra e rrallë..., n. d.).

The authors of the resource "Museum of Memory" note that the hypocritical ban on the use of torture in "socialist" Albania was just a cynical propaganda trick. "In fact, torture was a common practice both in interrogation cells and where sentences were served. Immediately after the arrest, the detainees were subjected to torture.

In most cases, their heads were covered with a black bag, and their hands were tied behind, tightly. The guards in such hellish prisons for political prisoners as Spach and Burrell (Muzikë dhe kujtime në Spaç..., 2019) tortured prisoners for no reason, for entertainment, which is generally one of the features of Stalinism as a despotic ideology, built not on the condemnation of practices, behavior or actions, but on the condemnation of the individual as a representative of the social groups. Actually, that is why the principle of individualization of legal responsibility in Albania, as well as in modern North Korea, was unclaimed. Entire families were brought to criminal responsibility on the basis of their belonging to a "class alien" group of "traitors", "apostates", "heretics".

According to the descriptions of the "Museum of Memory", the Albanian special service (political police) "Sigurimi" used a whole list of inhuman tortures in communist prisons and concentration camps, in particular:

1. Vest torture.
2. Damage to the genitals.
3. Beating with a whip.
4. Deprivation of food, water and sleep.
5. Electric shock torture.
6. Torture by hanging heavy weights around the neck.
7. Torture by hanging by the hands from the window at such a height that only the toes can touch the ground.
8. Filling the mouth with salt.

9. Sending a prisoner allegedly to be shot, firing cartridges and then hanging a prisoner
10. Lowering the head into a barrel of water.
11. Cauterization of the flesh with cigarettes or red-hot iron.
12. Pouring alcohol on hands or hair, followed by ignition.
13. Breaking bones and pinching flesh with pincers.
14. Feeding salty foods followed by water deprivation.
15. Placing a prisoner in cold water, leaving him wet in winter.
16. Gradually reduce the amount of food for slow killing.
17. Use of chemicals to poison or damage the nervous system.
18. Binding of hands and feet with handcuffs for an indefinite time.
19. Using bee apiaries to torture naked prisoners
20. Indefinite isolation, which caused bodily harm, blindness and even loss of speech to prisoners.
21. Placement in a closet and an iron coffin.
22. Immersion of prisoners in a pit with faeces (this torture was used in reclamation camps).
23. Binding in concrete columns exposed to the sun until death.
24. Torture with German handcuffs, which caused paralysis of the hands.
25. Rape of family members of prisoners in front of them.
26. Dog-baiting of those who tried to escape (this torture was practiced at the border).
27. Torture with red-hot iron on an iron bed (the prisoner lay naked on an iron bed that gradually heated up).
28. Putting a cat in women's pants and beating the animal with a stick in order to damage the genitals and other parts of the body of prisoners.
29. Inflating the anus with a pump.
30. Dental torture (breaking out and pulling out teeth without anesthesia).
31. Pouring hot oil on naked prisoners.
32. Laying hot boiled eggs under the armpits.
33. Removing nails with pliers.
34. Cracking walnuts on the victim's head.
35. Cutting the pulp with knives and pouring salt.
36. Compulsion to walk barefoot on burning coals.
37. Injection through the veins, which caused an embolism in the victim, which caused unbearable pain to stop, up to death.
38. Provocation of bullet wounds with an iron rod of a rifle (used by pursuers against fugitives wounded during an assassination attempt).
39. Covering the head with a special helmet to prevent the prisoner from committing suicide (Muzeuimemories).

Concentration camps and prisons. The number of descriptions of Khojaist concentration camps and prisons turns out to be quite significant, since, according to the data of the Museum of Memory project, there were 23 prisons in a small Albania (of which the most famous are (Gjirokastra, Tepelena, Vlora, Korca, Berat, Elbasan, Durres, Tirana, Burrel, Shkoder, Peshkopia) and 48 internment camps. In the Stalinist understanding of Hoxha, prisons were not "corrective labor" institutions, but punitive and torture institutions, intended not for legal restitution (which simply did not exist in the "socialist system of law"), but to terrorize those who were tortured and generate zombifying fear for those who remained outside the prisons.

With such an abundance of both institutions and literature on this topic, both in Albanian and in English, we will give descriptions of one of the most odious – the Tepelene concentration camp.

The Tepelene concentration camp was created in 1949–1953, when the communist regime of Albania, after breaking off relations with the USSR and Yugoslavia (Tito and Khrushchev turned out to be revisionists in Hoxha's understanding), had significant economic and political problems. Internal problems in the economy and politics were aggravated by foreign political "stressors" from Greece, where a civil war was going on, which only increased both Hoxha's personal paranoia and xenophobia, and radicalized the Hoxhaist propaganda narrative about a possible Greek attack on Albania.

The situation was also aggravated by the planned operation of the CIA and the Intelligence Service of the United States and Great Britain to overthrow the communist regimes in Eastern Europe, for which they used refugees subject to internment (including Albanian). The content of the special operation was the training of refugees for their subsequent introduction into Albanian society and the conduct of reconnaissance and sabotage work. However, only a part of potentially interned refugees succumbed to such re-recruitment. A significant part of them were simply returned forcibly to the Albanian border, which, however, did not prevent the Sigurimi from simplifying their work by placing both trustworthy and unreliable in one concentration camp

Initially, the territories of the villages of Turhan, Memaliait and Velikiot were used to organize the concentration camp, later it was moved to the vicinity of the city of Tepelena, which was explained by the convenience of the location of Tepelena, in particular, to the building of the Berat Internal Affairs Directorate, where six cabins-barracks remained from the time of the Italian occupation of Albania.

These temporary structures were adapted for internee housing, with whom the leaders of the "Balli kombetar" (Albanian nationalists), revisionists and other "apostates and heretics" in relation to the regime were mixed into one mass. Later, the contingent of prisoners was replenished with Catholic priests, intellectuals and other dissidents.

Mortality from unsanitary conditions and overcrowding (about 6,000 people per 6 barracks), as well as from falling into a nearby minefield, was a daily torture, especially for children. "Humanist" Hoxha, discussing the situation in Tepelene (Framework Study..., 2018) at one of the plenums of the PLA, mockingly stated that "it is not good to keep children in concentration camps" and suggested that all children older than ... 3 years old (!!!) be left in a concentration camp, since younger children, according to the reasoning of the "philanthropic" Stalinist, "mothers were needed."

One of the prisoners recalls that Tepelene was the worst camp of all. There, prisoners were forced to eat vomit or feces and were lowered into latrines as punishment. In an interview with Tipping Point, a former prisoner tells how 20 children once died in Tepelene within 24 hours due to lack of hygiene. However, the worst thing was that "the camp was located in the courtyard of a military training ground, which was still full of mines from the Greco-Italian war of 1941. The mines exploded and we saw body parts flying in the air," says Mirakai. The labor camp drove many inmates to suicide. Hoping to find salvation, the prisoners ran away to be shot, or deliberately ran into the minefield. The people were very scared. "When we left for work and returned, we said goodbye and greeted each other as if every day was our last."

Food was often very scarce: "They only gave us food twice a day," says a former prisoner named Mirakay.

"Usually it was a thin porridge full of grubs." If they chose the larvae, there would be nothing to eat. The children in the camp often did not have the strength to get to the school, which went uphill and over the bridge. "Once a group of girls stopped on a bridge and decided to jump to their death. But at the last moment another girl appealed to their conscience. The girls changed their minds and continued." If the neighboring villagers didn't bring food to the prisoners at night, Mirakai believes that he and his brother would have died (Pichler, 2018).

Discussion and conclusions

The set of identities of the Albanian despotoid Hoxha is characterized by diffusions, splittings and fragmentations. Diffusion, splitting and fragmentation are noticeable at all levels of Khoja's identity: religious (Bektashism as a combination of Christianity and Islam); philosophical (as a combination of the philosophy of the French Enlightenment, Muslim dogmatism, despotism and nihilism); ideological (as a combination of Albanian nationalism and Stalinism); moral and ethical (as a combination of decorative rigorism, a tendency to moralize in public communications and immorality/immorality in everyday life); legal (as a manifestation of petty despotic hypercontrol that accompanied the militarization of the lives of ordinary Albanians, their pauperization, with privileges for the nomenklatura class, ideologists and the power bloc); artificial (identities in the field of art – in the form of a combination of Albanian folklore and propaganda narratives of the Stalinist type).

In social identity, Khoja showed all the signs of diffusion and splitting, since he was at the same time close to the "simple Albanian people", and felt contempt and rejection towards him. This also affected the professional identity of the despotoid, which he used as a front for political propaganda and agitation in favor of the Communist Party. Khodja in his social and professional identities was a typical nomenklatura, i.e. a man without professional capital, who focused on ideological and managerial work without the appropriate specialization.

Both the cultural and socio-professional identities of the despotoid were conditioned by the history of Albania as a geocultural, geopolitical, geoeconomic intersection of Christianity and Islam, eastern despotism and regional-territorial separatism, an underdeveloped subsistence economy and corruption. All of the above correlated with the identity of Albania as a post-colonial and deeply autarkic society, combining both European and Asian cultural influences. In general, the self-perception of the Albanians corresponded (and, to some extent, continues to correspond) to the image of a society-besieged fortress, competing with neighboring Slavic states for asserting its mono-religiousness and mono-ethnicity.

Hoxha's family and gender identity corresponded to the promiscuous marriage common among left-wing parties, which was concluded, as a rule, for ideological and political motives; in such marriages, the economic and sexual component faded into the background compared to the political. At the same time, in party nomenklatura marriages, a model of domestic prostitution was widespread, in which a woman was considered as part of the house servant of a party nomenklatura, performing a number of presentational and symbolic roles with him, acting as a kind of public fetish for demonstration at political events.

Partial identification of the bodily-morphological, behavioral, physiognomic, non-verbal-communicative and spatial-symbolic features of Hodja and the regime derived from the personal power of the despotoid gives reason to

conclude that pronounced diffusion, splitting and fragmentation are found in his set of identities. Khoja represents a point of intersection of the diffusely anomic religious identity of the Bektashist type, which recurred into the nihilism of his philosophy and worldview, the ideology of the besieged fortress society, moral xenophobia, potestarianism in the legal system and censored "social realism" in art, which was reduced to propaganda of Khojaist moral teachings and stereotypes. Under the significant influence of French culture, more precisely, its enlightenment wing, and persistent monarchical illusions, Hoxha built a despotoid state of a closed type, all the symbols of everyday life of which were focused on combating a threatening external environment.

Hoxha's paranoia and xenophobia were not so much personal as historically conditioned by the repeated projects of absorbing Albania by neighboring states. In addition to the factor of external influence, in particular, the Ottoman Empire, then Italy and the USSR, the key circumstances for the formation of Hoxha's set of identities was his belonging to the Dinaro-Caucasian ethnic type, largely predisposed to isolationism.

Despotoid features in the organization of Hoxha's character are derived from a combination of two factors: on the one hand, the culturally and socially determined alexithymia habitual for a community that was alternately colonies for several states and was in conditions of permanent crushing of its ethnic identity and assimilation of statehood. On the other hand, a factor of despotism was Hoxha's involvement in the communist movement, with the latter's characteristic ideology of identifying crime and political revolution.

Morphotypic and psycho-behavioral features of Hoxha allow us to identify the character structure, consisting of four radicals: oral, hysterical, paranoid and psychopathic, which manifested itself in a complex of oral habits and patterns of verbal behavior (in particular, food insatiability and oratorical abilities); in exhibitionist behavior and preference for political performances of real communication with the population (hysterical component); in the projection of malice, treacherous inclinations, homophobia and shady homosexuality, pathological "cleanliness", which was expressed, among other things, in the murders of those who could ever know him in the past (paranoid component); in pronounced alexithymia and the predominance of the protective mechanism of acting out feelings in actions, including the instrumental-tortural attitude towards the population (psychopathic component). These features correlate physiognomically with Hodja's belonging to the Dinaro-Caucasian race.

In non-verbal communications, Hoxha constructed the image of a nomenklatura, in which the features of the left-wing French intelligentsia were manifested, and what was reflected in the diffusion of his identity under the influence of French culture. Marker for such a repressed Francophilia and diffusion of the identity of French culture (which corresponded to the hysterical components of his character with ethno-specific aesthetics for French culture) were, in particular, the stylization of clothes, which at the very end of his political career showed signs of French fashion of the 60s and 70s., as well as Hoxha's contacts with French communities, in particular the Albanian-French friendship, including the doctors whose services Hoxha used.

In the symbolic components of spaces and environments, Albanian society, taking into account the course of militaristic Stalinism, was accompanied by unification, poverty, militarization and ascetic torturality of

life, in which there was a recursion of the oral component of Hoxha's character. It was this component that implied an emphasis on bodily torment and inconvenience created by a despotoid in relation to the population, since of all types of character organization, it is the oral one that is most "attached" to bodily needs and their deprivations. The above was expressed not only in the constant threats of confinement to a camp or prison and the use of torture, in the bunker paranoia, which was reflected in the forcible exploitation of the population under the pretext of a constant threat of a military invasion. Hoxha's religicide reflects the signs of defectiveness in the set of his identities explored in the first part of this article. In the practice of religious cide, Hoxha managed to surpass even his idol, the criminal Stalin, from whom he differed in cultural ambitions associated with the biographical features of inculturation in the intellectual environment.

References

Albanian Stalin. As a comrade, Enver Hoxha fought with the whole world. (2020, August 7) [in Russian]. [Албанский Сталин. Как товарищ Энвер Ходжа со всем миром воевал. (2020, 7 августа)]. https://aif.ru/society/history/albanskiy_stalin_kak_tovarishch_enver_hodzha_so_vsem_mirom_voeval

And they were like that, they say. (2019, August 1) [in Russian]. [И такие были, говорят. (2019, 1 августа)]. <https://vkzizis.ru/analiz/108234>

"Albanism": who are the Kosovo Bektashi? (2021, January 16) [in Russian]. [“Албанство”: кто такие косовские бекташи? (2021, 16 января)]. <https://balkanist.ru/religiya-albantsev-albanstvo-kto-takie-kosovskie-bektashi/>

Aleksidze, Zaza. (n. d.). *Writing of caucasian Albania discovered* [in Russian]. [Алексидзе, Заза. Обнаружена письменность кавказской Албании. (б. д.)]. <https://armazi.uni-frankfurt.de/sinai/alban3.htm>

Arsh, G. L. (1992). *A Brief History of Albania. From ancient times to the present day.* Scince [in Russian]. [Арш, Г. Л. (1992). *Краткая история Албании. С древнейших времен до наших дней.* Наука].

Bartle, P. (2001). *Albanzi. Od the Middle Ages BC.* Clio [in Serbian]. [Бартл, П. (2001). *Албанци. Од средњег века до данас.* Clio].

Der Boon Van, & Marjolein Helena. (2019). *Bunkers as Contested Cultural Heritage. What the bunkers of Albania tell about the processing of a nation's Communist memory* (p. 82–83). Wageningen University.

Borozan, T. (1995). *Great Albania. (Porieklo, idea, praksa)* Military Institute [in Serbian]. [Борозан, Т. (1995). *Велика Албанија. (Поријекло, идеја, пракса).* Војноиздавачки институт].

Bunkers as a legacy of the Cold War in Albania. (2019, February 16). Photos [in Russian]. [Бункеры как наследие холодной войны в Албании. (2019, 16 февраля). Фотографии]. <https://www.bbc.com/russian/features-47226239>

Bourdieu, P. (n. d.). *The dead grabs the living* [in Russian]. [Бурдьё, П. (б. д.). *Мертвый хватает живого*]. <http://bourdieu.name/content/mertvyj-hvataet-zhivogo-ob-otnoshenijah-mezhdu-istoriej-oveshhestvlennoj-i-istoriej-inkorpor>

Chepelevskaya, T. I. (2011). *Albanians in "Albanian Sketches"* Ya. Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences [in Russian]. [Чепелевская, Т. И. *Албанцы в "Албанских эскизах"* Я. Институт славяноведения РАН].

Comrade Hoxha will soon start sending pants in his place [in Russian]. [Товарищ Ходжа скоро начнет присылать вместо себя штаны]. <https://www.kommersant.ru/doc/463388>

Cultural Life. (1998). *Understanding a shared past learning for the future.* Univ.-press.

Enver Hoxha: Europe's last Stalinist. Part two. The rise of a self-sufficient country. (2015, 30 June) [in Russian]. [Энвер Ходжа: последний сталинист Европы. Часть вторая. Восход самодостаточной страны. (2015, 30 июня)]. <https://topwar.ru/77834-enver-hodzha-posledniy-stalinist-evropy-chast-2-vozhd-samodostatochnoy-strany.html>

Enver Hoxha's diary in '82: Vito Kapo expressed doubts about the death of Hysni Kapo. (23.10.2011) [in Albanian]. [Ditari i Enver Hoxhës në '82: Vito Kapo shprehu dyshime për vdekjen e Hysni Kapos. (23.10.2011)]. <http://www.panorama.com.al/ditari-i-enver-hoxhes-ne-%E2%80%9882-vito-kapo-me-shprehu-dyshime-per-vdekjen-e-hysni-kaapos>

Enver Hoxha is homosexual: The testimony of the translator of the dictator's telegrams 'agencies' for the Greek and Italian press. (5.07.2017) [in Albanian]. [Enver Hoxha është homoseksual: Dëshmia e përkthyesit të telegrameve dhe 'axhansave' të diktatorit për shtypin grek dhe italian. (5.07.2017)]. <https://www.gazetatema.net/2017/07/05/dosja-enver-hoxha-eshte-homoseksual-deshmia-e-perkthyesit-te-telegrameve-dhe-axhansave-te-diktatorit-per-shtypin-grek-dhe-italian>

Enver Hoxha's unknown speech on February 23, 1973: No, friends, we should not follow the "European path", it should follow our path [in Albanian].

[*Fjala e panjohur e Enver Hoxhës më 23 shkurt '73: Jo, shokë, ne nuk duhet të ndjekim 'rrugën e Evropës', ajo duhet të ndjekë rrugën tonë.*]. <https://www.balkanweb.com/fjala-e-panjohur-e-enver-hoxhes-me-23-shkurt-73-jo-shoke-ne-nuk-duhet-te-ndjekim-rrugen-e-evropes-ajo-duhet-te-ndjeke-rrugen-tone>

Fourty years of dictatorship over the Albanians, the disease that took Enver Hoxha's life is revealed. (11.04.2021) [in Albanian]. [40 vite diktaturë mbi shqiptarët, zbulohet sëmundja që i mori jetën Enver Hoxhës. (11.04.2021)]. <https://sinjali.com/40-vite-diktature-mbi-shqiptaret-zbulohet-semundja-qe-i-mori-jeten-enver-hoxhes>

Framework Study. (2018). *On prison system, internment and forced labor during communist regime in Albania with a focus on establishing a museum of memory in the former internment camp in Tepelena.* Nëntor.

French doctor: Why didn't Enver open the borders of Albania? He told me the 'secret' himself. (21.04.2018) [in Albanian]. [Mjeku francez: Përse Enver nuk i hapte kufijtë e Shqipërisë? Ma tregoi vetë 'sekretin'. (21.04.2018)]. <https://www.balkanweb.com/mjeku-francez-perse-enver-nuk-i-hapte-kufijte-e-shqiperise-ma-tregoi-vete-sekretin>

Galaty, M., Stocker S.-R., & Watkinson, C. (1999). *Beyond Bunkers: Dominance, Resistance and Change in an Albanian Regional Landscape.* *Journal of Mediterranean Archaeology*, 12(2), 197–214.

Glass, E. J., (2008). *A Very Concrete Legacy: An Investigation into the Materiality and Mentality of Communist Bunkers in Albania.* University of Bristol.

Hoxha Enver. (2012, May 4). Facebook page [in Ukrainian]. [Ходжа Энвер. (2012, 4 травня). Сторінка у "Фейсбуці"]. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=10150751595817636&set=pb.100063777697354.-2207520000>

How the attempts to overthrow Enver Hoxha failed: In Washington, they thought that such figures could be, Kupi from the Zogists, Dilo from the "Balli Kombëtar" or (18.01.2023) [in Albanian]. [Si dështuan përpjekjet për rrezimin e Enver Hoxhës: Në Washington mendonin se figura të tilla mund të ishin, Kupi nga zogistët, Dilo nga "Balli Kombëtar" ose. (18.01.2023)]. <https://www.balkanweb.com/si-deshtuan-perpjekjet-per-rrezimin-e-enver-hoxhes-ne-washington-mendonin-se-figura-te-tilla-mund-te-ishin-kupi-nga-zogistet-dilo-nga-balli-kombetar-ose>

Iskenderov, P. A. (2008). *Enver Hoxha. Questions of History*, 6, 48–64 [in Russian]. [Искендеров, П. А. (2008). Энвер Ходжа. *Вопросы истории*, 6, 48–64]. <http://historical-articles.blogspot.com/2011/07/blog-post.html>

Jakupi A. (2004). *Two Albanian States and National Unification.* Prishtina.

Kadare, E. (21.03.2019). *Enver Hoxha his homosexuality the cause of death of hundreds of people* [in Albanian]. [Kadare, E. *Enver Hoxha homoseksualiteti i tijshkaku i vdekjes se qindra njerëzve.* (21.03.2019)]. <https://www.shqiperia.com/Kadare-Enver-Hoxha-homoseksualiteti-i-tijshkaku-i-vdekjes-se-qindra-njerzve.13281>

Kokomani and Lezho. *The rare letter of two journalists that shocked the communist dictatorship* [in Albanian]. [Kokomani dhe Lezho. Letra e rrallë e dy gazetarëve që tronditi diktaturën komuniste. (n. d.)]. <https://shqiptarja.com/lajm/kokomani-lezho-letra-e-rralle-e-dy-gazetarëve-qe-tronditi-diktaturën-komuniste>

Khoja Nedjmie. (1985, June 15) [in Ukrainian]. [Ходжа Неджміє. (1985, 15 червня)]. https://persons-info.com/persons/KHODZHA_Nedzmie

Kostenko, V. V., & Novik, A. A. *Attitude to neighbors of other race: cases of Albania and Kosovo.* *Etnografia*, 2 (4), 101–127 [in Russian]. [Костенко, В. В., & Новик, А. А. (2019). Отношение к соседям другой расы: кейсы Албании и Косово. *Этнография*, 2(4), 101–127].

Liri Lubonja: How they imprisoned Todi and Fatos after the 11th festival. (19.10.2008) [in Albanian]. [Liri Lubonja: Si burgosën Todin dhe Fatosin pas festivalit të 11-të. (19.10.2008)]. <http://www.zemrashqiptare.net/news/5299/liri-lubonja-si-burgosen-todin-dhe-fatosin-pas-festivalit-te-11-te.html>

Lowen, A. (1971). *The Language of the Body: Physical Dynamics of Character Structure.* Collier Books.

McWilliams, N. (1998). *Psychoanalytic diagnostics.* Exmo [in Russian]. [Мак-Вильямс, Н. (1998). *Психоналитическая диагностика.* Эксмо].

Malkina-Pykh, I. G. (2005). *Psychosomatics: A Handbook for a Practical Psychologist.* Exmo. [in Russian]. [Малкина-Пых, И. Г. (2005). *Психосоматика: Справочник практического психолога.* Эксмо].

Milo, P. (2001). *"Greater Albania" between fiction and reality.* Tirana.

Miroshnikova, V., Vagman, I., & Vukina, N. (2009, January 14). *One hundred fatos tyrants.* [in Russian]. [Мирошникова, В., Вагман, И., & Вукина, Н. *Сто знаменитых тиранов.* (2009, 14 января)]. <http://maximalibrary.org/knigi/year/b/27444?format=read>

Music and memories in Spaç, the remains of the three convicts have not yet been found. (30.05.2019) [in Albanian]. [Muzikë dhe kujtime në Spaç, eshtrat e tre të dënuarve ende nuk gjenden. (30.05.2019)]. <http://www.gsh.al/2019/05/30/video-muzike-dhe-kujtime-ne-spac-eshtat-ete-tre-denuarve-ende-nuk-gjenden>

Musky, I. A. (2000). *100 great dictators.* Veche [in Russian]. [Муцкий, И. А. (2000). *100 великих диктаторов.* Вече].

Muzeuimemories. <https://muzeuimemories.info/the-dictator-and-his-sons>

Pichler, Nikolaus. (2018, November 18). *Wholehearted torture Albania's dark past.* <https://tippingpoint.net/wholehearted-torture>

Popovsky, P. (1995). *Georgija Kastriot – Iskender, stole to Epirus and Macedonia and the second Alexander of Macedonia.* Az-Buki [in Serbian]. [Поповски, П. (1995). *Георгија Кастриот – Искендер, крал на Епир и Македонија и втор Александар Македонски.* Аз-Буки].

Skendi, S. (1967). *The Albanian national awakening, 1878–1912*. Princeton University Press.

Skendi S. (1954). Albanian Political Thought and Revolutionary Activity, 1881–1912. *Sudost-Forschungen*. Munich, 13, 159–199.

Szegeda, S. (2009). *Anthropology*. Libid [in Ukrainian]. [Середа, С. (2009). *Антропологія*. Либідь].

Stamova, M. (2005). *Albanian question in Balkanite (1945–1981)*. Faber [in Serbian]. [Стамова, М. (2005). *Албанският въпрос на Балканите (1945–1981)*. Фабер].

Sukiasyan, S. G. (2007). Psychopathology of the Armenian ethnoses. *Edip*, 2, 42–48 [in Russian]. [Сукиасян, С. Г. (2007). Психопатология армянского этноса. *Эдип*, 2, 42–48].

Shablovsky, V. (2020). How to indignant a dictator. *Old Lev*. Ed. [in Ukrainian]. [Шабловський, В. (2020). *Як нагодувати диктатора*. Видавництво Старого Лева].

The missing letter of Kokoman of Lezho to Enver Hoxha. (26.07.2011) [in Albanian]. [Letra e zhdukur e Kokomanit e Lezhos për Enver Hoxhën. (26.07.2011)]. <http://www.panorama.com.al/zbulohet-letra-e-zhdukur-e-kokomanit-dhe-lezhos-per-enver-hoxhen>

The communist massacre of November 1944 in Tirana was ordered by a Yugoslav and [in Albanian]. [Masakra komuniste-e nentorit 1944 ne tirane u urdherua nga nje jugosllav dhe]. <http://www.panorama.com.al/masakra-komuniste-e-nentorit-1944-ne-tirane-u-urdherua-nga-nje-jugosllav-dhe>

The poor in Hindi gave me courage and strength: Enver Hoxhe's doctor tells how they convince the dictator to lose weight due to diabetes, what he

wrote to Spring and how Nexhmija received him. (4.07.2016) [in Albanian]. [Te varfrit ne Hindi me dhane kurajo dhe force: Mjeku i Enver Hoxhes tregon si e binden diktatorin te ulte peshen prej diabetit cfare I shkruante ai pranveres dhe si I priti Nexhmija. (4.07.2016)]. <http://www.panorama.com.al/te-varfrit-ne-hindi-me-dhane-kurajo-dhe-force-mjeku-i-enver-hoxhes-tregon-si-e-binden-diktatorin-te-ulte-peshen-prej-diabetit-cfare-i-shkruante-ai-pranveres-dhe-si-i-priti-nexhmija>

The rare document is revealed: Enver Hoxha, barely passed the class in the matura exam. (17.09.2019) [in Albanian]. [Zbulohet dokumenti i rrallë: Enver Hoxha, mezi kaloi klasën në provimin e maturës. (17.09.2019)]. <https://www.gazetatema.net/2019/09/17/zbulohet-dokumenti-i-rralle-enver-hoxha-mezi-kaloi-klasen-ne-provimin-e-matures>

The execution of the three "rebels" of Spaç, the tracts they sent to the Central Committee are revealed. (28.05.2019) [in Albanian]. [Ekzekutimi i tre "rebelëve" të Spaçit, zbulohen traktet që i kanë dërguar Komitetit Qendror. (28.05.2019)]. <https://dosja.al/ekzekutimi-i-tre-rebeleve-te-spacit-40-vjet-mepas-zbulohen-traktet-qe-i-kane-derguar-komititet-qendror>

Vickers, M., & Pettifer, J. (1997). *Albania: from anarchy to a Balkan identity*. Hurst & Company.

Vickers, M. (1999). *The Albanians. A modern history*. Thauris.

Vickers, M., & Pettifer, J. (2007). *The Albanian question: reshaping the Balkans*. I. B. Tauris.

Отримано редакцією журналу / Received: 11.11.23

Прорецензовано / Revised: 18.12.23

Схвалено до друку / Accepted: 23.01.24

Юрій РОМАНЕНКО, д-р соц. наук, проф.

ORCID ID: 0009-0006-9739-0894

e-mail: romanenko.jura@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЕНВЕР ХОДЖА: ДОСВІД ВІЗУАЛЬНО-АНАЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Вступ. У статті подано дескриптивно-аналітичну характеристику набору ідентичностей Е. Ходжи. Встановлено, зокрема, що для набору ідентичностей албанського деспотоїда Ходжи характерні дифузії, розщеплення та фрагментації. Дифузія, розщеплення та фрагментація помітні на всіх рівнях ідентичності Ходжи: релігійному (бекташизм як поєднання християнства й ісламу); філософському (як поєднання філософії французького Просвітництва, мусульманського догматизму, деспотизму та нігілізму); ідеологічному (як поєднання албанського націоналізму та сталінізму); морально-етичному (як поєднання декоративного ригоризму, схильності до моралізаторства в публічних комунікаціях та аморальності/аморальності в повсякденному житті); правовому (як вияв дрібного деспотичного гіперконтролю, що супроводжував мілітаризацію життя простих албанців, їхню пауперизацію, надання привілеїв номенклатурному класу, ідеологам і силовому блоку); штучному (ідентичності у сфері мистецтва – у вигляді поєднання албанського фольклору та пропагандистських наративів сталінського типу).

Методи. У процесі дослідження використано такі методи: аналітичний, історичний, статистичний, узагальнення, візуально-аналітична ідентифікація.

Результати. З'ясовано, що в соціальній ідентичності Е. Ходжа демонструє всі ознаки дифузії та розколу, оскільки водночас був близький до "простого албанського народу", відчував до нього презирство та неприйняття. Це також позначалося на професійній ідентичності деспотоїда, яку він використовував як прикриття для політичної пропаганди й агітації на користь комуністичної партії. Ходжа за своєю соціальною та професійною ідентичністю був типовим номенклатурником, тобто людиною без професійного капіталу, яка зосередилася на ідеологічній та управлінській роботі без відповідної спеціалізації.

Часткове ототожнення тілесно-морфологічних, поведінкових, фізіономічних, невербально-комунікативних і просторово-символічних особливостей Ходжи та режиму, що походить від особистої влади деспотоїда, надає підстави для висновку про виражену дифузію, розщеплення та фрагментарність у його наборі ідентичностей. Ходжа являє собою точку перетину дифузної аномічної релігійної ідентичності бекташистського типу, що повернулася до нігілізму його філософії та світогляду, ідеології суспільства обложеної фортеці, моральної ксенофобії, потестаризму у правовій системі та цензурного "соцреалізму" в мистецтві, що зводилося до пропаганди ходжаїстських моральних учень і стереотипів.

Висновки. Деспотичні риси в організації характеру Ходжи походять від поєднання двох факторів: з одного боку, культурно та соціально зумовленої алекситимії, звичної для спільноти, що поперемінно була колонією кількох держав і перебувала в умовах перманентного розгрома своєї етнічної ідентичності, і засвоєння державності. З іншого боку, чинником деспотизму була участь Ходжи в комуністичному русі із характерною для останнього ідеологією ототожнення злочинності та політичної революції. Морфотипічні та поведінкові особливості Ходжи дають змогу виділити структуру характеру, що сформована із чотирьох радикалів: орального, істеричного, параноїдального та психопатичного, що виявляється в комплексі оральних звичок і патернів вербальної поведінки (зокрема в харчовій ненаситності й ораторських здібностях); в ексцибіціоністській поведінці та наданні переваги політичним виставам замість реального спілкування з населенням (істеричний компонент).

Ключові слова: Албанія, ходжаїзм, культурні та соціальні ідентичності, ідентифікація ідентичностей, політичне лідерство, етнополітика, деспотизм, характерологічна та фізіономічна ідентифікація, ідентифікація невербальних комунікацій, візуальна аналітика, соціологія міжнародних відносин, культурна та соціальна системологія.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 327.5(05)

Григорій ПЕРЕПЕЛИЦЯ, д-р політ. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0003-4000-1334
e-mail: pgrigoriy@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

УКРАЇНСЬКА "ФОРМУЛА МИРУ" ЯК УМОВА ЗАВЕРШЕННЯ ВІЙНИ І ПОВБУДОВИ ПОВОЄННОГО МИРУ

Вступ. "Формула миру", висунута Володимиром Зеленським на саміті G-20, стала відповіддю на виклики, зумовлені російсько-українською війною та руйнацією сучасного світового порядку, спричинені нею. Безумовно, формула отримала великий резонанс як серед дипломатичних кіл, так і всього міжнародного середовища, оскільки стара система регіональної та глобальної безпеки зруйнована і глобальний світ зіткнувся з проблемою пошуку контурів нової архітектури міжнародної безпеки.

Методи. Було використано такі методи: аналітичний, історичний, ретроспективний, компаративний.

Результати. Доведено, що "Формула миру" була спробою вирішити одночасно цілий комплекс різномасштабних і різноспрямованих стратегічних завдань: невідкладних і перспективних, регіональних і глобальних. Причому пріоритетність цих завдань залежала як від перебігу російсько-української війни, так і викликів та загроз, що виникли на глобальному рівні міжнародної безпеки.

Висновки. Процес наповнення сеансів і контенту "Формули миру" змінювався із плином часу. Початковий етап формування цього документа був обумовлений загрозою капітуляції України з початком повномасштабної воєнної агресії росії (тут і далі збережено орфографію автора) у форматі "бліцкриг", проте згодом стало зрозуміло, що вплив російсько-української війни має глобальний вимір. За своїм змістом формула містить 10 пунктів, що розміщені в порядку важливості для глобальної безпеки та створення умов завершення війни і встановлення справедливого миру. Справедливий мир може бути досягнутий тільки як наслідок ведення справедливої війни. Росія ж веде проти України несправедливу війну, тому вона не заслуговує на справедливий мир по завершенню російсько-української війни. І це буде справедливо щодо росії, але водночас справедливий мир для України породжує дві проблеми для майбутнього: по-перше, ускладнить процес завершення російсько-української війни, а по-друге, може призвести до відновлення ескалації війни, оскільки такий мир росія вважатиме для себе несправедливим.

Останню крапку в російсько-українській війні має поставити її фіксація у вигляді мирного договору. Єдиним варіантом підписання такого колективного договору є повна перемога України в цій війні і капітуляція росії. Очевидно, що в такому випадку, окрім підписантів, мають бути гарантії цього договору, які повинні взяти на себе відповідні зобов'язання з дотримання такого договору. Проте, оскільки "Формула миру" В. Зеленського передбачає відновлення світового порядку та міжнародної стабільності, щоб запобігти початку Третьої світової війни, то це має бути міжнародний багатосторонній договір між двома коаліціями, які активно формуються, – західною та антизахідною.

Ключові слова: "Формула миру", гарантії безпеки, регіональна безпека, війна, мир, капітуляція, перемога.

Вступ

Першу потребу в появі цього документа можна означити так: "Формула миру як альтернатива капітуляції". Звісно, що капітуляцію неможливо було допустити в той час, як країна до оборони не була готовою. Тож Офіс Президента України ініціював переговори з російською стороною про підписання мирної угоди і завершення російсько-української війни.

Мета статті – дослідити значення цього документа в комплексі різномасштабних і різноспрямованих стратегічних завдань у досягненні миру та завершенні російсько-української війни, а також його впливу на формування майбутньої системи національної та регіональної системи безпеки і нового світового порядку.

Методи

У ході дослідження автор спирався на принцип науковості. У роботі були використані такі методи: аналітичний – під час виявлення умов і причини, що обумовили виникнення "Формули миру"; ретроспективний – у процесі аналізу попереднього досвіду переговорів з росією; історичний – під час дослідження трансформації підходів зовнішніх акторів щодо завершення російсько-української війни та наповнення контенту цього документа; компаративний – у процесі порівняння позицій провідних міжнародних організацій та іноземних держав щодо підписання мирного договору.

Результати

Перший раунд переговорів із російською стороною щодо припинення війни відбувся 28 лютого 2022 р. на українсько-білоруському кордоні без попередніх умов. Сторони вислухали позиції один одного, визначили

пріоритетні теми, за якими можливо досягти предметних рішень, і вирушили у свої столиці для консультацій. Вдруге зустріч відбулася вже 3 березня в Біловезькій пущі. Головних питань на порядку переговорів, було, по суті, два: припинити обстріли цивільної інфраструктури і повернутися до правил і звичаїв ведення війни (Блінкен, 2022). Проте нічого з обіцяного Москва не збиралася виконувати. З огляду на неможливість задіяти принцип колективної оборони НАТО чи, тим паче, гарантії Будапештського меморандуму, в Офісі Президента України вирішили розробити та реалізувати модель мирної угоди з росією, яку би підкріплювали значно сильніші гарантії безпеки України – сильніші навіть за членство в НАТО. Гарантими мали стати найпотужніші армії світу: США, Великої Британії, Туреччини, Франції, Німеччини, Канади, Ізраїлю, Польщі тощо. Ці ж гарантії мали допомогти Україні вступити до Європейського Союзу (Подолька в інтерв'ю..., 2022).

"Формула миру" як альтернатива капітуляції. Звісно, що без відповідних зобов'язань росії така модель не могла гарантувати ні безпеку України, ні завершення самої війни. Тож для розв'язання цих ключових питань українська делегація запропонувала росії мирний договір, який складався з 15 пунктів, згідно з якими рф мала погодитися на припинення вогню та виведення військ з окупованих територій України за межі, на яких вони перебували до моменту вторгнення 24 лютого 2022 р. Ішлося про "південні райони вздовж Азовського і Чорного морів, а також території на сході й півночі від Києва". Окрім цих вимог, українська сторона внесла для кремля такі компромісні пункти: Україна відмовляється від планів

© Перепелиця Григорій, 2023

вступу до НАТО й оголошує про свій нейтральний статус; зобов'язується не розміщувати іноземні військові бази й озброєння в обмін на захист союзників, якими можуть бути США, Велика Британія та ін.; Україна має погодитись на обмеження власних озброєнь.

Окремим пунктом російській стороні запропонували, що протягом 15 років, доки тривають двосторонні переговори щодо статусу Криму та Севастополя, Україна та росія не використовуватимуть військові чи збройні сили для розв'язання питання Криму (Подольяк розказав..., 2022). У відповідь путін заявив, що така пропозиція стає на заваді врегулюванню повномасштабної війни. Тому, "військова операція триватиме до її повного завершення та виконання тих завдань, які були поставлені на її початку". Крім цього, президент росії повторив пропагандистську тезу про те, що рф нібито веде на території України повномасштабну війну проти США (Київ відійшов..., 2022).

Позиція західних партнерів і провідних геополітичних гравців щодо підписання мирної угоди між Україною та росією також була неоднозначною, оскільки в поглядах на процес встановлення миру і припинення війни вони керувалися насамперед власними інтересами. Ці неуніфіковані позиції міжнародних акторів, інтереси яких зачіпала російсько-українська війна, та втягування їх у процес припинення цієї війни, спричинили необхідність сформулювати комплекс безпекових проблем, що виходили далеко за межі досягнення миру на двосторонній основі між Україною і росією.

Стало зрозуміло, що вплив російсько-української війни має глобальний вимір, що полягає в руйнуванні чинного світового порядку, що згенерувало глобальні загрози для людства, як-от: застосування ядерної зброї, продовольчі й екологічні загрози, загрози ядерній безпеці тощо. Усвідомлення таких спільних загроз мало би об'єднати провідні країни світу з метою не тільки встановити мир на рівні двосторонніх українсько-російських відносин, допомігши Україні відновити її державний суверенітет і територіальну цілісність, а й повернути мир у міжнародне середовище. Так виникла ідея поєднати всі ці питання у "Формулі миру" В. Зеленського, яку той представив 15 листопада 2022 р. на саміті G20 на острові Балі в Індонезії.

Вагомим аргументом для такого рішення стало звільнення Силами оборони України міста Херсон та правобережної частини Херсонської обл. Із преамбули виступу Президента В. Зеленського можна висувати, що першочерговою метою "Формули миру" є вберегти тисячі життів і світ від дестабілізації. На саміті в Індонезії ми побачили ще одне прочитання цього документа: "Формула миру" як умова для переговорів із росією щодо завершення війни", реалізація якої дасть можливість уникнути великих жертв і повернути мир і стабільність у міжнародні відносини.

"Формула миру" В. Зеленського як відповідь на врегулювання проблем глобальної безпеки. За своїм змістом формула містить 10 пунктів, що розміщені в порядку важливості для глобальної безпеки та створення умов завершення війни і встановлення справедливого миру. Фактично п'ять перших пунктів документа акцентують увагу на викликах глобальної безпеки, спричинених широкомасштабною агресією росії проти України. Першу позицію займає проблема радіаційної безпеки, викликана застосуванням ядерного тероризму, як засобу ведення війни росією. Сюди входить стратегія ядерного залякування росією Заходу та України, до яких та має намір вдатися, якщо НАТО насмілиться задіяти ст. 5 Вашингтонського договору для оборони

країн – членів НАТО, що розміщуються на його східному фланзі, або надання воєнних озброєнь Україні в обсягах, необхідних для її оборони. Другий аспект ядерного тероризму росії пов'язаний із захопленням російськими військами Чорнобильської та Запорізької АЕС і перетворення їх у радіаційну бомбу шляхом їхнього підриву, або руйнування ядерних реакторів в інший допустимий для них спосіб.

Другий виклик глобальної безпеки – це продовольча проблема, спричинена морською блокадою Чорноморським флотом рф транспортних комунікацій і морських портів України в Чорному морі. Право на їжу – це фундаментальне право людини, від дефіциту їжі страждають мільйони людей у світі. Для усунення цієї проблеми необхідно звільнити українські порти від морської блокади рф.

Третій виклик міститься в енергетичній сфері, коли росія своїми ракетними ударами по енергетичній інфраструктурі України намагалась заморозити українське суспільство холодом і тим самим зламати його волю до перемоги. У такий спосіб за 2022 рік росія зруйнувала понад 40 % усієї енергосистеми України, але ця система вижила і була відновлена українськими енергетиками за допомогою наших західних партнерів. Супутня мета такого енергетичного терору – не дати експортувати українську енергетику сусіднім країнам. Вихід із цієї ситуації вбачаємо у збільшенні постачання систем ППО і ПРО для України, а також у примусовому обмеженні експортних цін на російській енергоносії.

Четвертий крок реалізації "Формули миру" спрямований на захист гуманітарного права та відновлення його дії, що полягає у звільненні всіх полонених і повернення депортованих, які піддаються в росії жорстоким тортурам і знущанням.

П'ятий крок, спрямований на відновлення сили міжнародного права, на яке так сподівалась українська влада в захисті свого державного суверенітету, територіальної цілісності та відновлення зруйнованого російською війною світового порядку. За такий міжнародний злочин росія має відповідати і виконати статут ООН відповідно до резолюції Генеральної асамблеї ООН й іншого масиву договірно-правових документів щодо відновлення територіальної цілісності України.

До цієї частини "Формули миру" варто також віднести негайний захист природи, що має глобальне значення, оскільки входить до найактуальніших проблем міжнародної безпеки. На українській території росія влаштує екоцид як засіб ведення війни проти України. Начиним прикладом цьому став підрив дамби гідроелектростанції Каховського водосховища на Дніпрі російськими військами. Упроваджуючи цей екоцид, росія знищує рослинний і тваринний світ. Сотні тисяч гектарів закидано мінами і снарядами, мільйони гектарів лісу спалено обстрілами, десятки вугільних шахт затоплено, а тисячі гектарів ґрунту забруднено шкідливими речовинами. З огляду на це, представляючи Формулу миру на саміті G-20, В. Зеленський зазначив: "Маємо знайти і спільні відповіді на всі екологічні загрози, створені війною. Без цього не буде повернення до нормального, стабільного життя, і відлуння війни ще довго зберігатиметься – у вибухах мін, які забирають життя дітей і дорослих, у забрудненні води, ґрунтів та атмосфери" (Українська "формула миру"..., 2023).

Друга частина "Формули миру" сконцентрована на проблемі завершення російсько-української війни та подолання її руйнівних наслідків. Адаже цілком зрозуміло, що визначення категорії "мир" трактується як відсу-

тність війни. Встановлення миру є наслідком завершення війни. У цьому випадку зазначена логіка дещо порушена, коли спочатку настає мир, а потім завершується війна. Це передбачає, що мир встановлюється у процесі ведення війни. Такої логіки, зокрема, дотримуються Китай, у Мирному плані Сі Дзінь Піна. Щодо логіки "Формули миру" В. Зеленського, то вона передбачає, що мир можна встановити, "припинивши стріляти, і вивівши російські війська з території України". І цей акт може означати встановлення миру, наслідком якого стане завершення війни. Проте, хоча категорії війни і миру тісно пов'язані між собою, усе ж такі ці взаємозалежність не є абсолютною. Мир може настати, але війна не буде завершена, як певний юридичний акт. І навпаки, коли війна завершена, а мир так і не настане. Тому часто такі стани відносин позначають як холодний мир чи холодна війна. Іншим прикладом таких ситуацій є гібридний мир і гібридна війна, коли стирається межа між кінцем миру і початком війни.

Миру також можна досягти примусовими засобами у процесі ескалації війни шляхом проведення операцій "примусу до миру", які здійснюються третьою стороною у війні. Саме на такій основі будується позиція США та деяких західних партнерів щодо встановлення миру під час російсько-української війни. Вона полягає в тому, щоб змусити Росію припинити російсько-українську війну шляхом надання озброєнь Силам оборони України, щоб ті досягли переваги над російськими військами на полі бою і переконати В. Путіна сісти за стіл переговорів та підписати мирну угоду на американських умовах. Однак у цьому випадку у такий спосіб, найімовірніше, можна досягти перемир'я, а не стабільного миру.

Досягнення ж стабільного миру базується на консенсусі інтересів. Це означає, що кожна зі сторін вкладає таке уявлення про мир між Україною та росією, Заходом і росією, яке відповідає їх власним інтересам. США прагнуть досягнення такого миру з росією, Україною і РФ, який дасть змогу уникнути застосування ядерної зброї та втягнення НАТО у війну з росією. Тож для США буде цілком прийнятний мир, який буде досягнутий завдяки територіальним поступкам України. Проте неприйнятним для США є довготривала війна та форма завершення конфлікту, у якій не будуть враховані американські інтереси. "Територіальний контроль, хоча він надзвичайно важливий для України, не є найважливішим виміром майбутнього війни для Сполучених Штатів. Ми робимо висновок, що, окрім запобігання можливої ескалації війни між росією та НАТО чи використання росією ядерної зброї, уникнення тривалої війни також є вищим пріоритетом для Сполучених Штатів, ніж сприяння значно більшому територіальному контролю України" (Charap, & Priebe, 2023).

США розглядали встановлення миру між Україною та росією як глобальну альтернативу можливій війні з Китаєм. У цьому сенсі Вашингтон сприймав росію як свого партнера у справі стримування Китаю. Тому згідно із цими намірами **Україна має вижити, а росія не має програти цю війну**. Розуміючи незіставне співвідношення сил між росією й Україною, Вашингтон у своїй допомозі розраховував на організацію партизанської війни в Україні, а не на її рішучу перемогу. У такий спосіб США влаштували б росію в Україні другий Афганістан. Іншими словами, і послабити Кремль, зробивши його поступливішим і тим самим отримати реванш за програну війну в Афганістані. Принаймні такі міркування у Вашингтона могли бути в перший період російсько-української війни. Завдання США: послабити росію, на-

давши Україні певну кількість озброєнь, щоб вести переговори з позиції сили. Послаблення росії в балансі сили мало змусити її поступитися своїми інтересами та завершити війну з Україною на умовах США. Водночас мають бути враховані як інтереси України, так й інтереси росії, як-от зняття санкцій, залишити росії Крим, або навпаки – обміняти Крим на Донбас.

Подібну ж відповідь В. Зеленський отримав і від НАТО. Генсек НАТО Єнс Столтенберг найбільше був занепокоєний тим, щоби російська воєнна агресія "не вийшла за межі кордонів України" (НАТО несе відповідальність..., 2022). Очевидно, що таке побоювання Альянсу та намір за будь-яку ціну уникати конфлікту з Росією не в останню чергу зумовлюється також неготовністю НАТО до оборони свого східного флангу, який захищає Україна, відтягнувши на себе ліву частину російських збройних сил, які би могли застосуватися росією у війні проти НАТО.

Позиція ЄС. Міркування про пріоритет дипломатії у врегулюванні російсько-українського конфлікту і якомога швидшого завершення російсько-української війни згодом з'явилися і у країн старої Європи: Німеччини, Франції та Італії, стурбованих збереженням обличчя В. Путіна. Вони також домовились не надавати Україні літаки. Мовляв, якщо Україні буде нічим воювати, то вона швидше погодиться на перемир'я, прийме вимоги В. Путіна й у такий спосіб буде можливо швидше завершити війну і знову повернутись до партнерських стосунків з росією. Очевидно Захід усе ще бачив можливість співіснування з нею. Із цієї метою прем'єр-міністр Італії, президент Франції Е. Макрон й О. Шольц на початку літа 2022 р. здійснили візит у Київ, щоб переконати В. Зеленського в необхідності досягнення компромісу з В. Путіним, який би створив передумови для швидкого завершення війни. Проте В. Зеленський їм відмовив.

Який мир між Україною і Росією вважається прийнятним для **Китаю**? Звісно, що глобальною метою Пекіна лишається підірив глобального домінування США і витіснення Сполучених Штатів з азійського і європейського регіонів, оскільки зовнішньополітична доктрина КНР передбачає перетворення американоцентричного світу на світ китаєцентричний. У цьому контексті антизахідна спрямованість стратегічних інтересів Росії і Китаю збігаються. Це дає підстави вважати росію союзницею Китаю у формуванні антизахідного блоку. Тож як Китай, так і росія розглядають встановлення миру чи перемир'я з Україною як засіб послаблення Заходу. Отже, Китай зацікавлений у перемозі росії над Україною. Тож мирний план Китаю щодо України спрямований, насамперед, проти американського домінування у світі.

Логіка Мирного плану Китаю, запропонованого Україні та росії, полягає в тому, щоб, з одного боку, залучитись підтримкою міжнародного співтовариства, шляхом унесення в текст цього плану деяких положень "Формули миру" В. Зеленського з відновлення глобальної безпеки та міжнародної стабільності, як-от: повага до суверенітету всіх країн, захист цивільних і військовополонених, забезпечення безпеки атомних станцій, сприяння повоєнному відновленню, експорту зерна, зниження стратегічних ризиків, пов'язаних із застосуванням ядерної зброї (Богданьок, 2023). Але, з іншого боку, у цьому плані чітко простежуються інтереси росії, спрямовані на досягненні її переваги в цій війні. Це такі пункти, як відмова від посилення або поширення військових блоків, під яким розуміється розширення НАТО, проти чого також виступає росія тощо.

Не менш важливим пунктом китайського Мирного плану є припинення бойових дій на території України без будь-яких умов. Проте жодного слова немає про виведення російських військ із території України, що може вважатись нічим іншим, як "замороженням" конфлікту, але не завершенням війни. Отже, ключові цілі Мирного плану Китаю полягають у тому, щоб, по-перше, перехопити ініціативу у США в миротворчому процесі, показавши, що саме Китай здійснює домінуючий вплив на стан глобальної безпеки; по-друге, запобігти українському контрнаступу і не допустити поразки росії; по-третє, залучити на свій бік Європу в миротворчому процесі та відірвати її від США.

Позиція третіх країн переважною мірою збігається з китайським Мирним планом, що значно ускладнило підтримку "Формули миру" В. Зеленського в міжнародному середовищі та її імплементацію. Під час Мюнхенської безпекової конференції 2023 р., наприклад, прем'єр-міністерка Намібії Саара Куугонгелва переконувала учасників у тому, що вона однаково любить росію та Україну і не може підтримувати одну з них, а найкращим виходом із кризи було б якби Захід просто перестав постачати зброю, а незаконні гроші пустих на розвиток як України, так й Африки (Сидоренко, 2023). Президент Африканської республіки Сьєрра-Леоне Джуліус Мааде Біо створив спеціальну групу – посередника, що відвідала Київ і Москву з миротворчою місією. До її складу увійшли представники Замбії, Сенегалу, Єгипту, Республіки Конго, Уганди та Південно-Африканської Республіки. Як заявив Б. Мааде Біо: "Ми намагаємося знову з надією, що зможемо схилити президента Путіна, або обидві сторони до справжнього припинення війни" (Війну в Україні..., 2023). Отже, проблему миру між росією й Україною вони бачать крізь призму власних інтересів, пов'язаних із розв'язанням економічних і продовольчих проблем, не розрізняючи при цьому, хто є агресором, а хто жертва російської агресії.

Прихильники такого егоїстичного підходу експлуатувати ідеї миру знайшлися і в Латинській Америці. Зокрема, президент Бразилії Луїс Інасіу Лола де Сільва вирішив посередкувати на проблемі миру в Україні, заявивши, що не хоче обирати бік російсько-української війни, а прагне залишитися на "боці миру" і хоче бути посередником у мирних переговорах між Україною та РФ (Президент Бразилії..., 2023).

Не випадково, що миротворча позиція країн Африки та Латинської Америки зорієнтована на озвучення положень Мирного плану Китаю, знайшла засудження з боку Заходу, а не тільки з боку України. Глава дипломатії ЄС Жозель Боррель заявив, що пропозиції Китаю щодо припинення російської війни в Україні не є мирним планом і ставлять на один щабель агресора та його жертву. Президент США Джо Байден відкинув запропоновані Китаєм пропозиції щодо завершення війни в Україні, припустивши, що його реалізація піде лише на користь росії.

Що стосується позиції росії, то в її МЗС озвучили шість умов для припинення військової агресії проти України і згоди на мирні переговори. Головна вимога серед них: Україна має припинити "бойові дії". До інших вимог належать: Україна має відмовитися від спротиву, від постачань західної зброї, від вступу до НАТО та Євросоюзу; визнати "нові територіальні реалії" (окупацію росією частини України російською територією. – Г. П.); надати російській мові статус державної та "дотримуватися своєї віросповідання" (В МЗС РФ озвучили..., 2023).

Зважаючи на все це, не випадково, що чи не найважливішим пунктом другої частини "Формули миру" В.

Зеленського є безумовне і повне виведення російських військ з території України, без чого неможливе припинення бойових дій, відновлення територіальної цілісності України і досягнення миру. Водночас постає питання: якого миру потрібно досягти? За визначенням мир має бути стабільним, довготривалим і справедливим. Без встановлення справедливого миру він не може бути ні довготривалим, ні стабільним.

У "Формулі миру" В. Зеленського справедливість виділено окремим пунктом. Проте в цьому пункті під справедливістю розуміється, насамперед, покарання за військові злочини проти України за допомогою міжнародних механізмів шляхом створення спеціального трибуналу та відшкодування всіх збитків, завданих війною. Водночас справедливий мир має значно ширшу конотацію. Очевидно, що визначення справедливого миру базується, передусім, на його моральній оцінці в категоріях добра, зла, справедливості, несправедливості, кривди. Власне, у такій оцінці справедливого миру втілено непорушність прав людини та її культурних цінностей. На цій підставі мир, що встановлений на основі демократичних принципів і спрямований на їхній захист, є справедливим. Принаймні, таке тлумачення є одним з постулатів неоліберальної теорії "демократичного миру". Оскільки мир є зворотною стороною війни, то вважається, що справедливий мир може бути досягнутий тільки внаслідок ведення справедливої війни. Згідно з таким підходом, війни вважають справедливими, коли їхньою метою є досягнення миру, а не його порушення. До таких типів належать визвольні війни або ті, які спрямовані на допомогу жертві агресії.

Сучасна російсько-українська війна для української нації також є **справедливою**, оскільки вона має оборонний характер, спрямована на захист України від російської окупації та поневолення, збереження української нації і досягнення миру. Українці воюють на своїй території, тому їм можна вважати загарбницькою. Натомість **росія веде проти України загарбницьку, агресивну, а тому несправедливу війну**. До критеріїв визначення справедливості війни з позиції міжнародного права належить також рівень дотримання стороною міжнародного права та рівень дотримання правил (звичаїв) ведення війни.

Відповідно до цих критеріїв справедливими вважають війни, метою яких є:

- захист державного суверенітету і територіальної цілісності країни;
- війни з метою самооборони від зовнішньої агресії;
- війни як крайній засіб захисту;
- війни, у яких страждання виправдовують цілі війни.

Що стосується критерію дотримання правил ведення війни, то справедливими вважають війни, у яких сторони дотримуються Женевських конвенцій про захист жертв війни та Гаазьких конвенцій про мирне розв'язання міжнародних суперечок, пропорційне застосування насилля щодо противника, про заборону й обмеження в застосуванні конкретних видів звичайних озброєнь і необхідності оголошувати про війну перед її початком.

З огляду на критерії справедливої війни, справедливий мир має бути побудований на міжнародному праві, повазі до прав людини, державного суверенітету і непорушної територіальної цілісності України, пропорційному застосуванню сили до противника, захисті жертв агресії та мирному розв'язанню міжнародних суперечок. Будь-яке порушення цих критеріїв зробить такий мир нетривалим і нестабільним. Саме на таких принципах

наголошував держсекретар США Ентоні Блінкен під час Мюнхенської безпекової конференції в лютому 2023 р., для досягнення справедливого і тривалого миру для України, за якого Київ не примушуватимуть поступатися на користь російської федерації. Серед цих принципів: територіальна цілісність, **репарації з боку рф та відповідальність за воєнні злочини**. "Припинення вогню, яке просто заморозить наявні лінії на місці – і дасть змогу Путіну закріпити контроль над територією, яку він захопив, відпочити, переозброїтися і знову атакувати – не є справедливим і тривалим миром... Це легітимізує захоплення території росією. Це винагородило б агресора і покарало б жертву", – зауважив Блінкен (Блінкен озвучив..., 2023).

Росія ж веде проти України несправедливу війну за всіма означеними критеріями. Тому вона не заслуговує на справедливий мир по завершенню російсько-української війни. І це буде справедливо щодо росії, але водночас справедливий мир для України породжує дві проблеми для майбутнього: по-перше, ускладнить процес завершення російсько-української війни, а по-друге, може призвести до відновлення ескалації війни, про що йдеться і в заключних пунктах "Формули миру" В. Зеленського.

Останню крапку в російсько-українській війні має поставити її фіксація у вигляді мирного договору. Розуміння цього механізму викладено в заключному 10-му пункті "Формули миру" В. Зеленського, де зазначено: "Коли всі антивоєнні кроки будуть реалізовані, коли безпека і справедливості почнуть відновлюватися, сторонами має бути підписаний документ про фіксацію закінчення війни" ("Формула миру" Зеленського..., 2022).

Водночас не визначено, у якому форматі цей документ має бути підписаний, і хто його буде підписувати? Якщо йдеться про його двосторонній характер, то, очевидно, документ має бути підписаний між сторонами протистояння – Україною та росією, а також ратифікований парламентами двох країн. Однак тут постає питання: чи підпише росія такий договір, яка, по-перше, не визнає факт війни з Україною; по-друге, не дотримується міжнародних договорів у тому випадку, коли вони не підкріплені силою; по-третє, не підписує або піддає сумніву їхній зміст, якщо вони складені не на її умовах. Приклад мирного договору з Японією, або Великого договору про дружбу, партнерство і співробітництво з Україною є яскравим тому свідченням. Очевидно, що в такому випадку, окрім підписантів, мають бути гаранті цього договору, які повинні взяти на себе відповідні зобов'язання з дотримання такого договору, як це було зроблено Україною і росією щодо угоди між Молдовою і Придністров'ям з урегулювання придністровського конфлікту.

Іншим рішенням проблеми фіксації закінчення російсько-української війни може бути підписання міжнародного колективного договору між росією, з одного боку, та Україною і провідними країнами Заходу, які надавали найбільшу допомогу Україні в цій війні (тобто антипутінською коаліцією), з іншого. Серед таких підписантів з боку Заходу можуть бути: США, Німеччина, Велика Британія, Франція та Польща. У цьому сенсі така угода має враховувати інтереси регіональної безпеки і буде означати не тільки фіксацію закінчення російсько-української війни, але й завершення ескалації конфронтації між Росією та Заходом у формі гібридної війни.

Можливість підписання такого договору залежить від результатів російсько-української війни і вірогідна за двох сценаріїв: збереження статус-кво, коли Захід змусить Україну врахувати вимоги росії і піти на тери-

торіальні поступки, посиляючись на патову ситуацію на фронті. Іншими словами, припинити бойові дії, через припинення постачання озброєнь Україні західними партнерами. Такі пропозиції вже звучали в різних миротворчих ініціативах з боку різних претендентів на миротворчість і посередництво. Проте такий мир не буде справедливим і тим паче довготривалим. Звісно, що Україна не погодиться на таку ціну. В інших варіантах не дасть згоди росія. Єдиним варіантом підписання такого колективного договору є повна перемога України в цій війні і капітуляція росії.

Проте, оскільки "Формула миру" В. Зеленського передбачає відновлення світового порядку і міжнародної стабільності, щоби упередити початок Третьої світової війни, то це має бути міжнародний багатосторонній договір між двома коаліціями, які активно формуються, а саме: західною та антизахідною, яку сформувала росія, Китай, Іран та деякі країни БРИКС. Такий договір має бути не тільки підписаний і ратифікований його учасниками, але й відповідним рішенням ООН. Підставою для цього є:

- по-перше, те, що в російсько-українській війні росія переслідує регіональні та глобальні інтереси, пов'язані зі зміною чинного світового порядку на умовах рф і Китаю;
- по-друге, у цій війні вже задіяні глобальні геополітичні гравці, що претендують на встановлення глобального домінування, або його збереження у вигляді однополярного світу. Тоді фіксація закінчення російсько-української війни буде частиною такого багатостороннього міжнародного договору із глобальної безпеки.

До того ж імплементація "Формули миру" сама по собі передбачає наявність такого багатостороннього договору, до якого можуть приєднатись різні країни. Як зазначив В. Зеленський: "Подібно до цього (зернової угоди – Г. П.) може спрацювати виконання кожного з озвучених пунктів, де сторонами можуть бути різні держави, які готові взяти на себе лідерство в тому чи іншому рішенні [...]. Я окреслив напрямки, за якими кожен із вас може обрати для себе, як стати співтворцем миру. Будь ласка, оберіть свій напрямок для лідерства – і разом ми точно реалізуємо формулу миру" (Формула миру:..., 2023).

Відкритість до приєднання стала однією з головних умов імплементації "Формули миру" та її підтримки міжнародним співтовариством. Саме на цьому напрямку МЗС України та президент В. Зеленський розгорнули активну дипломатичну роботу. Одними із перших підтвердили підтримку формули у своїй спільній декларації президенти Литви та Польщі. В авангарді підтримки "Формули миру" виступили країни "Великої сімки" – Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія, Японія і Канада. На спільному саміті 3 лютого 2023 р. "Формулу миру" офіційно підтримав Євросоюз. Велика Британія зафіксувала свою позицію у спільній з Україною декларації, підписаній під час візиту Зеленського до Лондона (На кожній зустрічі..., 2022). Туреччина також підтримує мирний план Зеленського. Формулу миру підтримали й Індія, Словаччина та Фінляндія. Парламент Австрії 31 січня ухвалив постанову із закликом до уряду виступати за виведення російських військ з України та підтримувати всі ініціативи для досягнення справедливого миру.

Особливу міжнародну активність у просуванні "Формули миру" здійснює сам Володимир Зеленський, порушуючи це питання під час своїх закордонних візитів і на зустрічах з лідерами іноземних країн. Тільки за перші тижні липня 2023 р. він обговорив просування формули із Вселенським Патріархом Варфоломієм,

президентом Південно-Африканської Республіки, Болгарії, Туреччини та іншими лідерами, запросив членів Організації американських держав долучитись до імплементації "Формули миру". Особливе значення українська дипломатія придала підтримці "Формули миру" в межах ухвалення відповідної резолюції Генеральної асамблеї ООН, що відбулося 23 лютого 2023 р.

Позитив прийнятого ГА ООН документа полягає в тому, що він "підтверджує свою вимогу до РФ негайно, повністю і беззастережно вивести всі свої збройні сили з території України в межах міжнародно визнаних кордонів і закликає до припинення бойових дій" та вказує, що такі дії Росії є агресією". В інших пунктах резолюції її текст є доволі розмитим і повторює загальні положення Статуту ООН безвідносно до того, кому ці статті адресовані. Отже, як зазначають оглядачі, абсолютно некоректно говорити, що він втілює "10 кроків до миру" (Китайська гра..., 2023).

А втім, через деградацію цієї міжнародної організації не варто очікувати чогось більшого. Саме тому керівництвом України було ухвалено рішення зібрати більш глобальний саміт з підтримки "Формули миру", яким має стати Саміт миру. Підготовка до такого саміту активно триває. Як зазначив голова Офісу президента пан Ермак, зустрічі з представниками країн – учасниць майбутнього саміту відбуваються регулярно, під час кожної зустрічі, до яких додаються нові учасники – "п'ять-шість" країн (Київський безпековий договір, 2022). Та все ж таки наріжним камінем із перерахованих пунктів "Формули миру" залишається "недопущення ескалації", яке би в майбутньому унеможливило повторення нової широкомасштабної агресії з боку Росії. З огляду на це Україна потребує і вимагає надійних гарантій безпеки.

Дискусія і висновки

Процес наповнення сеансів і контенту "Формули миру" змінювався з плином часу. Початковий етап формування цього документа був обумовлений загрозою капітуляції України з початком повномасштабної воєнної агресії Росії у форматі "бліцкриг", коли виникла реальна загроза захоплення російськими військами Києва і повалення чинної влади на чолі з Володимиром Зеленським. Тож єдиною альтернативою могла бути певна угода про мир чи перемир'я, яка би мала надати час для мобілізації ресурсів і припинення штурму Києва та інших міст України російськими військами. Проте згодом стало зрозуміло, що вплив російсько-української війни має глобальний вимір, який полягає в руйнації існуючого світового порядку, що згенерувало глобальні загрози для людства. За своїм змістом "Формула миру" містить 10 пунктів, що розміщені в порядку важливості для глобальної безпеки та створення умов завершення війни і встановлення справедливого миру.

Справедливий мир може бути досягнутий тільки внаслідок ведення справедливої війни. Згідно з таким підходом, війни вважаються справедливими, коли їхньою метою є досягнення миру, а не його порушення. Росія ж веде проти України несправедливу війну за всіма зазначеними критеріями. Зважаючи на це, вона не заслуговує на справедливий мир по завершенню російсько-української війни. І це буде справедливим щодо Росії, але водночас справедливий мир для України породжує дві проблеми для майбутнього: по-перше, ускладнить процес завершення російсько-української війни, а по-друге, може призвести до відновлення ескалації війни, про що йдеться в заключних пунктах "Формули миру" В. Зеленського.

Останню крапку в російсько-українській війні має поставити її фіксація у вигляді мирного договору. Єдиним варіантом підписання такого колективного договору є повна перемога України в цій війні і капітуляція Росії. Очевидно, що в такому випадку, окрім підписантів, мають бути гаранті цього договору, які повинні взяти на себе відповідні зобов'язання з дотримання такого договору Проте, оскільки "Формула миру" В. Зеленського передбачає відновлення світового порядку і міжнародної стабільності, щоби запобігти початку Третьої світової війни, то це має бути міжнародний багатосторонній договір між двома коаліціями, які активно формуються, а саме: західною та антизахідною.

Список використаних джерел

- Блінкен: США не бачили ознак того, що росія серйозно веде переговори з Україною. (2022, 29 березня). Mind. <https://mind.ua/news/2023/8751-blinken-ssha-ne-bachili-oznaki-togo-shcho-rosiya-serjozno-vede-переговори-z-ukrainoyu>
- Блінкен озвучив основні принципи тривалого миру в Україні. (2023, 2 червня). Hromadske. <https://hromadske.radio/news/2023/06/02/blinkenzvuchiv-osnovni-pryncipy-tryvalo-ho-myru-v-ukraini>
- Богданько, О. (2023, 24 лютого). Китай оприлюднив свій "мирний план" щодо війни Росії проти України. Суспільне. <https://susplne.media/395696-kitaj-opriлюдniv-svij-mimij-plan-sodo-vijni-v-ukraini-so-do-nogo-uvijslu>
- Війну в Україні спробує припинити африканська переговора мисія – президент Сьєрра-Леоне. (2023, 11 червня). Українформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3721192-vijnu-v-ukraini-sprobue-pripiniti-afrikanska-peregovorna-misia-prezident-serraleone.html>
- В МЗС РФ озвучили 6 умов завершення війни. Головна – Україна має скласти зброю. (2023, 27 травня). Цензор.НЕТ. https://censor.net/ua/news/3421093/v_mzs_rf_ozvuchily_6_umov_zavershennya_viyiny_golovna_ukrayina_maye_sklasty_zbroyu
- Китайська гра у мир: що означають для України рішення в річницю великої війни. (2023, 24 лютого). Європейська правда. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/02/24/7156905>
- Київський безпековий договір. Міжнародні гарантії безпеки для України: рекомендації. (2022, 13 вересня). Офіційне інтернет-представництво Президента України. https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/0115/93/cf0b512b41823b01f15fa24a1325edf4_1663050954.pdf
- Київ відійшов від стамбульських домовленостей, – Путін про переговори з Україною (відео). (2022, 12 квітня). Фокус. <https://focus.ua/uk/politics/512122-kiyv-otoshel-ot-stambulskih-dogovorennostey-putin-o-peregovorah-s-ukrainoy-video>
- На кожній зустрічі з підготовки до Саміту миру додаються по п'ять-шість країн – Ермак. (2023, 14 липня). Українформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3735909-na-kozhnij-zustrichi-z-pidgotovki-do-samitu-miru-dodautsa-po-patsist-krain-ermak.html>
- НАТО несе відповідальність, щоб вторгнення РФ не вийшло за межі України – Столтенберг. (2022, 9 березня). Українформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3424995-nato-nese-vidpovidalnistsob-vtorgnenna-rf-ne-vijslo-za-mezi-ukraini-stoltenberg.html>
- Подольак в інтерв'ю про мирні умови: "Нас цікавить тільки активний захист і союзники, які готові стояти поруч під час війни". (2022, 17 березня). ТСН. <https://tsn.ua/ato/podolyak-v-interv-yu-pro-mirni-umovinas-cikavit-tilki-aktivniy-zahist-i-soyuzniki-yaki-gotovi-stoyati-poruch-pid-chas-viyini-2011927.html>
- Подольак розказав, що українська делегація пропонує Кремлю по статусу Криму. (2022, 29 марта). Крым. Реали. <https://ru.krymr.com/a/news-podolyak-kyiv-kreml-krym/31776085.html>
- Президент Бразилії хоче бути посередником у "мирних переговорах" між Україною та РФ. (2023, 10 травня). Hromadske. <https://hromadske.radio/news/2023/05/10/prezident-brazylii-khoche-buty-poserednykom-u-myrnykh-perehovorakh-mizh-ukrainoiu-ta-rf>
- Сидоренко, С. (2023). Мюнхен поза зоною комфорту: що змінюють для України "мирний план" Китаю та підтримка США. Європейська правда. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/02/20/7156541>
- Українська "формула миру": про що йдеться. (2023, 23 лютого). DW. <https://www.dw.com/uk/ukrainska-formula-miru-pro-so-jdetsa/a-64799405>
- "Формула миру" Зеленського: 10 кроків до завершення війни РФ, представлені на саміті G20. (2022, 15 листопада). Європейська правда. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/11/15/7150645>
- Формула миру: які країни підтримали план Зеленського. (2023, 15 лютого). Слово і діло. https://www.slovoidilo.ua/2023/02/15/infografika/politykaformula-myru-yaki-krayiny-pidtrymaly-plan-zelenskoho#google_vignette
- Charap, S., & Priebe, M. (2023, February 6). *Avoiding a Long War. U.S. Policy and the Trajectory of the Russia – Ukraine Conflict*. REND. <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PEA2510-1.html>

References

- Blinken: The US saw no signs that Russia was seriously negotiating with Ukraine.* (2022, March 29). Mind [in Ukrainian]. <https://mind.ua/news/20238751-blinken-ssha-ne-bachili-oznak-togo-shcho-rosiya-serjozno-vede-per-egovori-z-ukrayinoyu>
- Blinken voiced the main principles of lasting peace in Ukraine.* (2023, June 2). Hromadske [in Ukrainian]. <https://hromadske.radio/news/2023/06/02/blinken-ozvuchyv-osnovni-pryntsypy-tryvaloho-myru-v-ukraini>
- Bohdanyok, O. (2023, February 24). *China has released its "peace plan" regarding Russia's war against Ukraine.* Public [in Ukrainian]. <https://susplne.media/395696-kitaj-opriludniv-svij-mirnij-plan-sodo-vijni-v-ukraini-so-do-nogo-uvijislo>
- The African negotiating mission – the president of Sierra Leone – will try to stop the war in Ukraine.* (2023, June 11). Ukrinform [in Ukrainian]. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3721192-vijnu-v-ukraini-sprobue-pripiniti-afriksianka-peregovorna-misia-prezident-serraleone.html>
- The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation announced 6 conditions for the end of the war. Home – Ukraine must lay down its arms.* (2023, May 27). Censor. [in Ukrainian]. https://censor.net/ua/news/3421093/v_mzs_rf_ozvuchily_6_umov_zavershennya_viyiny_golovna_ukra_yina_maye_sklasty_zbrojy
- Charap, S., & Priebe, M. (2023, February 6). *Avoiding a Long War. U.S. Policy and the Trajectory of the Russia – Ukraine Conflict.* REND. <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PEA2510-1.html>
- China's peace game: what the decisions on the anniversary of the great war mean for Ukraine.* European truth. (2023, February 24). [in Ukrainian]. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/02/24/7156905>
- Kyiv Security Treaty. International security guarantees for Ukraine: recommendations.* (2022, September 13). Official online representation of the President of Ukraine [in Ukrainian]. https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/15/93/cf0b512b41823b01f15fa24a1325edf4_1663050954.pdf
- Kyiv departed from the Istanbul agreements, – Putin on negotiations with Ukraine (video).* (2022, April 12). Focus [in Ukrainian]. <https://focus.ua/uk/politics/512122-kiev-otoshel-ot-stambulskih-dogovorennostey-putin-o-per-egovorah-s-ukrainoy-video>
- Five or six countries are added to each meeting for the preparation of the Peace Summit – Yermak.* Ukrinform. (2023, July 14) [in Ukrainian].

Hryhoriy PEREPELITSA, DSc (Polit.), Prof.

ORCID ID: 0000-0003-4000-1334

e-mail: pgrigoriy@ukr.net

Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, Ukraine

THE "PEACE FORMULA" AS A CONDITION FOR THE TERMINATION OF WAR AND THE BUILDING OF POST-WAR PEACE

Background. *The peace formula put forward by Volodymyr Zelensky at the G-20 Summit was a response to the challenges caused by the Russian-Ukrainian war and the destruction of the existing world order caused by it. Undoubtedly, it received great resonance both among diplomatic circles and the entire international environment, since the old system of regional and global security was destroyed and the global world faced the problem of finding the contours of a new architecture of international security.*

Methods. *The following methods were used: analytical, historical, retrospective, comparative.*

Results. *It has been proven that the Peace Formula represented an attempt to simultaneously solve a whole set of multi-scale and multi-directional strategic tasks: urgent and prospective, regional and global. Moreover, the priority of these tasks depended both on the course of the Russian-Ukrainian war and the challenges and threats that arose at the global level of international security.*

Conclusions. *The process of filling the sessions and content of Formulas of Peace has changed over time. The initial stage of the formation of this document was due to the threat of Ukraine's capitulation with the beginning of a full-scale military aggression of Russia in the "Blitzkrieg" format, however, later it became clear that the impact of the Russian-Ukrainian war has a global dimension. According to its content, the Formula includes 10 points, which are placed in order of importance for global security and creating conditions for ending war and establishing a just peace. A just peace can be achieved only as a result of waging a just war. Russia is waging an unjust war against Ukraine, therefore it does not deserve a just peace at the end of the Russian-Ukrainian war. And this will be fair to Russia, but at the same time, a just peace for Ukraine creates the following two problems for the future: firstly, it will complicate the process of ending the Russian-Ukrainian war, and secondly, it may lead to a renewed escalation of the war, since such the peace of Russia will not be fair to itself.*

The final point in the Russian-Ukrainian war should be its fixation in the form of a peace treaty. The only option for signing such a collective agreement is the complete victory of Ukraine in this war and the capitulation of Russia. It is obvious that in such a case, in addition to the signatories, there must be guarantors of this agreement, who must undertake the relevant obligations to comply with such an agreement. However, since V. Zelenskyi's "Peace Formula" provides for the restoration of world order and international stability, in order to prevent the beginning of the Third World War war, it should be an international multilateral agreement between two coalitions that are actively being formed, namely: the Western and the anti-Western coalition.

Keywords: *Peace formula, security guarantees, regional security, war, peace, surrender, victory.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

<https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3735909-na-kozni-zustrici-z-pidgotovki-do-samitu-miru-dodautsa-po-patsist-krain-ermak.html>

NATO is responsible for the invasion of the Russian Federation not to go beyond the borders of Ukraine – Stoltenberg. Ukrinform. (March 9, 2022) [in Ukrainian]. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3424995-nato-nese-vidpovidalnist-sob-vtorgnenna-rf-ne-vijslo-za-mezi-ukraini-stoltenberg.html>

Podoliak in an interview about peace conditions: "We are only interested in active defense and allies who are ready to stand by during war". (2022, March 17). TSN [in Ukrainian]. <https://tsn.ua/ato/podolyak-v-interv-yu-pro-mirni-umovi-nas-cikavit-tilki-aktivniy-zahist-i-soyuzniki-yakigotovi-stoyati-poruch-pid-chas- viyni-2011927.html>

Podolyak said that the Ukrainian delegation is proposing the status of Crimea to the Kremlin. (2022, March 29). Krym. Reali [in Russian]. <https://ru.krymr.com/a/news-podolyak-kyiv-krem-krym/31776085.html>

The president of Brazil wants to be a mediator in "peace talks" between Ukraine and the Russian Federation. Hromadske. (2023, May 10) [in Ukrainian]. <https://hromadske.radio/news/2023/05/10/prezident-brazylilichoche-buty-poserednykom-u-myrnykh-perehovorakh-mizh-ukrainoiu-ta-rf>

Sydorenko, S. (2023, February 20). *Munich is out of the comfort zone: what China's "peace plan" and US support are changing for Ukraine.* European truth [in Ukrainian]. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/02/20/7156541>

Ukrainian "peace formula": what it is about. (2023, February 23). DW [in Ukrainian]. <https://www.dw.com/uk/ukrainska-formula-miru-pro-so-jdetsa/a-64799405>

Zelensky's "Peace Formula": 10 steps to end the Russian war, presented at the G20 summit. (2022, November 15). European truth. [in Ukrainian]. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/11/15/7150645>

Peace formula: which countries supported Zelenskyi's plan. Word and deed. (2023, February 15) [in Ukrainian]. https://www.slovovidlo.ua/2023/02/15/infografika/polityka/formula-myr-u-yaki-krayiny-pidtrymaly-plan-zelenskoho#google_vignette

Отримано редакцією журналу / Received: 02.12.23

Прорецензовано / Revised: 20.12.23

Схвалено до друку / Accepted: 23.01.24

УДК 327.7+323.116:338.1

Микола ДОРОШКО, д-р іст. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0003-0173-9416
e-mail: doroshko7@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Анна ПЛІС, магістрантка
e-mail: annaplis3@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ГЕОПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА ПІВДЕННОМУ КАВКАЗІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

В с т у п . Повномасштабна агресія Росії проти України змінила геополітичні реалії в усьому світі, включно з Південним Кавказом. Регіональна стабільність зазнала змін, а країни світу шукають альтернативи постачальникам енергоносіїв, зокрема і таких, як Азербайджан. Туреччина збільшує свою регіональну роль як протизваги Росії. Росія втрачає колишній вплив на держави регіону, що відкриває можливості для країн Південного Кавказу до пошуку нових партнерів.

М е т о д и. У роботі використано такі методи дослідження, як аналітичний, історичний, статистичний та узагальнювальний. Автори також враховували принцип об'єктивізму, узятий за основу під час виконання аналізу.

Р е з у л ь т а т и. Агресивна політика Росії призвела до значних змін як у системі міжнародних відносин, так і в системі регіональної стабільності Європи та Азії, а також викликала докорінні зміни внутрішніх процесів у країнах Південного Кавказу. Вірменія взяла проактивний курс на докорінну трансформацію пріоритетів своєї зовнішньої політики в бік зменшення своєї історичної, економічної, військово-технічної залежності від Росії. Азербайджан почали розглядати як аналог російського енергетичного сектору. Він отримав сприятливі умови для збільшення рівня свого ВВП до історичного максимуму. Грузія, на протизвагу діяльності сильної проросійської еліти, отримала статус кандидата на членство в ЄС, що, у підсумку, може докорінно змінити попередній геополітичний ландшафт на пострадянському просторі.

В и с н о в к и. Російська агресія проти України змінила геополітичні реалії. Росія, яка раніше була ключовим постачальником енергоносіїв для Центральної Європи, втратила колишній вплив, який поступово почав переймати Азербайджан. Каспійський регіон стає стратегічним для ЄС. Унаслідок російської агресії проти України Туреччина посилює роль регіонального лідера і країни – транзитера енергоресурсів. Зміна геополітичного ландшафту на Південному Кавказі надала поштовх до розв'язання "замороженого" Нагірно-Карабаського конфлікту. Країни – члени ЄС активно підтримують зміни в зовнішньополітичній орієнтації Вірменії, що може призвести до остаточної втрати Росією геополітичного лідерства в регіоні Південного Кавказу.

К л ю ч о в і с л о в а : Південний Кавказ, Вірменія, Азербайджан, Нагірний Карабах, Російська Федерація, Турецька Республіка, Європейський Союз, геополітика, енергетика, інфраструктура, конкуренція.

Вступ

Південний Кавказ протягом століть був геополітичною аренною боротьби за вплив та гарячою регіональною точкою, оскільки він розташований на перетині різних цивілізацій, культур, релігій та інтересів. Регіон став свідком численних війн, конфліктів, міграцій і вторгнень різних гравців, таких як Римська імперія, Візантія, Персія, Османська імперія, Росія та Радянський Союз. Подальша конкуренція містила релігійні, етнічні та імперіалістичні увертюри, що перетворило регіон на геостратегічну арену боротьби між різними зовнішньополітичними акторами.

Метою дослідження є комплексний аналіз впливу російсько-української війни на геополітичну ситуацію в регіоні Південного Кавказу.

Методи

У статті використано різні методи для глибокого аналізу вірменсько-азербайджанського конфлікту в Нагірному Карабасі та його впливу на геополітичне середовище Південного Кавказу. Аналітичний метод застосовували для ретельного розгляду причин зацікавленості глобальних і провідних акторів міжнародних відносин (США, КНР, РФ, ЄС, Великої Британії, Туреччини, Казахстану) в поглибленні співпраці з державами Південного Кавказу. Історичний метод використовували для глибокого осмислення корінних причин вірменсько-азербайджанського конфлікту в Нагірному Карабасі та вивчення його етапів у минулому, щоб чітко окреслити його еволюцію та вплив на зміну геополітичного середовища у регіоні Південного Кавказу. Статистичний метод застосовано для моніторингу та подання чітких даних щодо енергетичного сектору Азербайджану. Цей

метод дав змогу отримати об'єктивні та конкретні показники стану розвитку економіки країни, зокрема і в енергетичній сфері. Ця статистична інформація була використана для детального опису сучасного стану азербайджанської економіки та розгляду перспектив заміни російських енергоносіїв.

Результати

Південний Кавказ розташований між Чорним і Каспійським морями й охоплює Грузію, Азербайджан і Вірменію. Кавказькі гори, де сходяться Європа і Азія, є регіоном, у якому перетинаються Схід із Заходом, Північ з Півднем, де історично пролягали важливі транспортні та логістичні шляхи, що з'єднували континенти. Протягом ХХ ст. Радянський Союз закритий Південний Кавказ для зовнішніх гравців і впливу, створивши так званий форпост – одну з прикордонних зон між СРСР і Західним альянсом – Туреччиною. У регіоні панувала сильна напруга, оскільки жодна зі сторін не могла зробити військового чи стратегічного кроку без ризику для свого екзистенційного становища. Так тривало до грудня 1991 р., коли три колишні республіки проголосили свою незалежність, що дало змогу звільнитися з прямого контролю колишнього васала. Однак Північний Кавказ залишається частиною Російської Федерації, і відтоді виникли різні територіальні суперечки, що дають змогу Росії здійснювати свій вплив на регіон. У сучасних міжнародних відносинах епохи історичного панування призвели до конкуренції за вплив між Росією, Туреччиною та Іраном, що саме й стало причиною послідовних територіальних, націоналістичних, етнічних і частково релігійних суперечок по всьому регіону. Це пов'язано з тим, що регіон насичений багатими природ-

© Дорошко Микола, Пліс Анна, 2023

ними ресурсами та розташований на перетині важливих транзитних шляхів. Особливо на початку XXI ст., окрім Російської Федерації, цей регіон почав цікавити і Туреччину, Іран, Китай, США та ЄС.

Однак 1991 рік не став моментом регіональної стабілізації, адже стратегія Москви щодо поділу територій охоплювала суміш місцевих, племенних та етнічних груп та ідентичностей у кожній країні, що стало першопричиною нестабільності після розпаду СРСР між Вірменією та Азербайджаном, а також на теренах Грузії. Азербайджанці належать до тюркського етносу, більшість з яких – мусульмани-шиїти. Більшість вірмен і грузинів є православними християнами. Тому не дивно, що в межах міжнародно визнаних кордонів держав виникали сепаратистські рухи, які докорінно змінювали безпекову та геополітичну ситуацію в регіоні.

Нагірно-Карабаська автономна область розташована в межах Азербайджану, і більшу частину її населення – близько 120 тис. осіб – становили етнічні вірмени. На протигагу цьому, Нахічеванська автономна республіка, що входить до складу Азербайджану, але розташована між Вірменією й Іраном, населена переважно азербайджанцями. З першої нагірно-карабаської війни режим відносного спокою тривав до 2020 р., коли Азербайджан під час 44-денної війни відновив контроль над окупованими районами, що становили 20 % його території. Війна закінчилася нав'язаною Росією угодою про припинення вогню 9 листопада 2020 р., що дало змогу Москві розгорнути 2 тис. російських миротворців у регіоні, закріпивши свій вплив у ролі так званого "миротворця", незважаючи на те, що конфлікт усе ж залишався неврегульованим.

Однак саме другий карабаський конфлікт став точкою відліку російського всеосяжного імперського впливу, адже політика невтручання змусила Вірменію, яка історично була одним із найвірніших сателітів Кремля, переглянути свою залежність від Москви. Туреччина повернула собі втрачену роль основного військового союзника для Азербайджана, замінивши Росію як провідного постачальника зброї, а обраний після Оксамитової революції 2018 р. новий прем'єр-міністр Вірменії – обрав політику нейтралізації відносин з Російською Федерацією, надаючи перевагу демократичним цінностям і налагодженню відносин із Заходом. Саме широкомасштабна агресія Росії проти України, що розпочалась 24 лютого 2022 р., кардинально змінила геополітичний ландшафт у регіоні, оскільки реакція Росії щодо суверенної політики колишніх союзних республік виявилась досить обурливою. Для держав Південного Кавказу такі кроки стали серйозним сигналом для питання безпеки та територіальної цілісності їхніх держав. Єреван усвідомив, що статус-кво більше не є дієздатним, і це фактично стало точкою перелому для Вірменії в диверсифікації та пошуку нових партнерів, як-от Індія, ЄС, та навіть Іран. Баку ж й надалі намагається балансувати між Росією та Туреччиною, однак геоекономічні наслідки російської агресії також вплинули на сприйняття Росії як стратегічного партнера, що призвело до дедалі більшої переорієнтації в її зовнішньому векторі.

Головна мета Росії в регіоні полягала в тому, щоб позиціонувати себе як домінуючого військового гравця в галузі безпеки, економіки, енергетики і не допустити проникнення західних держав, таких як США і ЄС, до її кордонів. З розгортанням двох російських миротворчих сил у Карабасі Росія мала війська у всіх трьох країнах Південного Кавказу до подій 19–20 вересня 2023 р. Військова присутність в Єревані – 102-га військова база в Гюмрі

та 3624-та авіабаза "Еребуни" – пояснюється Росією як захист кордонів Вірменії з Туреччиною та Іраном, що зумовлює потужну присутність у секторі безпеки на Південному Кавказі та значну втрату суверенітету Вірменії.

Однак війна в Україні стала каталізатором мирних переговорів між Вірменією та Азербайджаном, адже уряд Єревану почав більше схилитись до політики примирення з Азербайджаном та навіть Туреччиною, розуміючи, що на союзницьку підтримку від Росії проти озброєного турецькою й ізраїльською зброєю Азербайджану не слід покладатися. Як для вірменської еліти, так і для ширшого населення, події в Нагірному Карабасі, які вони розглядають як етнічні чистки, зруйнували ідею Росії як гаранта безпеки: ідею, що була спільною ідеологією принаймні з початку XIX ст., навіть ставши частиною вірменської національної ідентичності.

Окрім території Нагірного Карабаху, предметом суперечок є й Лачинський коридор, що проходить через Лачинський район Азербайджану, який з'єднує Верхній Карабах із Вірменією на заході, та Нагірним Карабахом на сході. Цей коридор пролягає через район Лачин, який контролювала Вірменія до війни 2020 р., як єдина дорога, що забезпечувала доступ населення Нагірного Карабаху до товарів і послуг першої необхідності, включно з гуманітарною допомогою, чим і користувався Азербайджан в періоди блокади коридору. Безсумнівно, така напруженість, що зумовлювала не лише безпекову напругу в регіоні, а й погіршення гуманітарної ситуації, не могла не призводити до періодичної ескалації між сторонами. Змінився й підхід сторін до врегулювання конфлікту, і найкраще таку зміну ілюструє саме Вірменія, яка, спостерігаючи за міжнародною реакцією Заходу на російську агресію – вирішила мирно погодитись на умови Азербайджану, під час так званої "антитерористичної операції" в Нагірному Карабасі, про проведення якої оголосило Міністерство оборони Азербайджану 19 вересня 2023 р. (Oil and gas figures..., б. д.). Одноденна війна дійсно змінила геополітичний ландшафт у регіоні. Можливо, контрінтуїтивно втрата Нагірного Карабаху переконала Єреван у тому, що розв'язання конфлікту з Азербайджаном і Туреччиною є більш актуальним, ніж будь-коли. Така мирна риторика стикається з деякою внутрішньою опозицією, але більшість вірменської еліти вважає, що це єдиний варіант. Будь-яка інша позиція просто призведе до нової ескалації та ще однієї поразки вірменської сторони.

Одноденна військова кампанія Азербайджану проведена слідом за багатомісячною блокадою Лачинського коридору, мала приголомшливий успіх. Оскільки прем'єр-міністр Вірменії і так званий союзник Вірменії – Росія відмовилися заступитися з самопроголошену Нагірно-Карабаську республіку (НКР, Арцах) її президент Самвел Шахраманян оголосив про ліквідацію республіки та погодився на умови Азербайджану: виведення миротворчих підрозділів і військовослужбовців збройних сил Вірменії, розформування збройних формувань Нагірно-Карабаської Республіки і юридичне припинення існування держави з 1 січня 2024 р. Попри очікування, втрата Нагірного Карабаху не призвела до падіння уряду Нікола Пашиняна. Натомість це посилює антимосковський опір Вірменії і допомогло сформувати консенсус стосовно того, що продовження альянсу з Росією неможливе. Розпад НКР спричинив масову еміграцію етнічних вірмен, що суттєво змінює геополітичний ландшафт у регіоні Південного Кавказу.

Загалом простір для маневру зовнішніх акторів збільшився. Існує усвідомлення зміни регіонального балансу

су сил між Росією і Туреччиною, між регіональними державами і зовнішніми силами. Туреччина вже суттєво зміцнила свої позиції в регіоні і стала викликом російському домінуванню. Загалом Туреччина дуже вміло балансує й між Росією та Україною. Намагаючись стати посередником, Р. Т. Ердоган припустив, що його ключова роль у переговорах щодо "зернової угоди" в липні 2022 р. призведе до його геополітичного успіху. Однак рішення В. Путіна скасувати цю угоду в липні 2023 р. було сприйнято в Анкарі як інструмент для переговорів, і лише на зустрічі в Сочі 4 вересня стало зрозуміло, що Росія не піде на поступки. Через два тижні Азербайджан завдав останнього удару по Нагірному Карабаху, що, фактично, підсилює роль Туреччини на арені геополітичної боротьби за вплив на Південному Кавказі, адже варто згадати й про турецько-вірменське зближення.

Сторони в кулуарах формату 3+3 в Тегерані за участю Ірану та Туреччини 23 жовтня провели зустріч міністрів закордонних справ Туреччини та Вірменії, що дозволяє сподіватись на те, що посткарабаський період стане початком нормалізації турецько-вірменських відносин. Це стане особистою перемогою президента Турецької Республіки, а отже – і НАТО загалом. Такий успіх збільшить регіональну роль Туреччини як балансира щодо Росії; як ворота до Заходу і транспортного коридору важливих енергоресурсів, постачання яких стало пріоритетним на світовому порядку денному у зв'язку з російською агресією проти України (In the absence..., б. д.).

Дійсно, такий нейтральній політиці Вірменії щодо розпаду НКР та зміні зовнішньо-політичного вектору Єревану передувало декілька факторів. Вірменія перебуває у складній геополітичній ситуації, адже географія країни, а саме відсутність виходу до світового океану, обмежені запаси природних ресурсів і закриття двох із чотирьох кордонів країни суттєво вплинули на формування її стратегії виживання в умовах регіональної ізоляції, тому не дивно, що Росія тривалий час відіграла роль основного покровителя та союзника Єревану. З урахуванням того, що Вірменія перебувала у стані замороженої війни з Азербайджаном через Нагірний Карабах, а з іншого боку розташований член НАТО – Туреччина, Росія змогла створити такі умови, що фактично ввели Вірменію в повну економічну залежність від Москви. Близько 40 % іноземних прямих інвестицій, приблизно 28 % вірменського експорту, близько 37 % імпорту та приблизно 41 % її грошових переказів у 2021 р. становила саме Росія (Eurasianet, 2023). Багато великих підприємств, що розміщуються на території республіки, перейшли у власність або під управління державних і приватних компаній з Росії, серед них багато об'єктів паливно-енергетичного комплексу: Севано-Разданський каскад, розподільні електромережі, Разданська ТЕС, алюмінієвий завод "Арсенал", що виробляє 7 % світового виготовлення фольги, оператор стільникового зв'язку Білайн, та, ба більше, – із 2017 р. контроль над постачанням електричного струму Вірменії належить також РФ, як і низка залізниць, на кшталт 73 станцій Південно-Кавказької залізниці, що належать Російській залізниці (The last Bastion, 2021).

Республіка Вірменія шукає шляхи виходу з блокади з подальшою інтеграцією в міжнародні транспортні коридори, що розглядається як ключове завдання. Після Оксамитової революції у Вірменії у 2018 р. демократія була зміцнена двома поспіль вільними та чесними виборами. Сприйняття себе як ізольованої країни, яке, прийшовши до влади у 2021 р., новий прем'єр-міністр

почав трансформувати задля зміни цієї політики самоідентифікації, стосується, насамперед, диверсифікації зовнішньої політики держави.

Понад двадцять років зовнішня політика Вірменії визначалася прагненням до балансування між партнерством у сфері безпеки з Росією та зацікавленістю в поглибленні зв'язків із ЄС і Заходом. Саме російська повномасштабна війна проти України, яка на певний час зайняла ключову позицію в зовнішній стратегії Москви, дала змогу Єревану почати діалог з налагодження відносин із Заходом. Цьому передувало кілька причин. По-перше, відсутність прямої військової участі в російському вторгненні забезпечує Вірменії певний рівень безпеки від запровадження санкцій. По-друге, розуміння реакції Заходу на війну в Україні та запровадження санкцій проти Росії різко контрастувало з ситуацією в Арцаху, адже ЄС і США не запроваджували каральних заходів проти Азербайджану та Вірменії. По-третє, розуміння власної безпеки та територіальної цілісності держави, адже, маючи дві російські військові бази на своїй території, чітка підтримка політики В. Путіна могла вплинути на суверенітет внутрішньої політики, що спричинило б ще глибшу інтеграцію Вірменії в сферу впливу Росії та зміцнення контролю останньої над нею, як це відбулось із Білоруссю під час правління О. Лукашенка під назвою "союзна держава".

У контексті зовнішньої політики Вірменії виникла потреба в обережнішому дипломатичному підході, так звана політика мовчання, що полягала у збереженні мінімального рівня співпраці та зобов'язань перед Росією, а також спрямована на мінімізацію висловленої позиції щодо війни в Україні. Вірменія утримується під час ключових дипломатичних голосувань в ООН та Раді Європи щодо українського питання. Попри це, питання безпеки етнічного населення держави та Нагірного Карабаху змусило Вірменію відважитись на стратегічний крок – налагодити військово-економічну співпрацю з ЄС, Індією та іншими партнерами.

У 2020 р., після поразки у другій війні, Нью-Делі продала Єревану чотири контрбатареїні радары Swathi вартістю 40 млн дол, а у 2022 р. сторони уклали угоди на загальну суму 244,7 млн дол, що передбачало поставку реактивних систем залпового вогню Pinaka та 96 гаубиць калібру 155 мм ATAGS, об'єданих Нью-Делі поставити до кінця 2024 р. (India considers sending..., б. д.).

Вірменія стала підписантом Римського статуту 3 жовтня 2023 р., який передбачає, що вона має дотримуватися рішень Міжнародного кримінального суду, включно з арештом голови РФ, якщо він з'явиться на її території. Це демонструє, що Єреван віддаляється від Кремля. Росія, яка мала бути надійним союзником Єревану, не надала вірменській стороні підтримку, тому Вірменія звертається до інших партнерів, одним із них стала Франція. Париж погодився надати Вірменії військово-обладнання для посилення її безпеки, підписавши угоду між міністерствами закордонних справ на зустрічі в Єревані 3 жовтня, у день ратифікації Римського статуту. Це показує, що Вірменія намагається вирватися з-під російського тиску (Le Monde with..., 2023).

Найсильнішим доказом віддалення вірменського напрямку від Москви є заява прем'єр-міністра Нікола Пашиняна для "The Wall Street Journal", що Вірменія не бачить сенсу в тому, щоб продовжувати розташовувати російські військові бази на своїй території після того, як Азербайджан захопив спірний регіон Нагірний Карабах (WSJ, 2023). Ще одним цікавим кроком у листопаді 2023 р. стала відсутність Пашиняна на саміті ОДКБ, який відбув-

ся відразу після його участі на третьому саміті щодо "Формули миру" України, який проходив на Мальті 29 жовтня. Хоча присутність Єревану була зумовлена більше бажанням здобути симпатії Заходу, чітко демонструючи, що Єреван не підтримує політику Росії – це призвело до напруження відносин із Кремлем. Ба більше, Вірменія повідомила про відмову в участі у засіданні Парламентської асамблеї ОДКБ 19 грудня, що фактично є другою відмовою поспіль, уперше від часу її приєднання до ОДКБ. Це свідчить про послаблення ролі російський імперських амбіцій (Armenia announces it..., б. д.).

Азербайджан є одним із найбільших світових виробників й експортерів сирової нафти із середнім рівнем видобутку 558 тис. барелів на добу, що становить близько 0,6 % світового видобутку у 2022 р., із часткою 93,9 млн барелів на день (Global oil production 2022, б. д., Azerbaijan crude oil..., б. д.).

Цікавий видобуток енергоносіїв Азербайджану тим, що відбувається як на суші, так і в Каспійському морі з найбільшим нафтовим родовищем Азери – Чираг – Гюнешлі (ACG), на яке припадає близько 75 % щоденного видобутку Азербайджану, з якого в період січень – жовтень 2023 р. було видобуто 15 млн т нафти (Gas production in..., б. д.). З родовища видобувають два сорти сирової азербайджанської нафти: Azeri Light – високоякісна і низькосірчиста нафта, яка є й основним компонентом – 80 % – суміші іншого сорту – Azeri BTC, яка також містить нафту з Казахстану, Туркменістану і Росії (Azeri light, б. д., BTC exports, б. д.). Azeri Light та Azeri BTC високо цінують на міжнародному ринку нафти через її низький уміст сірки, що полегшує і здешевлює її переробку в якісне паливо й інші нафтопродукти, та є важливим джерелом енергетичної безпеки для Європи, США і Китаю.

Однак виробництво та розведення азербайджанської нафти відбувається не лише азербайджанською державною нафтовою компанією – "SOCAR". Саме наявність потужної бази енергетичних ресурсів перетворює Азербайджан на привабливе місце для інвестицій і геоекономічних інтересів держав. Варто зауважити, що весь видобуток сирової нафти контролюється Азербайджанською міжнародною операційною компанією (Azerbaijan International Operating Company, "AIOC") – консорціумом з 11 міжнародних нафтових компаній із семи країн, які розробляють найвідоміші морські родовища нафти в азербайджанській частині Каспійського моря – ACG. Членами "AIOC" є "British Petroleum Corp." (BP, Велика Британія), "Chevron" (США), "Devon Energy" (США), "Equinor" (Норвегія), "ExxonMobil" (США), "Inpex" (Японія), "Itochu" (Японія), "ONGC Videsh" (Індія), "SOCAR" (Азербайджан), "TRAO" (Туреччина) і "Total" (Франція).

Азербайджан має доволі розвинену інфраструктуру, що дає змогу експортувати нафту до різних регіонів світу через три трубопроводи. Першим й основним, через який проходить до 80 % експорту, є Баку – Тбілісі – Джейхан (BTC), що виходить до турецького середземноморського порту. Обсяг експортованої нафти на цей період досяг 21 млн т, що контролюється Трубопровідним консорціумом BTC, до якого входять усі члени "AIOC" (BTC exports..., б. д.). Ще двома важливими, однак менш завантаженими трубопроводами, через які транспортується нафта, є Баку – Сунса (Western Route Export Pipeline) до Грузії з виходом до Чорного моря і Баку – Новоросійськ, а також одним залізничним шляхом до Грузії – Баку – Батумі.

Другим за важливістю є газове родовище Шах-Деніз – найбільше родовище природного газу в Азербайджані й одне з найбільших у світі, що розташоване в південній частині Каспійського моря і містить приблизно 1 трлн кубічних метрів газу з потужність видобувати близько 10 млрд кубічних метрів газу на рік (Oil and gas, б. д.).

Як і у випадку з нафтою, видобуток газу контролюється Консорціумом Шах-Деніз, до якого входять сім міжнародних нафтових компаній із шести країн: "BP" (Велика Британія), "Equinor" (Норвегія), "Лукойл" (Росія), "NICO" (Іран), "Petronas" (Малайзія), "SOCAR" (Азербайджан) і "TRAO" (Туреччина). Варто зазначити про важливість розподілу частки видобування, де переважна частка належить саме "BP" – 29,99 % (South Caucasus pipeline, б. д.). Насправді "BP" має контрольну частку у видобутку й нафти, компанія є основним іноземним нафтовим інвестором в Азербайджані, тож фактично керує двома найбільшими проектами з видобутку нафти і газу в азербайджанському секторі Каспійського моря, та, до того ж, управляє Сангачальським терміналом й основними експортними трубопроводами Азербайджану через Грузію, такими як Баку – Тбілісі – Джейхан, Баку – Сунса та Південно-Кавказькі трубопроводи, що пояснює не лише британську економічну, а й геополітичну зацікавленість в Азербайджані – як виробнику та транспортеру нафти й газу, що став одним із ключових акторів, який здатен замінити російські енергоносії на європейському ринку.

Варто пояснити також геоекономічну важливість Сангачальського терміналу, який приймає, переробляє, зберігає та експортує сиру нафту та газ, видобути з усіх активів "BP", що нині експлуатуються в Каспійському басейні, і має можливості для розширення. До складу терміналу входять потужності з перероблення нафти та газу, перша насосна станція для нафтопроводу BTC, компресорна Південно-Кавказького газопроводу, утворюючи центральний пункт для збирання, оброблення й експорту всього газу, що видобувається на родовищі Шах-Деніз і нафти на родовищі ACG (Shah Denis, б. д.).

У цьому контексті варто згадати й проєкт під керівництвом "BP" – Південно-Кавказький трубопровід для експорту газу Шах-Деніз з Азербайджану до Грузії та Туреччини, що починається від терміналу Сангачал поблизу Баку, проходить маршрутом нафтопроводу BTC через Азербайджан і Грузію до Туреччини, де він пов'язаний із турецькою газорозподільною системою, із сукупною довжиною 691 км. Протягом першого півріччя 2023 р. середньодобова експортна пропускна здатність SCP становила 60,7 млн кубометрів газу на добу (BTC exports, б. д.).

Шах-Деніз є ключовим джерелом постачання газу для Південного газового коридору, проєкту, що спрямований на доставку додаткових й альтернативних обсягів природного газу до країн – членів ЄС. Проєкт передбачає розширення Південно-Кавказького трубопроводу через Азербайджан і Грузію, будівництво Трансанатолійського трубопроводу (TANAP) через Туреччину та будівництво Трансадриатичного трубопроводу (TAP) через Грецію, Албанію та Італію в межах проєкту "Шах-Деніз 2", до якого долучився навіть Азійський банк розвитку з інвестицією в сумі 1 млрд дол, наголошуючи на стратегічності розширення газового родовища Шах-Деніз для створення альтернативи російському газу для поставок у Європу з Каспійського регіону (ADB Supports \$1 Billion Financing, б. д.).

Звичайно, що основні акціонери – не єдині сторони, хто зацікавлений в азербайджанській нафті. Російська

агресія стала стимулом для розбалансування налагоджених роками маршрутів для поставок газу та нафти, які були особливо критичними саме для Європи. Країни ЄС є основними покупцями нафти й газу з Азербайджану: на Італію припадає близько 45 % загального експорту нафти Азербайджану, на інші країни ЄС – ще 25 %; Італія також є найбільшим покупцем газу, на яку припадає приблизно 50 % загального експорту Азербайджану (Gas production in..., б. д.). Турбулентність енергетичного питання, насправді, розпочалась ще у 2021 р., коли Росія вирішила відкрити так звані газові війни, перекривши шляхи надходження енергетичного палива. Дійсно, частка російської нафти та газу, що надходила до Європи вагома – у 2021 р. ЄС імпортував із Росії 123,7 млрд кубометрів природного газу та 116,6 млн т нафти, що становило 36 % та 25 % від загального імпорту цих енергоносіїв у ЄС відповідно, що свідчить про екзистенційну важливість нафтопроводів "Дружба", "Балтійський нафтопровід" і газопроводів "Північний потік", "Ямал – Європа", "Південний потік" і "Турецький потік".

Однак російський енергетичний вплив знизився, адже Європа зникає до переформатування своїх шляхів імпорту та до існування без "Газпрому", знайшовши нові альтернативи, і з кожним контрактом на постачання скрапленого газу з Катару чи США має менше приводів для занепокоєння. Європейський ринок усе ще продовжує бути критично важливим для Москви, та єдиним реальним заміном Європи може стати Китай. Проте будівництво нового газопроводу "Сила Сибіру 2" вже не один рік перебуває на етапі розроблення, і нині Китай переглядає свою енергетичну політику щодо Росії, по-перше, відмовляючись надалі інвестувати в "Силу Сибіру 2", та, по-друге, вимагаючи нових знижок на газ. Наступного року знижка для Китаю зростає до 46 %, газ із "Сили Сибіру" коштуватиме 271,6 дол за тисячу кубометрів (China refused to..., б. д.).

Унаслідок західних санкцій проти Росії Азербайджан зміг розгалужити логістичні шляхи поставок енергоносіїв, здійснюючи одну із зовнішньо-політичних стратегій – диверсифікація зовнішніх партнерів і тим самим зменшення впливу Росії на офіційний Баку. Логістичний транзит між Грецією та Болгарією до країн Центральної та Західної Європи дав змогу Азербайджану підписати нову угоду про співпрацю між ЄС та Азербайджаном, що передбачає майже подвоєння поставок до країн ЄС – із 12 млрд кубометрів у 2022 р. до 20 млрд кубометрів у 2027 р. (Azerbaijan's growing role..., б. д.).

Ураховуючи важливість Болгарії для ринку Центральної Європи, наприкінці квітня 2023 р. SOCAR відкрила свою штаб-квартиру в Софії. Елементом збільшення поставок природного газу до Центральної Європи через Болгарію є ініціатива газового коридору "Кільце солідарності" (STRING). Наприкінці квітня 2023 р. було підписано меморандум про співпрацю між енергетичними компаніями Азербайджану ("SOCAR"), Болгарії ("Bulgartransgaz"), Румунії ("Transgaz"), Угорщини ("FGSZ") та Словаччини ("Eustream") щодо будівництва цього коридору (Azerbaijan's growing role..., б. д.).

Забезпечення поставок природного газу з Азербайджану також набуває дедалі більшого значення для Угорщини та Сербії. Обидві країни продовжують імпортувати природний газ з РФ, проте розглядають можливість диверсифікації джерел і напрямків поставок природного газу. У цьому контексті тривають переговори між Угорщиною й Азербайджаном щодо постачання цього товару (100 млн кубометрів) та можливості його зберігання (50 млн кубометрів) до кінця 2023 р. Сербія

також веде діалог щодо закупівлі природного газу (300–400 млн кубометрів) з Азербайджану. Поставки здійснюватимуться через інтерконектор Сербія – Болгарія (Ніш – Димитровград) потужністю 1,8 млрд кубометрів на рік (Azerbaijan's growing role, б. д.).

З огляду на все це Азербайджан з його потужними запасами чорного золота та природного газу стає все більш привабливим не лише для Європи, а й для Китаю та країн Центральної Азії. Однією з таких країн є Казахстан. Бувши економічним партнером РФ та маючи на території численну діаспору росіян, що становить близько 15 % населення держави, Казахстан, зважаючи на нові геополітичні реалії, які створила російська війна проти України, намагається знизити рівень взаємодії й уникати тісних зв'язків з РФ (Kazakhstan, Azerbaijan's growing role..., б. д.). Мета такої переорієнтації – не опинитись під санкціями й не втратити налагоджені відносини з країнами Заходу, особливо їхню економічну складову, про що свідчить візит Е. Макрона до Астани в листопаді 2023 р., під час якого Президент Казахстану назвав Францію "ключовим і надійним партнером" у ЄС. У межах візиту сторони підписали багато угод, зокрема одна з них передбачає побудову першої в Казахстані АЕС французьким енергетичним гігантом EDF. Франція є п'ятим за величиною іноземним інвестором у Казахстані і давні відносини охоплюють масштабний морський нафтопромисловий проект у Кашагані, який співпрацює з французьким енергетичним гігантом "Total Energies", а також уранову шахту, якою керує французька компанія Orano (Al Jazeera, 2023a).

Із цього можемо зробити висновок, що два ключові партнери Росії, особливо в економічному й енергетичному секторах з початку збройної агресії намагаються дистанціюватись від колишнього васала та диференціювати свої партнерські відносини, дедалі більше переорієнтовуючись на ЄС, Китай і Туреччину.

Важливо зауважити, що події в Україні стали стимулом для стратегічної співпраці Азербайджану й із Центральною Азією, де Казахстан має свої геополітичні й гео економічні інтереси. Для Казахстану, який у 2022 р. експортував 64,3 млн т нафти, проблеми із функціонуванням Новоросійського терміналу ставлять під загрозу значну частину цього експорту, тому нові, поза російські, перспективи транспортування енергоносіїв є критично важливими для обох держав. Із 2020 р. сторони налагодили широку співпрацю в межах різних трансрегіональних проєктів. Один із таких, приведених у дію в березні 2023 р., стосується транспортування казахської нафти з найбільшого родовища в Каспійському регіоні – Кашаган, через трубопровід BTC, з об'ємом до 1,125 млн т до кінця 2023 р., що дасть змогу Азербайджану використовувати спроможність трубопроводу в повному його об'ємі – 1,2 млн барелів на день (Kazakhstan, Azerbaijan talk..., б. д.). Іншим проєктом є експлуатація трубопроводу Баку – Супса з виходом до Чорного моря. Обидва проєкти є стратегічними для країн не лише з погляду економіки, а й геополітики, адже дають змогу їм оминати територію Росії, побоюючись як західних санкцій, так і зменшення інвестицій європейських країн у ключові сектори економіки. Варто згадати й ідею створення альтернативного азербайджансько-казахського логістичного шляху, запропонованого Казахстанською національною нафтогазовою компанією "КазМунайГаз", що передбачає будівництво нового трубопроводу Баку – Батумі разом із запропонованими Транскаспійським з'єднанням і з'єднанням Батумі – Констанша, що забезпечить нафтопереробні заводи

"КазМунайГаз" у Румунії (Rompetrol) і Батумі (Vision of Azerbaijan..., б. д.).

Важливо зауважити, що неймовірний успіх Азербайджану із завоюванням Нагірного Карабаху вплинув і на внутрішньо- та зовнішньополітичні реалії для Баку. Незмінний президент Азербайджану Ільхам Алієв із 2003 р. вирішив скористатись нагодою, оголосивши про проведення позачергових президентських виборів у країні, датованих на 7 лютого 2024 р. Він зможе брати в них участь, оскільки Конституція республіки дозволяє одній людині обіймати посаду глави держави необмежену кількість термінів, що й спостерігали на останніх виборах у 2018 р., де Алієв набрав понад 86 % голосів (Holding early presidential..., б. д.).

Перемога азербайджано-турецького блоку в регіоні також посприяла налагодженню діалогу та відносин між двома членами НАТО – Туреччиною та Грецією, що мали давні територіальні суперечки щодо поділу Кіпру, а також розподілу впливу в регіоні Середземномор'я, де Туреччина раніше оголосила про створення власної Виключної економічної зони – двосторонньої угоди, підписаної між Лівією та Туреччиною. Угода відрізає проекти з будівництва підводного трубопроводу в обхід Туреччини із шельфових нафтогазових родовищ Східного Середземномор'я в Європу, на кшталт підтриманого ЄС проекту "EastMe". Тож налагодження відносин між Афінами й Анкарою дає можливість Баку також розширити зону потенційних партнерів й імпортерів його енергоресурсів, що стало особливо актуальним на тлі енергетичної кризи, зумовленої російською агресією проти України.

У контексті присутності Туреччини в регіоні варто розглянути додаткові гео економічні мотиви цієї країни. Окрім контрактів на постачання безпілотників, Стамбул готовий отримати вигоду від відбудови звільнених територій Азербайджану, запропонувавши нові контракти з турецьким будівельними компаніями, що створить додаткові робочі місця та ще більше інтегрує дві тюркомовні країни, чого побоюється Росія. Ба більше, очікується реалізація ще одного проекту у сфері енергетики, куди Туреччина, згідно з Річною інвестиційною програмою на 2023 рік, планує інвестувати понад 20 млн дол протягом 2020–2024 рр. (Igdır – Nakhichevan..., б. д.). Відповідно до меморандума, підписаного 2020 р., проект передбачає будівництво 85-кілометрового трубопроводу до Нахічіваню, що з'єднуватиме два міста – Ігдир і Нахічіван, та стане третім успіхом співпраці між сторонами у сфері газопостачання (2023 Investment program, б. д.).

Щодо третьої країни регіону, то російська війна в Україні, реалізація якої відбулась за гаслами фактичного сценарію російсько-грузинських війн, може стати причиною погіршення ситуації в сепаратистських регіонах Абхазії та Південної Осетії, а також спроб Росії продемонструвати владу через цей конфлікт. Російська пропаганда також може посилитися у Грузії, підриваючи хитку внутрішню стабільність в країні. Грузія з моменту здобуття незалежності була охоплена не одним, а трьома етнічними конфліктами на своїй території серед акарської, осетинської та абхазької меншин країни, що проживають уздовж кордону з Росією. Критичним у цьому аспекті стало рішення уряду Саакашвілі на початку 2000-х рр. рухатися до членства в НАТО, що ще більше роздратувало Росію. Зрештою, коротка війна між Росією та Грузією в серпні 2008 р. призвела до фактичного проголошення незалежності Абхазією та Південною Осетією, яких не визнають більшість міжнародного співтовариства (Changing Geopolitics..., б. д.).

Відтоді, попри розірвання дипломатичних відносин, Грузія займала політику "стратегічного мовчання", щоб не дратувати північного сусіда, розраховуючи на те, що співпраця з Росією дасть кращі результати, ніж конкуренція з нею. Щодо Нагірного Карабаху – Грузія завжди займала двояку позицію, адже відкрите військове протистояння між її сусідами кардинально вплине на економіку країни, що є важливим транспортним коридором для енергоносіїв до Чорного моря. З огляду на це Грузія намагається вести так звану човникову дипломатію між Єреваном і Баку, зважаючи на важливість повноцінного функціонування нафто- та газопроводів через її територію, й історичну близькість до Вірменії. Ба більше, офіційний Тбілісі завжди побоювався всеосяжного московського оточення, якби РФ мала намір перетворити Вірменію на свою васальну державу, за прототипом "союзної держави".

У цьому контексті варто згадати нещодавні події, коли Грузія подала заявку на членство в ЄС у березні 2022 р. разом із Молдовою та Україною. Хоча Грузія досі переважно утримувалася від відкритої критики Росії, до Києва надходять стабільні гуманітарні вантажі, на початку 2022 р. Грузія була одним із провідних постачальників гуманітарної допомоги в Україні. З огляду на невизначеність, пов'язану з результатом війни, Тбілісі, схоже, намагається знайти баланс між двома сторонами. Перемога Росії, безсумнівно, створить додаткові складнощі для Грузії, оскільки дасть Москві сильнішу позицію, з якої можна буде змусити Тбілісі відмовитися від своєї прозахідної позиції та давніх амбіцій НАТО (South Caucasus countries..., б. д.). З нинішньою проросійською політикою уряду Грузії важко прогнозувати, як розвиватиметься ситуація з грузинським членством, однак саме проєвропейська політика Президента Грузії – Саломе Зурабішвілі посприяла перегляду Єврокомісією свого попереднього рішення про відмову в членстві. Згідно з новим рішенням Єврокомісії 8 листопада 2023 р. Грузія була рекомендована для надання їй статусу "кандидата в ЄС" (Candidate status..., б. д.). У ситуації, коли російський вплив намагається стати домінуючим у Чорноморському регіоні, Грузію не можна заганяти в ізоляцію, адже антигрузинська політика ЄС може вплинути на внутрішню стабільність як Грузії, так і в регіоні Чорного моря.

Дійсно, з початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну геополітична ситуація на Півдньому Кавказі створила своєрідний прецедент консолідації між країнами регіону, що допомогло завершити або ж на певний час поставити крапку в питанні приналежності Нагірного Карабаху. Спостерігається значне поліпшення відносин між Азербайджаном і Вірменією, про що свідчить двосторонній домовленості щодо обміну військовополоненими – Баку звільнить 32 вірменських військовополонених, а Єреван – двох азербайджанських військовослужбовців (Al Jazeera, 2023b). Ба більше, 7 січня 2023 р. Вірменія відкликала свою кандидатуру на проведення 29-ої сесії Конференції сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (COP-29) на підтримку кандидатури Азербайджанської Республіки, про що йдеться у спільній заяві Адміністрації Президента Азербайджанської Республіки й Офісу Прем'єр-міністра Республіки Вірменія. У відповідь Азербайджан підтримав кандидатуру Вірменії на членство в Бюро COP Східноєвропейської групи (Armenia withdraw its..., б. д.).

Дискусія і висновки

Повномасштабна агресія Російської Федерації проти України змінила геополітичні реалії в усьому світі, не винятком став і Південний Кавказ, адже девіантна поведінка Росії сприяла налагодженню регіональної стабільності, а також змінила сприйняття країн – експортерів енергоносіїв. У минулому Росія відігравала ключову роль у забезпеченні поставок сирової нафти та природного газу до країн Центральної Європи, проте війна змусила країни регіону шукати альтернативних постачальників, одним з яких став Азербайджан. У цих умовах значення Азербайджану зростає, а державна компанія SOCAR експортує дедалі більшу кількість як сирової нафти, рідкого палива, так і природного газу на ринки країн Центральної Європи.

У зв'язку з російською агресією проти України Туреччина збільшує свою регіональну роль як балансира щодо Росії та як воріт до Заходу і транспортного коридору важливих енергоресурсів. Водночас Росія дедалі більше втрачає колишній імперський вплив на держави регіону в політичному аспекті. Вірменія також залишається залежною від Росії, коли йдеться про такі питання, як енергетика й економіка. Наразі Захід не зможе повністю замінити Росію у всіх цих сферах, особливо в той час, коли в Україні та на Близькому Сході вирують війни, однак можлива співпраця з іншими країнами. Перед Азербайджаном стоять завдання зберегти хиткий баланс між Туреччиною та Росією. Проте внутрішнє суперництво між Анкарою і Москвою може тільки відновитися, а Південний Кавказ ризикує стати ареною для нової конкуренції між регіональними державами, що може спровокувати реакцію з боку Ірану.

Каспійський регіон став критичнішим щодо постачання енергоносіїв та транспортного коридору для ЄС. Це посилює його геостратегічну та гео економічну ролі на коридорі Схід – Захід, від Каспійського моря до Чорного моря та Середземного, у критичний момент, коли держави намагаються скоротити поставки нафти та газу з Росії.

Загалом та політика, яку Росія реалізує щодо України, уже змінила історичну модель поведінки держав регіону. Усім трьом державам доведеться зменшити наслідки російського тиску та захистити національний суверенітет, територіальну цілісність і незалежність, диверсифікуючи вектори своєї зовнішньої політики.

Внесок авторів: Микола Дорошко – методологія, написання (перегляд і редагування); Анна Пліс – формальний аналіз, написання (оригінальна чернетка).

Список використаних джерел

- ADB Supports \$1 Billion Financing to Expand Azerbaijan Gas Field.* (б. д.). Asian Development Bank. <https://www.adb.org/news/adb-supports-1-billion-financing-expand-azerbaijan-gas-field>
- Al Jazeera. (2023a, 1 листопада). *Macron visits Kazakhstan on strategic tour of Central Asia*. <https://www.aljazeera.com/news/2023/11/1/macron-in-kazakhstan>
- Al Jazeera. (2023b, 8 грудня). *Armenia, Azerbaijan agree to take steps towards normalisation*. <https://www.aljazeera.com/news/2023/12/8/armenia-azerbaijan-agree-to-take-steps-towards-normalisation>
- Armenia announces it will not participate in CSTO's parliamentary assembly meeting.* (б. д.). Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/en/europe/armenia-announces-it-will-not-participate-in-csto-s-parliamentary-assembly-meeting/3073899#:~:text=Armenia%20announced%20Tuesday%20it%20will,the%20CSTO%20meeting%20in%20Moscow>
- Armenia withdraws its candidacy to host COP29 in support for Azerbaijan's bid.* (б. д.). Apa.az. <https://en.apa.az/foreign-policy/armenia-withdraws-its-candidacy-to-host-cop29-in-support-for-azerbaijans-bid-418529>
- Azerbaijan Crude Oil: Production, 1960 – 2023* | CEIC Data. (б. д.). Global Economic Data, Indicators, Charts & Forecasts | CEIC. <https://www.ceicdata.com/en/indicator/azerbaijan/crude-oil-production>

Azerbaijan's growing role in ensuring the energy security of Central European countries | Institute of Central Europe. (б. д.). Institute of Central Europe. <https://ies.lublin.pl/en/comments/azerbaijans-growing-role-in-ensuring-the-energy-security-of-central-european-countries/>

BTC exports 26.4 m tons of crude oil. (б. д.). Azemews.Az. https://www.azernews.az/oil_and_gas/189036.html

Candidate status to Georgia – 2023 Enlargement package – 08/11/2023. (б. д.). EEAS. https://www.eeas.europa.eu/eeas/candidate-status-georgia-2023-enlargement-package-08112023_en

Changing Geopolitics of the South Caucasus after the Second Karabakh War. Prospect for Regional Cooperation and/or Rivalry. (б. д.). CMI – Chr. Michelsen Institute. <https://www.cmi.no/publications/8911-changing-geopolitics-of-the-south-caucasus-after-the-second-karabakh-war>

China refused to invest in the Russian gas project "Power of Siberia 2" and demands a discount on gas – Yu News. (б. д.). Новини Ю. <https://newsyou.info/en/2023/11/kitaj-vidmovivysya-investuvati-v-rosijskij-gazovij-proekt-sila-sibiru-2-i-vimagaye-znizhki-na-gaz>

Eurasianet. (2023, 1 листопада). *Armenia Faces Russia's Economic Might As Tensions Rise* | OilPrice.com. <https://oilprice.com/Geopolitics/International/Armenia-Faces-Russias-Economic-Might-As-Tensions-Rise.html>

Igdir – Nakhchivan gas pipeline holds great significance for Türkiye's current energy profile: Expert. (б. д.). Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/en/turkiye/igdir-nakhchivan-gas-pipeline-holds-great-significance-for-turkiyes-current-energy-profile-expert/3033260>

In the absence of Georgia, the 3 + 3 meeting in Tehran was again incomplete. (б. д.). <https://www.commonspace.eu/news/absence-georgia-3-3-meeting-tehran-was-again-incomplete>

India considers sending Armenia more weapons. (б. д.). The Economic Times. <https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/india-considers-sending-armenia-more-weapons/articleshow/104707633.cms>

Holding early presidential election vividly reflects supreme political wisdom. (б. д.). Azemews.Az. <https://www.azernews.az/analysis/218588.html>

Gas Production in Azerbaijan to Increase by 7 % in 2023 – 2026. (б. д.). ROGTEC. <https://www.rogtecmagazine.com/gas-production-in-azerbaijan-to-increase-by-7-in-2023-2026>

Global oil production 2022 | Statista. (б. д.). Statista. https://www.statista.com/statistics/265203/global-oil-production-in-barrels-per-day/?glcid=CjwKCAiAjrArBhAWEiwA2qWdCGWawrP5oKoNak39QyMm2T_PulpvURRnaBbskCIACM0pl7yubwblGhoCqXcQAvD_BwE

Kazakhstan, Azerbaijan talk prospects for oil supply via Baku-Supsa pipeline. (б. д.). Trend.Az. <https://en.trend.az/azerbaijan/business/3781898.html>

Le Monde with AFP. (2023, 3 жовтня). *France agrees to deliver military equipment to Armenia*. Le Monde.fr. https://www.lemonde.fr/international/article/2023/10/03/france-agrees-to-deliver-military-equipment-to-armenia_6145986_4.html

Oil and gas figures for 10 months of this year were announced | Ministry of Energy of Azerbaijan. (б. д.). Ministry of Energy of Azerbaijan. <https://minenergy.gov.az/en/xeberler-arxiv/00098>

The last Bastion. (2021, 17 вересня). *Невтішна доля Вірменської залізниці: де Росія – там руїна*. Новини Полтави, Полтавщини та України – Останній Бастіон. https://bastion.tv/nevtishna-dolya-vmenskoyi-zaliznici-de-rosiya-tam-ruyna_n42625

South Caucasus countries and the impact of Russian aggression on Ukraine. (б. д.). cir-ps.com. <https://www.cir-ps.com/en/post/south-caucasus-countries-and-the-impact-of-russian-aggression-on-ukraine>

South Caucasus pipeline. (б. д.). BP. https://www.bp.com/en_az/azerbaijan/home/who-we-are/operations/projects/pipelines/scp.html

Visions of Azerbaijan Magazine: Baku – Batumi – the World's Longest Pipeline. (б. д.). Visions of Azerbaijan Magazine. <http://www.visions.az/en/news/618/3b2f9122>

WSJ. (2023, 5 жовтня). *Armenia Seeks Western Support as Relations With Russia Deteriorate. The Wall Street Journal.* <https://www.wsj.com/world/europe/armenia-seeks-western-support-as-relations-with-russia-deteriorate-cadce421>

2023 Investment Program. (б. д.). *Presidency of the Republic of Türkiye.* https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/01/2023_Yili_Yatirim_Programi-19012023.pdf

References

- ADB Supports \$1 Billion Financing to Expand Azerbaijan Gas Field.* (n. d.). Asian Development Bank. <https://www.adb.org/news/adb-supports-1-billion-financing-expand-azerbaijan-gas-field>
- Al Jazeera. (2023a, November 1). *Macron visits Kazakhstan on strategic tour of Central Asia*. <https://www.aljazeera.com/news/2023/11/1/macron-in-kazakhstan>
- Al Jazeera. (2023b, December 8). *Armenia, Azerbaijan agree to take steps towards normalisation*. <https://www.aljazeera.com/news/2023/12/8/armenia-azerbaijan-agree-to-take-steps-towards-normalisation>
- Armenia announces it will not participate in CSTO's parliamentary assembly meeting.* (n. d.). Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/en/europe/armenia-announces-it-will-not-participate-in-csto-s-parliamentary-assembly-meeting/3073899#:~:text=Armenia%20announced%20Tuesday%20it%20will,the%20CSTO%20meeting%20in%20Moscow>
- Armenia Faces Russia's Economic Might As Tensions Rise.* (2023, November 1). Eurasianet. <https://oilprice.com/Geopolitics/International/Armenia-Faces-Russias-Economic-Might-As-Tensions-Rise.html>

Armenia Seeks Western Support as Relations With Russia Deteriorate. (2023, October 5). *The Wall Street Journal*. <https://www.wsj.com/world/europe/armenia-seeks-western-support-as-relations-with-russia-deteriorate-cadce421>

Armenia withdraws its candidacy to host COP29 in support for Azerbaijan's bid. (n. d.). *Apa.az*. <https://en.apa.az/foreign-policy/armenia-withdraws-its-candidacy-to-host-cop29-in-support-for-azerbaijans-bid-418529>

Azerbaijan Crude Oil: Production, 1960 – 2023 | CEIC Data. (n. d.). Global Economic Data, Indicators, Charts & Forecasts | CEIC. <https://www.ceicdata.com/en/indicator/azerbaijan/crude-oil-production>

Azerbaijan's growing role in ensuring the energy security of Central European countries | Institute of Central Europe. (n. d.). Institute of Central Europe. <https://ies.lublin.pl/en/comments/azerbaijans-growing-role-in-ensuring-the-energy-security-of-central-european-countries>

BTC exports 26.4m tons of crude oil. (n. d.). *Azernews.Az*. https://www.azernews.az/oil_and_gas/189036.html

Candidate status to Georgia – 2023 Enlargement package – 08/11/2023. (n. d.). *EEAS*. https://www.eeas.europa.eu/eeas/candidate-status-georgia—2023-enlargement-package—08112023_en

Changing Geopolitics of the South Caucasus after the Second Karabakh War. Prospect for Regional Cooperation and/or Rivalry. (n. d.). CMI – Chr. Michelsen Institute. <https://www.cmi.no/publications/8911-changing-geopolitics-of-the-south-caucasus-after-the-second-karabakh-war/>

China refused to invest in the Russian gas project "Power of Siberia 2" and demands a discount on gas. (n. d.). *Yu News* <https://newsyou.info/en/2023/11/kitaj-vidmovivsyia-investuvati-v-rosijskij-gazovij-proekt-sila-sibiru-2-i-vimagaye-znizhki-na-gaz>

Gas Production in Azerbaijan to Increase by 7% in 2023-2026. (n. d.). *ROGTEC*. <https://www.rogtecmagazine.com/gas-production-in-azerbaijan-to-increase-by-7-in-2023-2026>

Global oil production 2022 (n. d.). *Statista*. https://www.statista.com/statistics/265203/global-oil-production-in-barrels-per-day/?gclid=CjwKCAiAjrArBhAWEiWA2qVdCGWawrP5oKoNak39QyMm2T_PulpURRnaBbskKCIACM0pl7yubwblGhoCqXcQAvD_BwE

Holding early presidential election vividly reflects supreme political wisdom. (n. d.). *Azernews.Az*. <https://www.azernews.az/analysis/218588.html>

Igdir-Nakhchivan gas pipeline holds great significance for Türkiye's current energy profile: Expert. (n. d.). *Ajansi*. <https://www.aa.com.tr/en/turkiye/igdir-nakhchivan-gas-pipeline-holds-great-significance-for-turkiyes-current-energy-profile-expert/3033260>

In the absence of Georgia, the 3 + 3 meeting in Tehran was again incomplete. (n. d.). *commonsense.eu*. <https://www.commonspace.eu/news/absence-georgia-3-3-meeting-tehran-was-again-incomplete>

India considers sending Armenia more weapons. (n. d.). *The Economic Times*. <https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/india-considers-sending-armenia-more-weapons/articleshow/104707633.cms>

Kazakhstan, Azerbaijan talk prospects for oil supply via Baku-Supsa pipeline. (n. d.). *Trend.Az*. <https://en.trend.az/azerbaijan/business/3781898.html>

Le Monde with AFP. (2023, October 3). *France agrees to deliver military equipment to Armenia*. *Le Monde.fr*. https://www.lemonde.fr/en/international/article/2023/10/03/france-agrees-to-deliver-military-equipment-to-armenia_6145986_4.html

Oil and gas figures for 10 months of this year were announced. (n. d.). Ministry of Energy of Azerbaijan. <https://minenergy.gov.az/en/xeberler-arxiv/00098>

South Caucasus countries and the impact of Russian aggression on Ukraine. (n. d.). *cir-ps.com*. <https://www.cir-ps.com/en/post/south-caucasus-countries-and-the-impact-of-russian-aggression-on-ukraine>

South Caucasus pipeline. (n. d.). *BP*. https://www.bp.com/en_az/azerbaijan/home/who-we-are/operations/projects/pipelines/scp.html

The last Bastion. (2021, September 17). *The disappointing fate of the Armenian railway: where Russia is, there is a ruin* [in Ukrainian]. https://bastion.tv/nevishna-dolya-virmenskoyi-zalznicy-de-rosiya-tam-ruyina_n42625

Visions of Azerbaijan Magazine Baku-Batumi – the World's Longest Pipeline. (n. d.). *Visions of Azerbaijan Magazine*. <http://www.visions.az/en/news/618/3b2f9122>

2023 Investment Program. (n. d.). Presidency of the Republic of Türkiye. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/01/2023_Yili_Yatirim_Programi-19012023.pdf

Отримано редакцією журналу / Received: 12.11.23
Прорецензовано / Revised: 21.12.23
Схвалено до друку / Accepted: 23.01.24

Mykola DOROSHKO, DSc (Histor.), Prof.

ORCHID ID: 0000-0003-0173-9416

e-mail: doroshko7@ukr.net

Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, Ukraine

Anna PLIS, Master of Arts

e-mail: annaplis3@gmail.com

Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, Ukraine

TRANSFORMATIONS OF THE GEOPOLITICAL AND GEOECONOMIC ENVIRONMENT IN THE SOUTH CAUCASUS DURING THE PERIOD OF FULL-SCALE WAR IN UKRAINE

Background. Russia's full-scale aggression against Ukraine has changed geopolitical realities around the world, including the South Caucasus. Regional stability has been challenged and countries around the world are looking for alternatives to energy suppliers such as Azerbaijan. Turkey is increasing its regional role as a balancer to Russia. Russia is losing its former influence on the states of the region, which opens up opportunities for the countries of the South Caucasus to seek new partners.

Methods. Various research methods were used in the study, including analytical, historical, statistical and generalizing. The author also took into account the principle of objectivity, which he used as a basis for the analysis.

Results. Russia's aggressive policy has led to significant changes in both the system of international relations and the system of regional stability in Europe and Asia, and has also caused fundamental changes in internal processes in the countries of the South Caucasus. Armenia has taken a proactive course to fundamentally transform its foreign policy priorities, reducing its historical, economic, military and technical dependence on Russia. Azerbaijan began to be viewed as an analog of the Russian energy sector, and received favorable conditions to increase its GDP to a historical maximum. Georgia, in contrast to the activities of a strong pro-Russian elite, received the status of a candidate for EU membership, which, as a result, could radically change the previous geopolitical landscape in the historical territories of the post-Soviet space.

Conclusions. Russia's aggression against Ukraine has affected geopolitical realities. Russia, which used to be a key energy supplier for Central Europe, has lost its former influence, which is gradually being taken over by Azerbaijan. The Caspian region is becoming strategic for the EU. As a result of Russia's aggression, Turkey is strengthening its role as a balancer and transportation corridor for energy resources. The geopolitical landscape in the South Caucasus has changed, giving impetus to the resolution of the frozen Nagorno-Karabakh conflict. EU member states are actively supporting Armenia's new pro-Western policy, which indicates the destruction of historical order in the post-Soviet space.

Keywords: South Caucasus, Armenia, Azerbaijan, Nagorno-Karabakh, Russian Federation, Republic of Turkey, European Union, geopolitics, energy, infrastructure, competition.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

UDC 327.5

Olena DOBRZHANSKA, PhD (Polit.), Assist.

ORCID ID: 0000-0003-3362-4533

e-mail: olena.dobrzhanska@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Oleh PAVLIUK, PhD Student

e-mail: oleh_pavliuk@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MORE DIFFERENT THAN NOT: DIVERGENCE OF VALUES IN UKRAINE'S AND RUSSIA'S SOCIETIES AMIDST THE FULL-SCALE INVASION

Background. *Russia's full-scale invasion of Ukraine, which started on February 2022 and had been preceded by years of more limited warfare, has again brought to the fore the question of a civilisational split between the two countries. While Ukrainians have clearly opted for European and Euro-Atlantic integration, Russians have repeatedly sought to assert their influence over the former Soviet countries – Ukraine included – denying their right to freely choose their alliances and creating their own version of "civilisation" rooted in Orthodox Christianity and the Russian language. While, by all appearances, the difference between the two could not be any starker, various myths and analyses have persisted portraying Russia and Ukraine as "one people" or culturally approximate societies. The paper seeks to elucidate the role of values – a vague concept which is at the same time instrumental in self-identities and orientations of political actors – in explaining the differences in Ukrainian and Russian societies, in particular following the Russian full-scale aggression of February 2022. It looks at different approaches to defining values, particularly in the (geo)political context of Russian aggression against Ukraine, and explores their dynamics in both countries following the events of February 2022.*

Methods. *The authors have employed discourse analysis, context analysis, and analysis of official statements, as well as study of relevant sociological data and historical and comparative methods.*

Results. *The authors have demonstrated that the divergence of values between Ukrainian and Russian societies – notably following Russia's full-scale aggression against Ukraine – seems to have been growing unalterably, with Ukraine manifesting European values and portraying its fight against Russian aggression as an existential conflict for the entire European project and Russia propounding its constructed myths of the "Russian world", a loosely defined community of Russian-speaking people, and "traditional values" as juxtaposed to Western and European ones in an attempt to court non-Western countries.*

Conclusions. *The clear-cut axiological distinction between Ukraine and Russia bears implications not only for their respective foreign policy courses but also for the entire international system, splitting into two blocs regarding on whose side is taken in the global confrontation between democracy and autocracy. Therefore, the current stage of Russian-Ukrainian war could be a harbinger of a more profound global changes, in which values are prone to play an important role – and which are subject to further research.*

Keywords: *values, Russia's war against Ukraine, "clash of civilisations", Russia, Ukraine.*

Background

The impact of Russia's full-scale invasion of Ukraine has been, without doubt, global, permeating the international system and international security, and sending shockwaves all over the world. The hostilities in Ukraine are still ongoing, with the Ukrainian forces waging an offensive operation in the southern direction as these words are being written. However, ample literature and publications have already been produced exploring the historical roots and implications of, as well the underlying reasons and possible prospects for, the ongoing conflict.

A notable portion of such analyses centred on exploring the premise for the invasion propounded by Russian President Vladimir Putin: The "one-people" thesis, or, more specifically, the cultural proximity of the Ukrainian and Russian peoples to the extent that Ukraine's Western aspirations pose a threat to Russia. From the historical and political perspectives, the thesis has been exposed as a construct devised in the 19th-century Russian Empire to justify its policies towards suppressing, if not subjugating, a nascent Ukrainian national identity (Plokhly, 2023). Another side to the argument, however, is less historical and is pertinent to whether, over the last four centuries, Ukrainians and Russians have indeed become culturally close – to the extent that Putin's claims have any foothold.

The ongoing full-scale war against Ukraine is, *inter alia*, that of an ideational nature, that is, not pertinent to material forces but rather symbols – including language, culture, and statehood. This makes the current conflict truly global

in nature, representing the clash of two incompatible worldviews – "a battle between democracy and autocracy, between liberty and repression, between a rules-based order and one governed by brute force", as US President Joe Biden put it in a speech in Warsaw just a month after the start of Russia's full-scale invasion (Remarks by President Biden..., 2022). A year and a half later, Ukrainian President Volodymyr Zelenskyy speaks of global support for Ukraine as "reflecting their (world's) own values", adding that "Putin attacks not only Ukraine but this very values space, one which will eventually hold accountable all the terrorists and murderers, all the aggressors" (For many in the world, Ukraine is now a personal moral choice..., 2023).

This brings to the fore the importance of exploring this ideational – to be more specific, values dimension of Russia – Ukraine relations. Its importance lies not only in the nature of the ongoing full-scale war or the political rhetoric of those involved, but also in the nature of Ukraine's policies over the last decade, having seen it slowly ridding itself of Russia's cultural influence. Domestically, this includes asserting the status of and promoting the Ukrainian language in social life; the encouragement of local cultural products; and limitations on Russia-related cultural products, particularly those used to deny the very existence of Ukrainian statehood. And in foreign policy, Ukraine's drifting away from Russia's sphere of influence could not have been made clearer by its decision to abandon the fictitious "neutrality" status (which

never prevented the 2014 annexation of the Crimean Peninsula by Russia and Russia-inspired hostilities in the east of Ukraine that followed) and setting the course towards NATO and European Union integration. Those two organisations are not only markedly portrayed as antagonistic to Russia but also are based on a distinct values plane, which includes support for democracy and human rights – to the extent that Russia's National Security Strategy of 2021 directly takes confrontation with the West (to) the realm of values (Timofeev, 2021), and in 2022, Putin issued a separate decree on "protection and affirmation of traditional Russian spiritual and moral values" (Pavliuk, 2023).

Therefore, the paper seeks to elucidate the role of values – a vague concept which is at the same time instrumental in self-identities and orientations of political actors – in explaining the differences in Ukrainian and Russian societies, in particular following the Russian full-scale aggression of February 2022. It looks at different approaches to defining values, particularly in the (geo)political context of Russian aggression against Ukraine, and explores their dynamics in both countries following the events of February 2022.

Aim. This research attempts to contribute to the study of Ukrainian and Russian societies' values by using more up-to-date data taken from local surveys, as well as drawing on the previous research to outline the historical tendencies behind them. While it might be argued that for some time, the values profile of Ukrainian and Russian societies was rather convergent, it is now not the case due to shifts in both countries towards supporting democratic and pro-EU, and autocratic and seclusive values.

Methods

Since there is little sociological data pertaining to the study of values of Ukrainian and Russian societies post-2022 – a method most researchers on the topic have employed most widely – the authors resort to discourse and context analysis, as well as analysis of official statements to single out the policies shaping the societal value orientations in the countries under discussion. In addition, the historical method has been used to find the relevant context in which the said value orientations have come to be formed. Finally, the comparative method is at the heart of the paper, helping emphasise how contrasting value orientations of Ukrainian and Russians societies are.

Results

The authors show that Ukraine and Russia have come to represent two different value systems, namely that of Western, liberal and democratic values, on the one hand, and the exclusive, purportedly "civilizational" and anti-Western, on the other. While Ukraine has clearly declared its intention to be part of the European world and its values system, Russia has sought to impose – including with brute force, in contravention of all principles of international law – its own vision of an identity shared by Ukrainian and Russian societies and their alleged convergence. It could be further argued that this divergence is an indication of a wider geopolitical fissure between liberal-democratic and illiberal-autocratic societies, one that merits additional research and discussion.

Why values? It is unsurprising that a spark of interest in the culture-related part of Russia – Ukraine relations coincided with Russian aggression – first in 2014 and then in 2022, not to neglect or deny the importance of research made prior to that. Of particular interest are those publications related to the cultural differences / proximities

of Ukrainian and Russian societies as an underlying factor in Russia's ongoing aggression.

Most of the authors researching Ukrainian and Russian societies' values (Reeskens, 2022) resort to the World Values Survey, a multi-year project "aimed to analyse people's values, beliefs and norms in a comparative cross-national and over-time perspective" (World Values Survey, n. d.). It is arguably the most authoritative data set on values orientations worldwide to date, traced back from 1981 and by now encompassing seven "waves" of surveys of 120 world countries and societies.

In this regard, well-grounded research by Akaliyski and Reeskens (2023) is notable in that it appears to be the first comprehensive attempt at analysing the values inherent in Ukrainian society as opposed to Russian or that of EU states. Without prejudice to the research, the authors themselves recognise that the data from the surveys they employ is limited to the year 2020, well before the full-scale invasion of Ukraine by Russia, and thus might be irrelevant in some respects.

The paper is organised as follows. First, the authors will provide the theoretical framework for their research, including their understanding of the concept of "values" and its role in society. It will be followed by an outline of the role of values in the political discourse of Ukraine and Russia, highlighting its difference as Russia's full-scale invasion of Ukraine unfolded. Finally, conclusions and considerations regarding the values divergence in Ukrainian and Russian societies shall be provided.

Theoretical framework. To answer "What is values?" might be as difficult as describe what makes one happy: While it is easy to describe what it is like, giving a precise definition would be challenging. It is extremely difficult to study values *per se*. As a concept most often associated with cultural differences between peoples, it is loosely defined and abstract. In the broadest sense, there are two common interpretations of the word "value": the one associated with economy and the other associated with culture – and, understandably, it is the latter that is the focus of the research.

For a long time, "values" have been regarded by prominent scholars as central to social science. By accident, those have come to be the defining criteria of culture and a means of measuring differences between them.

Arguably, one of the first attempts at coming up with a complex values theory comes from the American scholar Robert Inglehart. In his seminal work, *The Silent Revolution*, Inglehart draws on Abraham Maslow's theory of needs to describe a shift in political values occurring as a result of progress and development – from "Materialist" values concerned with economic and physical security to "Postmaterialist" ones, related to personal freedom and self-expression. This value change was later found to have more profound implications, such as in shifting political alignments or even contributing to the global spread of democracy (Abramson, & Inglehart, 1995, p. 1–2). Later, Inglehart together with the German political scientist Christian Wetzel improved the theory, introducing a two-dimensional cultural map that measures cultures along the "Traditional versus Secular" and 'survival versus Self-expression' axes (Findings and Insights, n. d.). The World Values Survey underlying the map has been briefly mentioned above.

A pioneer in the field of quantitative research of culture, the Dutch researcher Geert Hofstede defined values as "general tendencies to prefer certain circumstances" (Hofstede, 2001, p. 9). In the culture onion model later

developed by Hofstede (What do we mean by "culture"? n. d.), values are the core element of culture, surrounded by rituals, heroes, and symbols. Per the onion model, it is the values that people resort to when they feel uncertain about their culture, peeling away more superficial layers.

On a more complex level, the Israeli social psychologist Shalom Schwartz has proposed the value theory which relates both to individual as well as culturally shared values (Schwartz, 2012). Defining values broadly as "what is important to us in life", Schwartz singles out their six defining features: (1) values are beliefs linked inextricably to affect; (2) values refer to desirable goals that motivate action; (3) values transcend specific actions and situations; (4) values serve as standards or criteria; (5) values are ordered by importance relative to one another; and (6) the relative importance of multiple values guides action. He additionally defines ten individual and seven country-related basic values that are inherent in any given culture, such as self-direction, security, universalism, etc., explaining complex relationships between them (Schwarz, 1999).

Interestingly, Inglehart, Hofstede and Schwartz have developed models and / or surveys that employ their understanding and distinction of values, with that of Inglehart and Wetzels recognised as the most comprehensive so far. Despite differences in their approaches, they have convincingly shown the importance that values play in a society and, coincidentally, at the individual level.

To sum up, values are relatively stable – albeit subject to change under certain circumstances – and culturally-induced features of a society or individual, which make for a useful tool in studying and comparing different cultures.

The Role of Values in Theoretical Perspectives. In the context of societal values, four theoretical perspectives as defined by Akaliyski and Reeskens (2023) may be of use. Those are the "Clash of Civilisations" thesis; the Social Identity theory; Modernization and Human Development theories; and the Nation Building thesis, which are briefly described below.

The "Clash of Civilisations" thesis – arguably one of the most consequential for International Relations – was proposed by the late American scholar Samuel Huntington in an eponymous article and book published in the 1990s (Huntington, 2011). Huntington argued that the international system was best described as divided into seven (later eight) civilisations, defined by both subjective (supranational identities) and objective elements, including religion, tradition, culture, and values.

Contrary to popular belief, Huntington's "Clash of Civilisations" thesis accounts for a change in civilisational borders. Some of the countries were construed by him as "torn" – that is, divided between two civilisational identities; and "cleft", meaning they are split within their territory. Coincidentally, Russia was described by Huntington as a torn country, vacillating between the Slavic-Orthodox and Western European civilisations. Ukraine, in turn, is a cleft country per Huntington, with the split dividing its western and eastern regions between the same two civilisations. At the same time, both Ukraine and Russia in the "Clash of Civilisations" theory constitute a core of the Slavic-Orthodox civilisation – a view propounded by Russia's current ideology as justifying its current aggression against Ukraine.

The Social Identity theory, proposed by the British social psychologists Henri Tajfel and John Turner in the 1970s, looks at the values as conducive to shaping collective identities. The premise of the theory is that "individuals define their own identities with regard to social groups and that such identifications work to protect and

bolster self-identity" (Islam, 2014). Such identification with one's social group comes as opposed to other social groups ("Us versus Them"), whereby the group to which one belongs is viewed with a positive bias.

In terms of societal values, the Social Identity theory helps explain how social identities can be weaponised – as is the case with Russia, which proclaims its overt opposition, even antagonism, towards Western values. Conversely, for Ukraine, the profession of Western, or to be more precise, EU values means it identifies with the European Union on an ideational level, thus setting a clear distinction with Russia. It might be further argued that EU integration leads to the "uploading" of EU values into candidate countries and new Member States, bringing them ever closer to a supranational European identity.

From a more materialistic perspective, Modernisation and Human Development theories look upon values change as dependent on socio-economic development – an argument close to the original one posited by Inglehart. Therefore, more advanced Western societies would be more supportive of "Post-materialistic" values of personal freedom and self-expression, while Ukraine and Russia, which both belonged in the Soviet bloc for a long time and failed to implement swift market reform, are falling behind, placing emphasis on traditional, "Materialistic" values rooted in tradition and religion. In the current context, that argument seems to make a point: Ukrainians would, first of all, have to worry about safety and security amidst Russian full-scale aggression, while Russia, under colossal sanctions pressure, would not expect its prosperity to rise and thus appeal to "traditional values".

Finally, the Nation Building thesis considers nations as political entities whose cultural influences act as a gravitational force, thus bringing citizens in line with predominant social values (Akaliyski et al., 2021). In a way, national culture here plays a socialising role, contributing to national unity and uniformity.

It is argued that Ukraine and Russia's cultural proximity, observed in World Values Surveys, might come down to their shared experiences within the Russian Empire and the Soviet Union (Akaliyski, & Reeskens, 2023). A reservation that is important to bear in mind here, however, is that Russia and Ukraine were in the same political entity not on equal terms, with Russia acting as superior. A new line of thinking posits that Russia – Ukraine relations in this context are to be viewed as colonial – neo-colonial even, given that after 1991, when the Soviet Union ceased to exist and Ukraine restored independence, Russia continued to exert significant influence – including cultural – on Ukrainian society. Indeed, for Ukraine, the invasions by Russia in 2014 and 2022 served as an impetus for promoting its own culture and limiting the impact of the Russian cultural domain, which has been shown to play a colonising role (Synhaievskaya, & Sheiko, 2022; Homilko, 2023). Conversely, Russia's current fervent promotion of "traditional values" is perceived as integral to not only its foreign policy – as an effort to enlist support of Global South countries opposed to the West – but also its domestic policy of consolidating the Russian people (Pavliuk, 2023).

Values in Ukrainian and Russian Political Discourse.

Given the cultural nature of the notion of "values" coupled with their importance in shaping both social and individual, it is no surprise that values have been widely used in the political discourse as well. In this context, it is worth having a look – albeit too general – at how this discourse has been constructed by both Ukraine and Russia in the context of Russian full-scale aggression against Ukraine.

The Inglehart-Wetzel culture map, often cited in academia, would suggest Ukrainian and Russian cultures are somewhat close, with the high level of survival (as opposed to self-expression) values and a slight preference for secular (as opposed to traditional) values (The Inglehart-Wetzel World Cultural Map 2023, 2023). Even compared to most Eastern European states that are members of the European Union, Ukraine lags far behind in terms of self-expression values.

Russian aggression against Ukraine, however, forced both societies to express their alignment with the conservative or liberal values in the European discourse (Kaplan, 2022). The full-scale invasion was "the death knell to a common Ukrainian – Russian identity" (Kolstø, 2023), overcoming the disputes, if any, around a separate Ukrainian identity.

Ukraine: Firmly Accepting Western Values.

Ukrainians irreversibly opted for European and Euro-Atlantic integration, which had enjoyed popular support long before February 2022 and had been enshrined in the Constitution of Ukraine as a state strategic policy (Constitution of Ukraine, 2020). Indeed, according to one of the most recent surveys, 92 percent of Ukrainians said that they want for Ukraine to become a member state of the European Union, and 89 percent, for Ukraine to become a member of NATO, which is an all-time high (Ukrainian Support for NATO..., 2023). Additionally, in the same survey, 73 percent of Ukrainians said that they entrusted international organisations, Western countries, or international businesses in overseeing Ukraine's reconstruction process – a sign of strong support for Western institutions and values.

A closer look should be paid to Ukraine's aspirations to join the European Union project, described as a "community of values" or a "values entrepreneur". Some scholars go as far as to say that values are "increasingly entangled in the geopolitical competition of winning the hearts and minds of people and governments in Europe" (Akaliyski, 2019, p. 5). The EU's founding act, the Treaty on the European Union (TEU), even contains a set of those values, including "respect for human dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law and respect for human rights"; moreover, it is stressed that "(t)hese values are common to the (EU) Member States" (Consolidated Version..., 2012) and that their promotion is akin to the EU's *modus vivendi*. Furthermore, Article 49 of the TEU states that "(a)ny European State which respects the values referred to in Article 2 and is committed to promoting them may apply to become a member of the Union" (Consolidated Version..., 2012).

Judging by the letter of the law, the compatibility of values – curiously enough – seems to be the defining criterion for the EU to consider granting membership to an aspiring state. Indeed, in a statement issued in June 2022, European Commission's President Ursula von der Leyen began speaking about Ukraine's prospective EU candidate status by stressing that, "(i)n the view of the Commission, Ukraine has clearly demonstrated the country's aspiration and the country's determination to live up to European values and standards" (Statement by President von der Leyen..., 2022). Less than two weeks later, Ukraine was granted the candidate status – something that many observers believed to have been impossible before the full-scale invasion by Russia.

The EU has noted Ukraine's progress in implementing EU rules and standards even in the conditions of a *de facto* war. Ukraine's ability to preserve a functional democracy

and demonstrate its willingness in protecting against external threats has also received acclaim both in the EU and other democracies (Bohlen, 2022), often serving as an argument for continued military, economic, and humanitarian support (Romanyshyn, 2023). On a visit to Kyiv in May 2023, when the Europe Day is celebrated, von der Leyen stressed that "Ukraine is on the front line of the defence of everything we Europeans cherish: our liberty, our democracy, our freedom of thought and of speech. Courageously, Ukraine is fighting for the ideals of Europe that we celebrate today", adding that "(i)n Russia, Putin and his regime have destroyed these values" (Press statement by President..., 2023).

In turn, Ukrainian officials and politicians have also placed strong emphasis on sharing values with the European Union. Just to take one example: Speaking to a European Council meeting in October 2022, Ukrainian President Volodymyr Zelenskyy made the case for Ukraine's integration in the EU, stressing that "for most Europeans, Ukraine is an integral part of the European space. The space of freedom, democracy, social development, and fundamental values that unite us all" (We must never stop..., 2022).

Kyiv's ambitious aim of being prepared for EU entry in two years from the opening of the accession negotiations (Ukraine will be ready for EU membership in 2 years – official, 2023) is deemed rather unrealistic (Bastasin, 2023), but at the same time it demonstrates that Ukraine is more than determined to fully accommodate the values at the core of the European Union project, with all the necessary political, economic, and social changes it entails. While a comprehensive overview would merit a separate paper, several developments that have stood out are worth mentioning.

In June 2022, Ukraine took a decisive step towards ratifying the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence, known as the Istanbul Convention – more than eleven years after signing the document. The Istanbul Convention, regarded as bringing Ukraine in line with European standards in combatting gender-related violence, had been fiercely opposed by religious and conservative groups due to the politicised nature of the word "gender", associated with the LGBTQ+ community (Sorokowski, 2022; Slavinska, 2022).

The attitude towards LGBTQ+ people has also been a moot point in Ukrainian society, due to "both traditional clericalism and a lingering Soviet mentality" (Rybachok, 2016). While Ukraine was the first former Soviet country to decriminalise homosexuality back in 1991, the negative perception of LGBTQ+ lingered. This, however, has drastically changed over the past years. A survey conducted in May 2022, after Russia's full-scale invasion of Ukraine, showed that 38,2 % of Ukrainians had a negative attitude towards LGBTQ+ – a 1,5-times decrease compared to 2016 (60,4 %); the number of those with a positive attitude towards LGBTQ+ people quadrupled, from 3,3 % to 12,8 %; and of those indifferent to LGBTQ+ – increased from 30,7 % to 44,8 % (Ukrainians Have Dramatically..., 2022). A follow-up survey conducted a year later, in May 2023, confirmed the observation, with 15,5 %, 33,9 % and 45,3 % saying they fell positively, negatively, and indifferently to the LGBTQ+ community (Ukrainians improved..., 2023). This data paints a strikingly different picture from that inferred from the World Values Survey/European Values Survey, where "tolerance towards homosexuality" is similar to that of Russia (Reeskens, 2022).

In addition, in 2023, the Ukrainian parliament started discussing a bill that would provide for civil partnerships, a way of legalising same-sex relationships in Ukraine. The initiative was partly driven by the fact that LGBTQ+ people who are fighting in the Ukrainian army currently have no legal means of transferring their property to partners in the event of their death on the battlefield (Lawmaker submits..., 2023). Interestingly, Ukrainian President Volodymyr Zelensky referred to "the three three fundamental values of the Council of Europe – democracy, rule of law, and human rights" and "European law" in a response to a petition on legalising same-sex partnerships (Zelensky responds..., 2023).

While those are only two examples, they by themselves demonstrate an important values shift in Ukrainian society, expedited by Russia's full-scale invasion, towards European values of democracy, human dignity, freedom, and self-expression. This trend is now clearly observable in surveys and, at least for now, does not seem to be subsiding, strongly correlating with Ukraine's progress towards EU and, to some extent, NATO membership.

The above does not imply that the acquisition of EU/Western values of democracy, freedom of self-expression, and human rights in Ukraine has been without conflict. On the contrary, a rather slow progress in implementing the seven recommendations of the European Commission issued in conjunction with the granting of the candidate country status to Ukraine is indicative of the challenges persisting on the levels of Ukrainian political elites and society to that end (European Commission..., 2023). Still, the impact of European and Euro-Atlantic integration on Ukraine has already been significant, and it has been observed that Russia's full-scale invasion has been conducive thereto.

Russia: A Decisive Turn to "Traditional Values". A different picture is painted in Russian society, whose political discourse employs the notion of "values" in a markedly counterprotesting manner, juxtaposing "wrong" Western and "right" Russian values systems. In this regard, the full-scale aggression of February 2022 but exacerbated the polarisation between Ukraine and Russia, including in terms of values orientation (Kaplan, 2022). In fact, it could be argued that the full-scale aggression is part of Putin's promise of an overhaul of the international system away from Western/American dominance – "genuinely postcolonial, solicitous of conservative values, and robustly multipolar" (Kimmage, & Notte, 2023).

In March 2022, Patriarch Kirill of the Russian Orthodox Church delivered a sermon claiming that the full-scale invasion of Ukraine was down to "a principled rejection of the so-called values that are being offered today by those who claim world power" – or, in other words, the Western world demanding that loyal countries embrace "gay parades" (Patriarchal Sermon..., 2022). A year later, Kirill went on to say that Russia "is following and standing up for traditional spiritual and moral values" (Patriarch Kirill..., 2023). The 2022 sermon, pronounced as Russian soldiers committed war crimes in the-then occupied towns and cities in the Kyiv region of Ukraine, could not have better signalled an irreversible turn by Russia to so-called "traditional values" – a cornerstone of its state policy and ideology.

The divergence in Russian and Western values was observed as far back as mid-2000s (White, Light, & McAllister, 2005), as Russian President Vladimir Putin came to power and started nurturing a sense of resentment towards the West. This roughly coincides with the

emergence and use of the notion of "traditional values" by Russian political elites and academia.

"Traditional values" is ill-defined concept, ostensibly rooted in Orthodox church practices and the geopolitical ideas of Eurasianism (Pavliuk, 2023). In the most general sense, it indicates a society's conservative preferences as opposed to liberal ones, and calls for respect of particular cultural tradition by rejecting universalism (Promoting human rights and fundamental..., n. d.). From the Russian perspective, however, traditional values take on a more concrete substance, based upon the idea of a "traditional family" (that is, the one constituted by man and woman), faith in God, and patriotism. The "faith in God" part does not necessarily indicate religious devotion and might – as is likely in the case of Russia – be a mere simulation thereof, with an attempt at legitimising one's actions by reference to divine power (Cherenkov, 2019). The notion of "traditional values" was coupled with another ideological tool, the "Russian world" concept, declaring Russia as a unique civilisational space defined mostly by language and entitled to protect Russian speakers worldwide – a sort of 'sharp power', combining both cultural influence and coercion.

"Traditional values" (or "spiritual bonds", *dukhovnye skrepy*) has been used as part of Russia's ideological push against the "collective West" in order to win over the so-called Global South. It, first of all, relates to portraying the West as destroying the ("traditional") roles of man and woman and encouraging 'sexual deviations / perversion' (protecting the rights of LGBTQ+). It is precisely what Russian President Vladimir Putin was referring to in his latest address to the Federal Assembly in January 2023, accusing the West of "destroying the family, cultural and national identity" and forcing clergy and priests "to bless same-sex marriages" (Message of the President..., 2023).

The years 2022 and 2023 saw "traditional values" cemented not only in Russia's political discourse but also on the legal plane. It first appeared in an official document back in 2018 in Russia's State National Policy Strategy until 2025 (On Approval of the Basics..., 2022). Per the Strategy, the "traditional values" include "patriotism, serving the Homeland (sic!), family, creative labour, humanism, social justice, mutual respect, and collectivism". Notably, in 2021, the term emerged in Russia's National Security Strategy, with the clearly declared goal of "defending traditional spiritual and moral values" against "the crisis of the Western liberal model" and the discrediting of Russia in the West (On the National Security Strategy..., 2021).

Lastly, in November 2022, Vladimir Putin signs a decree approving the Basics of State Policy on Preserving and Affirming Traditional Russian Spiritual and Moral Values, which contains the first official definition of "traditional values". It is worth quoting in full:

"...moral guidelines shaping the worldview of Russian citizens, passed down from generation to generation, underlying the all-Russian civic identity and the country's common cultural space, strengthening civic unity, and finding their unique, original manifestation in the spiritual, historical, and cultural development of the multinational people of Russia" (On Approval of the Basics..., 2022).

Here, "traditional values" are overtly described as (1) belonging exclusively to a Russian identity and thus playing the consolidating role in its shaping; (2) historically rooted, which corresponds with the understanding of values as relatively stable cultural traits; and (3) juxtaposed – indirectly in the definition, but more explicitly in the remainder of the document – against Western liberal

values, seen as a threat to Russia's *modus vivendi*. Furthermore, it is directly stated that Russia "considers traditional values as a basis for Russian society, making it possible to protect and strengthen Russian sovereignty" – a direct statement of weaponizing the abstract concept to justify aggression.

The "traditional values" listed in the Basics of State Policy on Preserving and Affirming Traditional Russian Spiritual and Moral Values is worth quoting in full as well:

"...life, dignity, human rights and freedoms, patriotism, citizenship, service to the Homeland and responsibility for its destiny, high moral ideals, strong family, creative work, priority of the spiritual over the material, humanism, mercy, justice, collectivism, mutual assistance and mutual respect, historical memory and continuity of generations, unity of the peoples of Russia" (On Approval of the Basics..., 2022).

Notably, there is no mention of "democracy", "the rule of law" (or anything related to "equality before the law"), or "personal freedom" (not to be confused with "human rights and freedoms"), a cornerstone of Western/EU values as noted before. Ironically, in the latest wave of the World Values Survey, 74 % of Russians said they believed that democracy was important (as did 82 % of Ukrainians) (Tamilina, 2022). Also, the emphasis is placed on communitarian and security values at the expense of self-expression and individualism inherent in the Western/EU values system.

While there is no recent survey data to support the observation akin to the World Values Survey, some conclusions could be drawn from an opinion poll conducted in August 2023 by the Russian consultancy Russian Field. When the respondents were given an open question to name "traditional Russian values", 43 % said "family", 18 % named "patriotism and love", 11 % named "religious values", 8 % named "respect for elders", and another 7 %, "children". Only 2 % of the Russians surveyed named "friendship", "freedom", or "justice" (Kornia, & Vinokurov, 2023). Understandably, more data would be needed to observe the reception of "traditional values" in Russian society; however, it is unclear when – and how – such a survey could be carried out in the country that attacked its neighbour, and whether it might affect the honesty of the respondents' answers.

Conclusions and discussions

The full-scale invasion of Ukraine by Russia in February 2022 – the first such major conflict in Europe since World War Two – has led to global repercussions, affecting the international system as a whole. It has been portrayed as a battle between democracy and autocracy, or the competing values systems – Western liberal and democratic and Russian "traditional" and ultraconservative.

Most research concerning values of Ukrainian and Russian societies relied on the World Values Surveys/European Values Surveys, and while it is indeed a quality source of relevant data, it is not correspondent to the current situation. But even then, scholars argued that Ukraine exhibited cultural values different from those of Russia, arguably as a result of its rapprochement with the European Union and, to a lesser extent, the North Atlantic Treaty Organisation. Moreover, it has been argued that the EU has had the impact of shifting the values of the Member States and the countries that have opted for European integration, bringing them more and more in line with its own. In this regard, Ukrainian society's values combine the Nation Building and Social Identity theory perspectives, serving as a means of consolidating a national identity and associating itself with the family of European nations.

Of course, the process of Ukraine's full alignment with the EU values would take a considerable amount of time (Horchynska, 2022). But in the case of Ukraine, there is more than enough arguments to make a case for it irreversibly opting for a supranational European identity with the values of respect for human dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law, and respect for human rights, as enshrined in the Treaty on the European Union. In 2022, Ukraine was granted by the EU the candidate country status, and it seems likely that by the end of 2023, the EU will agree to begin the negotiations on its entry, meaning European integration will be set on a more systematic and determined course.

The Russian Federation, on the contrary, has declared Western liberal values a threat to itself and come up with the alternative "traditional values" system, which professes communitarianism and securitisation over personal freedoms and self-expression. Citing NATO expansion as one of the reasons to invade Ukraine in February 2022 and later rejecting Ukraine's right to join the European Union, Vladimir Putin stressed his aversion to the Western values system which not only, in his view, undercut the role of "traditional family" but meant Ukraine's irreversible separation from the Russian values discourse. Russia clung onto the "Clash of Civilisations" thesis arguing that both it and Ukraine belonged to the same cultural domain and used "traditional values" as a means of consolidating its civic identity. It remains to be seen whether such efforts would prove successful against the background of the full-scale invasion of Ukraine and the incurring costs, although some surveys seem to show that is the case.

Russia's full-scale invasion of Ukraine is, therefore, also a clash of two competing and incompatible worldviews and value systems. Its outcome – be it one side's victory or a negotiated compromise – might determine what direction the international system will take in the years to come.

Authors' contribution: Oleh Pavliuk – conceptualisation, methodology, writing (original draft); Olena Dobrzanska – data validation, writing (review and revision).

References

- Abramson, P. R., & Inglehart, R. (1995). *Value Change in Global Perspective*. Ann Arbor: Michigan University Press.
- Akaliyski, P. (2019). *Cultural Diversity and Change in Post-Cold War Europe*. [Dissertation presented for the degree of Philosophiae Doctor, University of Oslo]. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.26984.29448>
- Akaliyski, P., & Reeskens, T. (2023). *Ukrainian values: between the Slavic-Orthodox legacy and Europe's allure*. European Societies. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14616696.2023.2206901>
- Akaliyski, P., Welzel, C., Bond, M. H., & Minkov, M. (2021). On "Nationology": the gravitational field of national Culture. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 52(8–9), 771–793.
- Bastasin, C. (2023, July). *Want Ukraine in the EU? You'll have to reform the EU, too.* Brookings. <https://www.brookings.edu/articles/want-ukraine-in-the-eu-youll-have-to-reform-the-eu-too>
- Bohlen, C. (2022, October 6). *With Ukraine War, Europe's Democratic Project Takes on New Urgency*. New York Times. <https://www.nytimes.com/2022/10/06/world/europe/democracy-europe-ukraine-war.html>
- Cherenkov, M. (2019). Traditional values as a post-secular construct in the post-Soviet context: "The Bonds" of the "Russian World" vs. the Ukrainian "Revolution of Values". *Modern Ukraine*, 26, 180–192 [in Ukrainian]. [Черенков, М. (2019). Традиційні цінності як постсекулярний конструкт у пострадянському контексті: "скрепи" "русского мира" проти української "революції цінностей". *Україна модерна*, 26, 180–192]. <http://publications.lnu.edu.ua/journals/index.php/uamoderna/article/view/1107>
- Consolidated Version of the Treaty on European Union (2012). *Official Journal of the European Union*. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF
- Constitution of Ukraine. (2020). *Verkhovna Rada of Ukraine*, 30 [in Ukrainian]. [Конституція України. (1996). *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 30]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

- European Commission Acknowledges Ukraine's Progress in Implementing "Candidate" Recommendations. (2023, June 22). European Pravda. <https://www.eurointegrated.com.ua/en/news/2023/06/22/7164201>
- Findings and Insights. (n. d.). World Values Survey. <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSCContents.jsp?CMSID=Findings>
- For many in the world, Ukraine is now a personal moral choice – President's speech at the Yalta European Strategy Forum. (2023, September 8). <https://www.president.gov.ua/en/news/dlya-bagatoh-u-sviti-ukrayina-zaraz-ce-osobistij-moralnij-vi-85473>
- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations* (2nd ed.). Sage, Thousand Oaks, CA.
- Homilko, O. (2023). *The Wrong Kind of Colony. Russian Influences on Higher Education in Ukraine*. The Heinrich Boll Foundation. <https://ua.boell.org/en/2023/07/11/wrong-kind-colony-russian-influences-higher-education-ukraine>
- Horchynska, O. (2022, August 10). *How ready is Ukrainian society to accept European values?* IPS Journal. <https://www.ips-journal.eu/topics/european-integration/how-ready-is-ukrainian-society-to-accept-european-values-6120>
- Huntington, S. (2011). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, Simon & Shuster.
- Islam G. (2014). *Social Identity Theory*. In T. Teo (Ed.), *Encyclopedia of Critical Psychology*. Springer, New York. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-5583-7_289
- Kaplan, I. (2022). *The Effect of War on Ukraine's Values*. Centre for East European and International Studies. <https://www.zois-berlin.de/en/publications/zois-spotlight/the-effect-of-war-on-ukraines-values>
- Kimmage, M., & Notte, H. (2023). *How Russia Globalized the War in Ukraine*. Foreign Affairs. <https://www.foreignaffairs.com/russian-federation/how-russia-globalized-war-in-ukraine>
- Kolsto, P. (2023). *Ukrainians and Russians Are Not One People – But Perhaps Not for the Reasons You Think*. PONARS Eurasia. <https://www.ponarseurasia.org/ukrainians-and-russians-are-not-one-people-but-perhaps-not-for-the-reasons-you-think>
- Kornia, A., & Vinokurov, A., (2023, August 23). *Family's out of competition* [in Russian]. [Корня, А., & Винокуров, А. (2023, 23 августа). *Семья вне конкуренции*. Коммерсантъ]. <https://www.kommersant.ru/doc/6173477>
- Lawmaker submits draft law providing legal rights to same-sex couples. (2023, March 7). Kyiv Independent. <https://kyiv.independent.org/lawmaker-submits-draft-law-providing-legal-rights-to-same-sex-couples>
- Message of the President to the Federal Assembly. (2023, February 21). President of Russia [in Russian]. [Послание Президента Федеральному Собранию. (2023, 21 февраля)]. <http://kremlin.ru/events/president/news/70565>
- On Approval of the Basics of State Policy on Preserving and Affirming Traditional Russian Spiritual and Moral Values. Decree of the President of the Russian Federation dated 09.11.22 No. 809 [in Russian]. [Об утверждении Основ государственной политики по сохранению и укреплению традиционных российских духовно-нравственных ценностей/ Указ Президента Российской Федерации от 09.11.22 № 809]. <http://www.kremlin.ru/acts/bank/48502>
- On the National Security Strategy of the Russian Federation. (2021). Decree of the President of the Russian Federation dated 02.07.2021 No. 400 [in Russian]. [О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации. Указ Президента Российской Федерации от 02.07.21 № 400]. <http://www.kremlin.ru/acts/bank/47046>
- On the Strategy of the State National Policy of the Russian Federation until 2025 (as amended on 6 December 2018). Decree of the President of the Russian Federation. (n. d.) [in Russian]. [О Стратегии государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года (с изменениями на 6 декабря 2018 года). Указ Президента Российской Федерации. (б. д.)]. <https://docs.cntd.ru/document/902387360>
- Patriarch Kirill: Russia defends national spiritual values in the 'SVO' zone. (2023, March 3) [in Russian]. [Патриарх Кирилл: Россия в зоне СВО отстаивает национальные духовные ценности. (2023, 3 марта)]. <https://runeos24.ru/religion/03/03/2023/673d54s649cccf906ae2a60028967e5f>
- Patriarchal Sermon on Holy Week after the Liturgy in the Cathedral of Christ the Saviour. (2022, March 6) [in Russian]. [Патриаршая проповедь в Неделю сыропустную после Литургии в Храме Христа Спасителя (2022, 6 марта)]. <http://www.patriarchia.ru/db/text/5906442.html>
- Pavliuk, O. (2023). "Traditional Values": Russia's Tool of Domestic and Foreign Political Influence. *Modern Historical and Political Issues*, 47, 142–152. <https://doi.org/10.31861/mhpi2023.47.142-152> [in Ukrainian]. [Павлюк, О. (2023). "Традиційні цінності": інструмент внутрішньо- і зовнішньополітичного впливу Росії. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, 47, 142–152].
- Plokhly, S. (2023). *The Russo-Ukrainian War: The Return of History*. Allen Lane, UK.
- Press statement by President von der Leyen with Ukrainian President Zelenskyy. (2023, May 9). European Commission. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/news/press-statement-president-von-der-leyen-ukrainian-president-zelenskyy-2023-05-09_en
- Promoting human rights and fundamental freedoms through a better understanding of traditional values of humankind. (n. d.). OHCHR [in Russian]. [Поощрение прав человека и основных свобод путем более глубокого понимания традиционных ценностей человечества. (б. д.). OHCHR]. <https://www.ohchr.org/ru/hr-bodies/hrc/advisory-committee/traditionalvalues>
- Reeskens, T. (2022, March 4). *Are Ukrainian values closer to Russia or to Europe?* EUROP. <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2022/03/04/are-ukrainian-values-closer-to-russia-or-to-europe>
- Remarks by President Biden on the United Efforts of the Free World to Support the People of Ukraine. (2022, March 26). White House. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2022/03/26/remarks-by-president-biden-on-the-united-efforts-of-the-free-world-to-support-the-people-of-ukraine>
- Romanushyn, Iu. (2023, April 4). *Ukraine's Total Democratic Resilience in the Shadow of Russia's War*. Carnegie Europe. <https://carnegieeurope.eu/2023/04/04/ukraine-s-total-democratic-resilience-in-shadow-of-russia-s-war-pub-89440>
- Rybachok, Kh. (2016). *Inclusion of LGBTI People in Ukraine*. Razom for Ukraine. <https://www.razomforukraine.org/projects/policyreport/inclusion-of-lgbti-people-in-ukraine>
- Schwartz, S. H. (1999). A theory of cultural values and some implications for work. *Applied Psychology. International Review*, 48, 23-47.
- Schwartz, S. H. (2012). An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1). <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1116>
- Slavinska, I. (2022, June 21). "Historic victory for women's rights": Ukraine ratifies Istanbul Convention. Atlantic Council. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/historic-victory-for-womens-rights-ukraine-ratifies-istanbul-convention>
- Sorokowski, A. (2022). *Should Ukraine Have Rejected the Istanbul Convention?* Religious Information Service of Ukraine. https://risu.ua/en/should-ukraine-have-rejected-the-istanbul-convention_n130655
- Statement by President von der Leyen on the Commission's opinions on the EU membership applications by Ukraine, Moldova and Georgia. (2022, 17 June). European Commission. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_22_3822
- Synhaievskaya, D., & Sheiko, V. (2022, September 12). *How Does Russian Cultural Imperialism Manifest*. UkraineWorld. <https://ukraineworld.org/articles/analysis/russian-cultural-imperialism>
- Tamilina, L. (2022, March 24). *What makes us, Ukrainians, different from Russians? Aspirations for freedom, liberal democracy, and inclusive society as the primary markers for the Ukrainian-Russian divide!* Vox Ukraine. <https://voxukraine.org/en/what-makes-us-ukrainians-different-from-russians-aspirations-for-freedom-liberal-democracy-and-inclusive-society-as-the-primary-markers-for-the-ukrainian-russian-divide>
- The Inglehart-Welzel World Cultural Map 2023. (2023). World Values Survey. <https://www.worldvaluessurvey.org/Images/Map2023NEW.png>
- Timofeev, I. N. (2021). Russia and the West: Are Values the Problem? *Russia in Global Affairs*, 19(3), 156–163. <https://eng.globalaffairs.ru/articles/russia-west-values-problem>
- Ukraine will be ready for EU membership in 2 years – official. (2023, September 8). Ukrainska Pravda. <https://news.yahoo.com/ukraine-ready-eu-membership-2-2023060221.html>
- Ukrainian Support for NATO and Demand for Inclusive Democracy Reach Record Highs. (2023, June 26). National Democratic Institute. <https://www.ndi.org/our-stories/ukrainian-support-nato-and-demand-inclusive-democracy-reach-record-highs>
- Ukrainians Have Dramatically Improved Their Attitude Towards LGBT People. (2022, June 1). Nash Svit. <https://gay.org.ua/en/blog/2022/06/01/ukrainians-have-dramatically-improved-their-attitude-towards-lgbt-people>
- Ukrainians improved their attitude towards LGBT people during the year. (2023, June 15). Nash Svit. <https://gay.org.ua/en/blog/2023/06/15/ukrainians-improved-their-attitude-towards-lgbt-people-during-the-year>
- We must never stop defending freedom and democracy – speech of the President of Ukraine at the European Council meeting. (2022, October 7). <https://www.president.gov.ua/en/news/mi-nikoli-ne-mayemo-zupynyatisya-v-zahisti-svobod-i-demokra-78353>
- What do we mean by "culture"? (n. d.) The Culture Factor Group. <https://news.hofstede-insights.com/news/what-do-we-mean-by-culture>
- White, S., Light, M., & McAllister, I. (2005). Russia and the West: Is there a Values Gap? *Int Polit*, 42, 314–333. <https://doi.org/10.1057/palgrave.ip.8800114>
- World Values Survey (n. d.). <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>
- Zelenskyy responds to civil partnerships petition. (2023, May 27). New Voice of Ukraine. <https://english.nv.ua/nation/zelenskyy-responds-to-civil-partnerships-petition-news-50327607.html>

Отримано редакцію журналу / Received: 08.11.23
 Прорецензовано / Revised: 18.12.23
 Схвалено до друку / Accepted: 23.01.24

Олена ДОБРЖАНСЬКА, канд. політ. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0003-3362-4533
e-mail: olena.dobrzhanska@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Олег ПАВЛЮК, асп.
e-mail: oleg_pavliuk@ukr.net
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МІФ ПРО "ОДИН НАРОД": ЦІННІСНИЙ РОЗКОЛ СУСПІЛЬСТВ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ НА ТЛІ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ

Вступ. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну, що розпочалося в лютому 2022 р. і якому передували роки географічно обмеженої війни на сході України, знову висунуло на перший план питання цивілізаційного розколу між двома країнами. Тоді як українці чітко обрали європейську та євроатлантичну інтеграцію, росіяни неодноразово намагалися утвердити свій вплив на колишні радянські країни включно з Україною, заперечуючи їхнє право вільно обирати союзи та створюючи власну версію "цивілізації", що ґрунтується на православному християнстві та російській мові. І хоча відмінність між цими двома проєктами є разючою, різні міфи й розвідки продовжують зображати Росію та Україну як "один народ" або культурно близькі суспільства. У статті зроблено спробу розкрити один з аспектів такого мислення, досліджуючи цінності – розпливчасте поняття, яке водночас відіграє важливу роль у самоідентифікації й орієнтаціях політичних акторів, – і те, як вони виявляються в українському та російському суспільствах. Розглянуто також різні підходи до визначення цінностей, особливо в (гео)політичному контексті російської агресії проти України, та досліджено їхню динаміку в обох країнах після подій лютого 2022 р.

Методи. Автори використовували дискурс-аналіз, контекстний аналіз, аналіз офіційних заяв, а також вивчення відповідних соціологічних даних та історичний і порівняльний методи.

Результати. Продемонстровано, що розбіжності в цінностях між українським і російським суспільствами, надто після повномасштабної агресії Росії проти України, невпинно зростають: тоді як Україна демонструє європейські цінності та зображує боротьбу з російською агресією як екзистенційний конфлікт для всього європейського проєкту, Росія просуває сконструйовані міфи про "русский мир" (рос.), нечітко окреслену спільноту російськомовних людей і "традиційні цінності" на протипагу західним і європейським, намагаючись схилити на свій бік незахідні країни.

Висновки. Чітке аксіологічне розмежування між Україною та Росією має наслідки не лише для їхніх зовнішньополітичних курсів, але й для всієї міжнародної системи, що розколюється на два блоки з огляду на те, на який бік стають її актори в глобальному протистоянні між демократією та автократією. З огляду на це нинішній етап російсько-української війни може бути передвісником глибших глобальних змін, у яких цінності можуть відігравати важливу роль і які можуть стати предметом подальших досліджень.

Ключові слова: цінності, війна Росії проти України, "зіткнення цивілізацій", Росія, Україна.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 327(510):[339.5:623.4]

Stanislav BUT, PhD (Polit.), Assist.

ORCID ID: 0000-0002-6713-5837

e-mail: but_stanislav@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MILITARY-TECHNICAL COOPERATION AS A TOOL OF CHINA'S FOREIGN POLICY

Background. From the moment of its proclamation, the People's Republic of China sought to modernize the armed forces – the People's Liberation Army. The lack of a military-industrial complex was a significant problem, which the Chinese communist leadership has been trying to solve through active military-technical cooperation with international actors. Indeed, the active procurement of weapons allowed the PRC to reach parity or even surpass the US in a number of aspects. Meanwhile, the MTC has turned into not only a mechanism for strengthening national security, but also a tool of foreign policy.

Methods. The following methods were used: analytical, historical, statistical, generalization. In the course of the research, the author relied on the principle of objectivism.

Results. Solving the problem of the weakness of the technical and technological level of the PLA, China used the geopolitical conjuncture to obtain arms supplies. A key role was played by cooperation first with the USSR, and then with the Russian Federation. This partnership was associated with the introduction of an embargo by Western countries due to the events in Tiananmen Square. An important factor was also the supply of military equipment from Ukraine. At the same time, in the conditions of a full-scale Russian-Ukrainian war, Beijing became an exporter of dual purpose products to Russia. Overall, using the factors of unauthorized copying, low price policies and arms sales to sanctioned regimes, Beijing has become one of the world's top five arms exporters. China mainly exports weapons to Asian countries, and has also significantly strengthened its position in the African market. However, quality and service issues are causing more and more questions from buyers.

Conclusions. Among the consequences of China's MTC: 1. creation of its own autonomous military industry; 2. obtaining an additional source for financing the modernization of the PLA; 3. significant strengthening of military capabilities in the context of global rivalry with the USA; 4. increased aggressiveness in foreign policy and worsening of relations with neighboring countries and the USA; 5. course on militarization of neighboring Asian countries and strengthening of their cooperation with the USA; 6. creating additional opportunities for strengthening authoritarian regimes through military and technical support and even promoting its aggressiveness towards other countries; 7. fueling bloody wars by non-democratic regimes; 8. obtaining greater access to the minerals of the countries of the Global South and increasing the level of dependence on cooperation with Beijing; 9. strengthening of new arms exporters (such as Pakistan) and weakening of others (Russia, USA, Germany).

Keywords: China, arms trade, international arms market, military-industrial complex, dual-use products.

Background

Modern successful China has long been associated mostly with significant economic gains, which began to gain momentum from the 1980s due to the implementation of the concept of "socialism with Chinese characteristics" and the program of The Four Modernizations. In turn, the stunning economic successes created a financial, technological and ideological basis for building up the military potential, which would correspond to the achieved economic level.

The People's Republic of China (PRC), in fact, from the moment of its proclamation in 1949, sought to modernize the armed forces – the People's Liberation Army of China (PLA). However, special efforts in the direction of the development of military potential are noted with the coming to power of General Secretary Xi Jinping in 2012. This is not least thanks to the declaration by Xi as a key priority of the state development the "Chinese dream" – a concept that involves the revival of the greatness of the Chinese nation simultaneously in the context of domestic development and international status. It is clear that this idea cannot be implemented without a powerful army.

Moreover, the Chinese leadership has announced ambitious goals of achieving basic military modernization by 2035 and entering the "world class" armies by 2049.

It should be taken into account that the importance of the development of the armed forces stems not only from the traditional need for any country to ensure territorial integrity and sovereignty, but also from the presence of a number of economic and geopolitical imperatives for official Beijing, among which it is worth noting:

1. the vulnerability of the sea routes of communication, which are of exceptional importance for the foreign trade of the PRC, primarily from the naval power of the United States – the key geopolitical opponent, which, in addition, has a

technological advantage and a network of anti-Chinese partners in the immediate vicinity of the Celestial Empire;

2. strained relations with other Asian powers – India, which also possesses nuclear weapons, and Japan;

3. territorial claims of the PRC in the South China and East China Seas, the desire to reintegrate Taiwan.

It is obvious that the cornerstone of the modernization of the armed forces is the improvement of military-technological capabilities. The Chinese leadership is well aware of this, especially given the historical lessons of the Opium Wars and the Boxer Rebellion, whose defeats against the more advanced Western armies led to the so-called "century of shame" (1840–1949).

However, the desire to modernize the armed forces faced a significant problem – the insufficient technological level and the absence of its own military-industrial complex (MIC). In turn, this necessitated the development of military-technical cooperation (MTC) with other countries. It is interesting that as a result of military transfers, China managed to repeat the successes of economic development, gradually entering the list of the world's top arms exporters.

The purpose of research is to analyze stages, trends, specifics and consequences of the using of MTC's tool in China's foreign policy.

Methods

In the course of the research, the author relied on the principle of objectivism. Along with this, the following methods were used: analytical – dividing the PRC's MTC into a number of aspects and studying their features, generalization – in the context of determining the general features of the arms trade in China's foreign policy, historical – researching the transformation of the MTC from the moment of the declaration of the PRC to the present, statistical – in during the examination of arms trade volumes for different periods.

© But Stanislav, 2023

Results

In 2011, the Western researcher Richard Bitzinger emphasized that the technological level of China's weapons lags far behind the leading Western countries in several critical aspects (Kirchberger, 2017). Subsequently, this opinion was used for a long time as a basis for analyzing the technological power of the PLA.

However, modern estimates demonstrate significant shifts in the technological capabilities of the Chinese army. Thus, in the Pentagon's annual report to the US Congress, it is emphasized that China has already reached parity or even surpassed the US in a number of areas: shipbuilding, production of medium-range cruise and ballistic missiles, and integrated air defense systems.

But the PRC had to go a long way to reach such a level of achievements, which was primarily connected with the development of the MTC. In this regard, the author proposes to highlight a number of periods in China's MTC.

The first period concerns the historical moment of the ideological closeness of the PRC and the USSR in the 1950s and early 1960s. Moreover, ideology was closely intertwined with the geopolitical imperative to oppose the United States and its allies. During this period, thanks to the help of the USSR, the foundations of the military industry of the China were laid. Special mention should be made of the Soviet contribution to the development of air force and missile capabilities and the transfer of nuclear weapons technologies (Godwin, 1988). However, for security reasons, the Soviet side avoided the transfer of advanced weapons. It is interesting that the influence of this period is noted in some aspects of the military sphere of the PRC even today.

Nevertheless, after the death of Soviet dictator Joseph Stalin in 1953, the Chinese leader Mao Zedong gradually began to show ambitions for leadership in the socialist bloc. This led to an increase in contradictions in Sino-Soviet relations to the point of direct armed conflict.

Indeed, under such conditions, military cooperation ended. Official Beijing was forced to concentrate its efforts on improving the Soviet models on its own. This strengthened the understanding of the military and political leadership of the PRC of the importance of creating its own autonomous military industry. In addition, the conflict is a new window of opportunity – cooperation, including of a military and technical nature, with the West. In turn, this defined a new period of the Chinese Air Force in the 1970s and 1980s, during which attempts were made to master military technologies from the United States and Europe. In particular, the Celestial Empire gained access to large-scale factory equipment, products of the US aircraft industry, as well as electronics and guided missiles of Italian and French production (Kirchberger, 2019).

Along with this, the PRC is already beginning to master the role of an arms exporter. In particular, the Chinese leadership effectively took advantage of the war between Iran and Iraq, selling weapons to both sides. In addition, deliveries of missile systems were made to Saudi Arabia (Bitzinger, 2019). At that time, official Beijing realized that arms sales are an effective tool for obtaining financial income and improving relations with countries that have value from the point of view of obtaining strategic resources, in particular, oil and gas.

Another feature of this period (especially under Mao Zedong) was the export of weapons on the basis of "ideological affinity" and even at a reduced price. For example, China supplied military-industrial complex products to Albania, Vietnam, Indonesian communist

rebels, newly proclaimed African countries, Pakistan and Thailand (Bitzinger, 2019).

The next period, in our opinion, became in many respects decisive for the MTC and the military-technical development of China in general. This phase, which began in 1989 with the introduction of an arms embargo by Western countries in connection with the events in Tiananmen Square, is marked by a combination of a number of factors. In addition to cutting off the supply of Western weapons, the need for a fundamental technical modernization of the armed forces became obvious in view of the course and results of the Persian Gulf War of 1990–1991, when the Iraqi army, armed with Soviet equipment similar to that of the PLA, suffered a crushing technological defeat by western technology. In addition, the Chinese Communist Party (CCP) began to feel its position threatened due to the collapse of the USSR and the dismantling of the socialist camp. The need for technological improvement was demonstrated by Taiwan crisis of 1995–1996, where the Chinese Navy was forced to retreat in the face of the theological superiority of American military formations.

At the same time, the collapse of the USSR, the elimination of ideological contradictions in combination with the difficult situation of the military industry of the newly proclaimed Russian Federation (RF) opened access to Russian military technologies for China. As a result, China turned into the largest buyer of Russian weapons in the 1990s and 2000s, which saved the Russian military industry and, accordingly, strengthened both the military power of the Kremlin and the construction of an authoritarian regime, for which the power sector is one of the key pillars.

It was at that time that a number of features of China's MTC became apparent. In particular, purchases of less technologically complex products were initially made. This is explained quite simply – it is easier to master such a technique and, on this basis, create your own analogues both for your own needs and for mastering the world market.

It was the "copying strategy" that became the key reason for the decrease in the volume of the MTC with Russia, which went into decline in the second half of the 2000s. It is interesting that "copying" as a method of activity can be attributed to the legacy of the Confucian tradition, according to which one of the greatest benefits is in repeating what has already been done.

Cooperation with the Russian Federation was of decisive importance for China, since its broad nature made it possible to close many shortcomings of the technological equipment of the Armed Forces. In this context, it is worth adding that the Celestial Empire managed to achieve significant achievements, in particular, to create a military complex capable of independently producing the entire range of weapons with the necessary components necessary to meet the needs of the Armed Forces.

However, despite the successes, it is the desire of the PRC to gain wider access to Russian technologies that demonstrates the lack of its own desired achievements at the moment. The dependence of the Chinese military industry on the Russian supply of helicopters, aircraft engines, warships, armored personnel carriers and vehicles is also maintained to some extent (Richard, 2017; Popescu, 2017).

It should be emphasized that in the case of the RF, as well as other partners in sphere of the MTC, for China there is a problem of management resistance to providing access to advanced technologies. Of course, that will greatly deter

the strengthening of China in the status of a military superpower. At the same time, in order to eliminate such obstacles, the Chinese side is trying to actively promote the mechanism of operation of joint military developments, because in this way the degree of control is reduced and the opportunities for espionage, which allows to bypass restrictions and accelerate the technological process, increase. In this context, it should be emphasized that the PRC is actively and successfully engaged in industrial espionage, for which it has been repeatedly accused of similar illegal activities, including the largest exporter – Russia. It is impossible to assess the real scale of Chinese espionage, but obviously, for China, military-technological progress and expansion in the global market are much more important than the legal framework of cooperation.

Another mechanism for overcoming this obstacle is the development of joint military developments, which allows to reduce vigilance in terms of access to defense technologies.

Considering the above-mentioned problems, it will be appropriate to highlight some features of cooperation with Ukraine in this area, because one of the motives for building a military alliance with official Kyiv was precisely the lower level of control over military technologies and the absence of fears about the growth of Chinese power. In addition, the Ukrainian military-industrial complex is also based on the technological base of the USSR. Considering this, on the one hand, the import of military equipment from Ukraine was a logical continuation of the course of rearmament with newer Soviet models, and on the other hand, it reduced the risks of unilateral dependence on Russian imports.

Among the critical technologies that China received, it is possible to note the first aircraft carrier in the history of China "Liaolin" (which was actually bought at the price of the metal from which it is made), gas turbines, radar systems, aerospace components.

It is worth emphasizing that Ukraine managed to occupy the third place among the key arms exporters of the PRC in the period 2018–2022, which became possible despite the fact that the volume of Ukrainian arms exports in general decreased by as much as 70 % (Ziwen, 2023). China mainly imported gas turbines and engines for navy destroyers and trainers and combat aircraft.

In general, research of Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) shows that China's military imports increased by 4,1 percent in the 2018 to 2022 period compared with the previous five years, with Russia remaining the dominant supplier, accounting for 83 percent of all Chinese imports (China's arms exports declined..., 2023). France took the second place among the top exporters.

The behavior of the PRC as an arms importer causes moments of tension, and Ukraine also fell into a conflict situation. The most striking example is the situation with the aspirations of the Chinese authorities through their companies to gain control over the Ukrainian strategic enterprise "Motor Sich", which specializes in the production of engines for aircraft and missiles. Given the specialization, the purchase of such an enterprise became a significant strengthening of the Chinese military industry. The American administration was clearly aware of this and forced the Ukrainian leadership to block the aspirations of official Beijing, which was carried out by introducing a decision of the National Security and Defense Council in 2021 regarding sanctions against Chinese companies Beijing Xinwei Technology Group Co., Ltd; Beijing Skyrizon Aviation Industry Investment Co., Ltd; and Skyrizon Aircraft

Holdings Limited along with its parent company, Hong Kong Skyrizon Holdings Limited (Hurska, 2021). Such a move caused a sharp diplomatic protest from China. Subsequently, the National Security and Defense Council of Ukraine made a statement regarding the nationalization of the enterprise (Ukraine intends..., 2021).

In this situation, Ukraine acted as a hostage as one of the fields of the geopolitical game not only between the USA and the PRC, but also Russia, since control over this enterprise would be a significant blow to Moscow's positions in the context of the arms trade dialogue with Beijing. This conflict of interests will lead to significant problems for Ukraine in terms of payment of compensation, investment image and the position of the PRC in terms of the war with Russia.

It is interesting that the factor of Ukraine contributed to strengthening the technical and technological potential of China in the context of the MTC with Russia. It is impossible not to miss the point that the complication of relations with the West against the background of the annexation of Ukrainian Crimea and the invasion of Donbas in 2014 became the reason for the sale of more advanced Russian technologies (S-400 anti-aircraft missile systems) to the PRC. It seems interesting that, although the first contract for the supply of the S-400 was signed by Beijing, the first country to which the first division was delivered was India. This demonstrates that Moscow sought to counterbalance China's geopolitical weight by strengthening New Delhi through the MTC. However, it is also worth stating that Russia's economic and later geopolitical problems became a significant driver of the development of the Chinese military industry.

However, the vector of arms exports between Beijing and Moscow changed in the course of the RF's full-scale invasion of Ukraine in February 2022. The defeat and depletion of Russian technical potential caused a tendency for Moscow to import military technologies from China.

Of course, the China-Russia MTC in the context of a full-scale war is influenced by the geopolitical rivalry between Beijing and Washington, and even more broadly with the collective West. It is worth considering the factor of Beijing's economic dependence on the sale of its goods on the American and European markets. With this in mind, the West has warned China against supplying arms to Russia, threatening sanctions (Masih, 2023; Francis, 2023; Taylor, 2023). It is obvious that the aggravation of relations with China in the economic sphere in the context of geopolitical confrontation with the Russia will complicate the position of the collective West, therefore, in official rhetoric, American high-ranking officials note the absence of signs of Chinese military supplies to the RF (Bidensays..., 2023). However, there is the factor of "dual-use products", that is, those that are officially purchased for civilian purposes, but can also be used for military equipment. So journalistic investigations note that Chinese companies actively supplied Moscow with drones, optical sights, titanium alloys (actively used in the production of equipment and weapons) and even two helicopters (Yan, 2023). The logical continuation of such information can be official statements by Ukrainian officials that more and more components from China are being found in Russian equipment (Williams, 2023; O'Donnell, 2023).

It is clear that China does not currently seek a severe worsening of economic relations with the West, but it does not want the Russian Federation to suffer a complete defeat in the war with Ukraine, because it will be the defeat of the authoritarian camp against the democratic camp,

and therefore supplies components and metals for the Russian army. In addition, in this way, Beijing demonstrates that it is not going to follow the instructions of the collective West. Also, by making such deliveries and actively purchasing Russian energy carriers, the PRC strengthens the formation of an anti-democratic axis of countries, to which, along with China and the Russian Federation, we can safely add Iran and the DPRK, which directly supplied weapons to Moscow.

It can be added that China actively used the factor of dual-use products to circumvent the arms embargo from the West. The PRC has effectively used this tool, for example to purchase French and German engines for aviation and navy. As a result, according to experts, supplies of "dual-use products" played a critical role in the functioning of the Chinese Navy (Hancock, 2014).

The success of the "copying strategy" in combination with the policy of low prices led to a change in the vector of the PRC's MTC, which since the beginning of the 2010s is gradually transforming from a mostly importer to an exporter of military equipment, including the growing export of unmanned aerial vehicles, artillery, armored vehicles, and ships (Raska, 2020; Bitzinger, 2020). According to SIPRI analysts, success on this path was demonstrated in 2012, when China firmly established itself in the top 5 world arms exporters, and 2020 was already marked by the second rung.

To demonstrate the effectiveness of arms exports, you can cite statistical data: for example, the increase in exports amounted to 195 % in the period between 2004–2008 and 2009–2013 (Bitzinger, 2019). Moreover, 3 Chinese arms manufacturing companies (Aviation Industry Corporation of China (AVIC), China North Industries Group Corporation (NORINCO), China Electronics Technology Group Corp. (CETC) are among the top 10 world leaders in this field (Tian, 2020; Su, 2020).

Another factor that contributed to the strengthening of the People's Republic of China on the international market was the practice of supplying weapons to countries under international sanctions regimes. Among such examples, it is worth mentioning the sale of military equipment to Iran, North Korea, Venezuela during the presidency of Hugo Chávez and Zimbabwe during the rule of Robert Mugabe (Bitzinger, 2019). Obviously, such a policy has become not only a source of financing, but also a factor in strengthening China's geopolitical influence.

Dialogue at the military-political level is an important lever for capturing the market. Thus, in 2010, the Chief of the General Staff of the armed forces visited Namibia, Angola and Tanzania in order to promote Chinese technology. Powerful advertising tools are also used, including in the framework of holding international weapons exhibitions (Hull, 2012; Markov, 2012).

As for the key buyer partners, Pakistan plays an extremely important role, which, according to SIPRI estimates, accounted for 54 % in 2018–2022. The next two largest importers of Chinese weapons are Bangladesh and Serbia with shares of 12 % and 4,5 %, respectively (Ziwen, 2023).

In general, the geographical structure of exports of the Chinese military industry is as follows: more than 77 % – Asia and Oceania, Africa – more than 19 %, the rest of the world regions – more than 3 % (HowDominantisChina..., 2021).

It is noteworthy that Asia was a key buyer of Chinese weapons even in the period when the PRC did not play a prominent role in the global market. This position of Asia continues to strengthen, in particular, the volumes of

purchases by the countries of South and Southeast Asia have increased. At the same time, countries such as Pakistan, Bangladesh and Myanmar traditionally account for the lion's share of exports (China'sarms..., 2023). It should also be noted that the growth of exports to these countries was significantly facilitated by the implementation of the "One Belt, One Road" project, the provision of loans for purchases, sanctions and conflict relations with neighbors.

It is interesting that despite the presence of disputes in the South China Sea and the hardening of Chinese policy regarding their implementation, official Beijing sometimes manages to sell arms to rival countries in Southeast Asia. For example, the region of Southeast Asia accumulated 13 % of Chinese exports in 1999–2018, while among the buyers of China's competing countries in territorial claims are Indonesia, the Philippines, and Malaysia (Rakesh, 2020). Among the reasons for the success of the implementation of Chinese business interests are, again, the price policy and the absence of requirements for the buyer. Of course, in the case of the Philippines, the political factor of complicating relations with the West during the presidency of Rodrigo Duterte (2016–2022) played a key role. Moreover, expert assessments note the positive impact of arms trade on reducing the number of incidents between the parties in disputed water areas.

It should be noted that within the framework of the Asian region, Beijing seeks to advance its position in the Middle East region, because it considers it a profitable direction of arms exports. Among the largest importers of Chinese equipment are Iran, Saudi Arabia, and the United Arab Emirates (UAE). At present, China's position in the region is growing, but limited, but Beijing hopes to strengthen it due to permanent conflict, military modernization programs, the financial capabilities of the countries of the region, the complication of their relations with the United States, as well as the status of rogue countries (Iran) (Ningthoujam, 2021). It is a sign that China uses the MTC to solve energy security problems, because the sale of weapons contributes to more active sales of Iranian oil to China. Beijing has been particularly keen to sell drones to countries in the region, taking advantage of tensions in Tehran-Riyadh relations. American military analysts have observed that Chinese drones are often used by Iranian proxies, which, in turn, increases the potential for conflict in the region (China'ssupply..., 2022).

As for the "Black Continent", the share of African countries in the structure of exports increased from 15 % to 19 % in the period from the 1980s to 2020. At the same time, North Africa buys about 49 % (the continental leader-importer is Algeria), 21 % – East Africa, and the rest is distributed among other regions of the continent (China'sarms..., 2023). The tendency to expand the list of buyers is characteristic, especially in the African market, where Chinese weapons currently account for about a third. Obviously, this is closely related to the active development of China's economic cooperation with the continent, as well as Beijing's interests in the natural resources of African countries. At the same time, Beijing, as in the case of the Middle East, supplied weapons to both Sudan and South Sudan at the same time in order to create a certain military-technical neutrality, because it invested resources in the energy sectors of both countries (Mariani, 2021).

It should also be emphasized that the strengthening of positions on the African continent coincided with the weakening of Russia's export capacity. This situation is a clear indication of the specifics of China's behavior as an economic and technological partner. The concentration of

the Russian military industry on the needs for the continuation of the war against Ukraine, the weakening of the influence of Paris in Equatorial Africa against the background of a series of military coups with anti-French statements, a flexible price policy and the possibility of barter – may become factors in the strengthening of the PRC in the African arms market, if Beijing does not concentrate efforts to military operation against Taiwan.

South and North America accounted for only 3 % of exports. The largest importers in 2008–2018 were Venezuela, Bolivia, Trinidad and Tobago, Peru, and Ecuador (China'sarms..., 2023). Again, geopolitical factors played their role. For example, Venezuela began to actively import Chinese weapons during the presidency of U. Chavez, against whom the United States imposed an embargo.

In general, in addition to the weakening of the Russia, the expansion of Chinese exports is realized due to the displacement of the products of the German and French military industry (in particular, in such aspects as aviation, electronics, tanks and armored vehicles, missiles and engineering equipment).

Export success is also demonstrated by a significant expansion of the range of products, which, according to experts, has become competitive in comparison with the equipment of other leading exporters. It is important to note that the PRC has become a leader in the export of unmanned aerial vehicles, which have already been tested in combat conditions in Iraq, the UAE and Nigeria.

However, SIPRI's research of 2022 demonstrates the decline of China's role in the global arms market: Chinese arms exports in the period 2018–2022 decreased by as much as 23% compared to 2013–2017 (Wezeman, Gadon, & Wezeman, 2023). Experts explain that such a situation requires the accumulation of military and technical capabilities against the background of growing tensions in relations with neighboring countries or preparations for an invasion of Taiwan, as well as the consequences of the pandemic (Fabbri, 2023).

Considering this, it will be logical to highlight the problems in the context of strengthening the PRC as a global arms exporter: 1. targeting mostly countries with a low level of purchasing power; 2. dependence on imports from several buyers (Pakistan, Bangladesh); 3. dissatisfaction of some partners with the conditions (Iran has not concluded new contracts for several years in a row); 4. low interest in advanced Chinese development (typically, some importers buying Chinese equipment, for example, Algeria, replace important components of equipment with Western models); 5. weak level of approbation of Chinese weapons in combat conditions; 6. already existing problems with the use of equipment, both from the point of view of their quality and efficiency, and the difficulties of maintenance, which in the end can neutralize the factor of the cheap price of weapons; 7. opposition from the West (for example, Turkey refused the agreement on the sale of missiles for air defense under the influence of Western NATO partners).

Thus, among specific examples of "failures" of Chinese weapons in importing countries, a number of cases can be noted. In 2022, Myanmar had to stop most of its JF-17 fighters due to technical problems (China's arms exports face sharp decline..., 2023). The largest importer – Pakistan remained unsuccessful with Chinese-produced F-22P frigates, especially the low level of engine performance (Zheng, 2023).

However, despite the shortcomings of the PRC's MTC, it has brought a number of important consequences of a national, regional and global nature.

The mentioned successes of the MTC cause a multiplier effect China. It is clear that precisely thanks to Chinese imports, it was possible to significantly strengthen the military-technological component of the PLA. This, in turn, made it possible to create its own military-industrial complex, which gradually moved from meeting domestic needs to occupying a significant niche in the global market. It is clear that the position among top-exporters achieved on this path reflects the combined successes of the PRC in the field of technology, science, defense and innovation.

At the same time, it should be taken into account that revenues from exports significantly contribute to the further modernization of the PLA in accordance with the goal of strengthening the status of a military superpower. In this context, it is necessary to recall the issue of the military budget of the PRC, which is systematically growing. Active and growing revenues from the MTC play a significant role in military appropriations. In turn, the growing military budget allows for the development and improvement of innovations, which greatly contributes to the advancement of the world arms market.

The growth of export capacities plays an important role in the system of multifaceted strengthening of China as a superpower, because along with economic profits, the export of military equipment allows active implementation of geopolitical interests, changing and shaping systems of regional partnerships and balances of power. In this regard, the unrestricted sale of weapons at reduced prices, especially to the countries of Africa and Latin America, becomes an instrument of global competition with the United States. Therefore, these successes create even more opportunities for China to adjust this competition to its advantage. Confirmation of this is the call of the administration of the American ex-president D. Trump not to buy weapons from China (along with Russia), as this strengthens its influence in the world and weakens the position of the United States (US urges..., 2019). An additional argument for the products of the American military industrial complex was its quality and suitability for use at the time of purchase. Instead, according to the American diplomat, China is using a reduced price, financing its own purchases, corruption not only for profit, but also for obtaining opportunities to gather intelligence.

The transfer of nuclear technologies to Pakistan and the Democratic People's Republic of Korea (DPRK) became a special lever of influence on geopolitical balances.

In conclusion, we can summarize that arms exports are successfully used by China to strengthen political relations, gain access to important minerals, create points of presence and project geopolitical influence on regional arms races.

In addition, the active MTC contributed to gains in the elimination of weaknesses in the context of military-technological competition with the United States. An example is the testing of hypersonic missiles by the Ukrainian Armed Forces in August 2020, the presence of which can significantly threaten the dominance of the US Navy at sea, in particular, in the issue of using the key advantage – aircraft carriers (Brimelow, 2021). In this regard, it would be appropriate to recall that the PRC currently has two aircraft carriers on combat duty, the first of which was purchased from Ukraine. For this purpose, the PRC purchased destroyers, submarine attack boats and multi-purpose fighters from Russia.

The importance of the mentioned aspects becomes clearer if we remember that it was the US aircraft carriers that caused the PRC to not dare to invade Taiwan.

In addition to concerns in the US, concerns are growing among neighboring countries that have conflicting relations with China. First of all, this concerns Japan, which in the national memory of the PRC has secured for itself the status of an aggressor country, perhaps even with the status of "number one".

It is characteristic that arms supplies, including unofficial ones, to the DPRK act as a tool of blackmail and pressure on the USA and Japan.

As a result, the growth of the capabilities of the PRC and North Korea lead to the strengthening of the military potential of Japan, which, in turn, is agreed to by the United States, which, following the results of the Second World War, acts as the "regulator" of the development of the "Land of the Morning Sun", in particular, in matters of military construction. As a result, the modernization of the so-called self-defense forces is gaining an increasingly purposeful character in accordance with the concept of "flexible self-defense", which involves countering the invasion of a hypothetical enemy on long distances. Moreover, the Japanese leadership is gradually moving away from postwar restrictions: 1. involvement in peacekeeping operations; 2. cancellation of the ban on the export of weapons; 3. the appearance of a military base in Djibouti; 4. increase by 2027 allocations for the security sphere from 1% to 2% of GDP.

However, Chinese economic power also affects the military construction priorities of another Asian giant – India. Evidence of this is that, despite the conflict with geographically adjacent Pakistan, India is developing a system of intercontinental ballistic missiles that can reach Beijing. In addition, China's military buildup and arms sales to Islamabad are among the key factors in India's transformation into the world's second largest arms importer, with its main partners being the RF and the United States, which see Delhi as a counterweight to the PRC (Pandit, 2020).

Fears of neighboring countries are growing in connection with the increasing aggressiveness in the foreign policy course of the PRC in matters of satisfying territorial claims. However, the latest wave of escalation, initiated by the Chinese side, took place against the background of the outbreak of the pandemic in 2020, which led to a general weakening of the neighbors and a diversion of attention of governments to solving this problem.

Indeed, the possibility of an invasion of Taiwan is growing. In order to protect against such a scenario, the US concluded an agreement in 2020 for the supply of salvo fire systems and cruise missiles. This caused a protest and the imposition of sanctions on American companies by official Beijing.

This leads to a strengthening of the network of partnerships and cooperation between the United States and the countries of East and Southeast Asia. A vivid illustration is the informal alliance of the four leading democratic countries of the Indo-Pacific region – the USA, Japan, Australia and India, within which work on conducting joint military exercises and formalizing the idea of creating a regional security system is increasingly active (Chellaney, 2020). Certainly, this framework is intended to contain China's ambitions.

However, the side effects of the sale of Chinese arms, in particular to Iran, are the increase in the conflict potential of one of the most "hot" geopolitical regions. It is interesting

that this leads to the strengthening of the export positions of the USA, because the world leader in the import of weapons is Saudi Arabia, which at the same time is the largest buyer of American weapons (Hein, 2020).

It is also worth emphasizing that official Beijing successfully and efficiently uses tensions between the US and other countries on the basis of human rights violations. Examples include Thailand, the Philippines.

It is interesting that the PRC MTC promotes the growth of new, albeit not very influential, players in the world market. As an example, the largest buyer of Chinese weapons is Pakistan, which tripled its exports while improving its range of aircraft equipment, which was sold to Nigeria, Myanmar and Turkey (Bokhari, 2019).

Discussion and conclusions

Military-technical cooperation played a significant role in the creation of a technical-technological base for the PLA, because the PRC did not possess its own military-technical assets from the moment of its emergence. At the same time, an extremely important role in the initiation and then the large-scale development of the Chinese military industry was played by cooperation with the USSR / Russia, which allowed Beijing to turn into one of the key arms exporters in the world already in the 21st century.

However, several important stages should be highlighted in such a high-quality transformation of China's MTC.

1. 1950s-early 1960s of the 20th century: the establishment of a modern military base thanks to cooperation with the USSR;

2. the second half of the 1970s – 1989: gaining access to Western technologies and attempts to strengthen own presence on the international market, lack of supplies of Soviet weapons;

3. the determining influence of the "Russian factor" since the beginning of the 90s of the XX century: Russia is the largest supplier of weapons to China, but from the mid-2000s to 2014 stagnation due to China's expansion of its own export potential, 2014–2022 – strengthening of Sino-Russian MTC due to problems in relations between the RF and the West, and from 2022 – a change of roles, where Beijing is an exporter of dual-purpose products to support Moscow in a full-scale war with Ukraine.

4. Since 2012 – China has been among the top five global arms exporters.

It is noteworthy that the following factors played a role in the transformation of China from mainly an importer to an exporter: 1. "copying strategy" of purchased military products with subsequent sale at reduced prices on the international market (primarily, Russian equipment); 2. the low price of weapons, which leads to interest on the part of resource-rich, but economically weak countries of the Global South; 3. arms sales to countries subject to international sanctions regimes; 4. use of dialogue at the military-political level; 5. active advertising of products of the own military industry; 5. use of economic cooperation within the framework of the "One Belt, One Road" project.

At the same time, the largest buyers are the countries of Asia (the largest buyers are Pakistan, Myanmar, Bangladesh), and at the same time, the presence on the African market has increased significantly. Beijing seeks to win a niche in the market of financially capable countries of the Middle East.

Among the destructive factors for China's role as a global arms exporter, can be noted: 1. orientation mostly towards countries with a low level of purchasing power; 2. dependence on the import of several buyers; 3. dissatisfaction of some partners with the conditions;

4. low interest in advanced Chinese development; 5. weak level of approbation of Chinese weapons in combat conditions; 6. already existing problems with the use of equipment, both from the point of view of their quality and efficiency, as well as the complexity of maintenance, which in the end can neutralize the factor of the cheap price of weapons; 7. opposition from the West.

Among the consequences of MTC, it should be noted: 1. creation of its own autonomous military industry; 2. obtaining an additional source for financing the modernization of the PLA; 3. significant strengthening of military capabilities in the context of global rivalry with the USA; 4. increased aggressiveness in foreign policy and worsening of relations with neighboring countries and the USA; 5. course on militarization of neighboring Asian countries and strengthening of their cooperation with the USA; 6. creating additional opportunities for strengthening authoritarian regimes through military and technical support and even promoting their aggressiveness towards other countries; 7. fueling bloody wars by non-democratic regimes; 8. obtaining greater access to the minerals of the countries of the Global South and increasing the level of dependence on cooperation with Beijing; 9. strengthening of new arms exporters (such as Pakistan) and weakening of others (Russia, USA, Germany).

It is obvious that in the conditions of a full-scale war against Ukraine, the Kremlin will lose positions in the international arms market, which China can quickly fill and thus strengthen its geopolitical influence. However, SIPRI data show that the PRC's share of the world arms trade has decreased, probably due to the accumulation of potential for a possible seizure of Taiwan by force. These aspects determine the need for further monitoring of the dynamics of the PRC's MTC.

References

- China's arms exports declined by 23 % in 10 yrs, signaling stockpiling. (2023, April 14). Business Standard. https://www.business-standard.com/world-news/china-s-arms-exports-declined-by-23-in-10-yrs-signaling-stockpiling-123041400088_1.html
- China Power Project, Center for Strategic and International Studies. (2021, May 27). *How Dominant is China in the Global Arms Trade?* <https://chinapower.csis.org/china-global-arms-trade>
- Godwin, P. H. B. (1988). *Development of the Chinese Armed Forces*. Air University Press. Alabama. <https://www.etsy.com/listing/1596062147/razvitie-vooruenyh-sil-kitaa-pol-godvin>
- Hull, A., & Markov, D. (2012). *Chinese Arms Sales to Africa*. Institute for Defense Analyses. <https://www.ida.org/-/media/corporate/files/publications/researchnotes/rn2012/2012-chinese-arms-sales-to-africa.aspx?la=en&hash=616C509520DC1A3EDA059E0C2C24657B>
- Kirchberger, S. (2017). The end of a military-industrial triangle: arms-industrial co-operation between China, Russia and Ukraine after the Crimea crisis. *SIRIUS – Zeitschrift für Strategische Analysen*, 1(2), 1–19. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/sirius-2017-0053/html>
- Mariani, B. (2021). *China's arms export to Sub-Saharan Africa*. Observatoire de l'Afrique centrale et australe. <https://archives.defense.gouv.fr/content/download/635898/10510460/file/Note%2029%20Arms%20transfers.pdf>
- Raska, M., & Bitzinger, R.A. (2020). Strategic Contours of China's Arms Transfers. *Strategic Studies Quarterly*, 14(1), 91–116. https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/SSQ/documents/Volume-14_Issue-1/Raska.pdf
- US urges countries to buy arms from America, not from Russia, China. (2019, November 1). The Economic Times. <https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/us-urges-countries-to-buy-arms-from-america-not-from-russia-china/articleshow/71857896.cms?from=mdr>
- China's arms exports face sharp decline due to defective quality, unreliable performance: Analysts. (2023, September 13). The Times of India. <https://timesofindia.indiatimes.com/world/china/chinas-arms-exports-face-sharp-decline-due-to-defective-quality-unreliable-performance-analysts/articleshow/103619727.cms?from=mdr>
- Tian N., & Su, F. (2020). *Estimating the Arms Sales of Chinese Companies*. Stockholm International Peace Research Institute.

- <https://www.sipri.org/publications/2020/sipri-insights-peace-and-security/estimating-arms-sales-chinese-companies>
- Wezeman, P. T., Gadon J., & Wezeman, S. T. (2023). *Trends in International Arms Transfers*. Stockholm International Peace Research Institute. https://www.sipri.org/sites/default/files/2023-03/2303_at_fact_sheet_2022_v2.pdf
- Hancock, T. (2014, April 30). *European Companies Are Supplying China With Billions In Weapons And Military Technology*. Business Insider. <https://www.businessinsider.com/european-companies-are-supplying-china-with-billions-in-weapons-and-military-technology-2014-4>
- Richard, A. B., & Popescu, N. (2017, December 6). *Defence industries in Russia and China: players and*. EU Institute for Security Studies. <https://www.iss.europa.eu/content/defence-industries-russia-and-china-players-and-strategies>
- Bitzinger, A. B. (2019, April 17). *How China weaponizes overseas arms sales*. Asia Times. <https://asiatimes.com/2019/04/how-china-weaponizes-overseas-arms-sales/>
- Bokhari, F. (2019, November 9). *With China as its mentor, Pakistan triples arms exports*. Nikkei Asia. <https://asia.nikkei.com/Politics/With-China-as-its-mentor-Pakistan-triples-arms-exports>
- Hein, M. (2020, March 9). *Crises are fueling the global arms trade*. Deutsche Welle. <https://www.dw.com/en/crises-are-fueling-the-global-arms-trade-sipri-report/a-52688298>
- Pandit, R. (2020, March 10). *2nd biggest arms importer, India 23rd on exporters' list*. Times of India. <https://timesofindia.indiatimes.com/India/2nd-biggest-arms-importer-india-23rd-on-exporters-ist/articleshow/74559063.cms>
- Rakesh, A. (2020, March 17). *Mixing Business with Pressure: Chinese Arms Sales in South East Asia*. *Defense Mirror*. https://defensemirror.com/feature/39/Mixing_Business_with_Pressure_Chinese_Arms_Sales_in_South_East_Asia
- Chellaney, B. (2020, October 16). *The Quad Sharpens Its Edges*. Project Syndicate. <https://www.project-syndicate.org/commentary/the-quad-india-us-japan-australia-united-front-vs-china-by-brahma-chellaney-2020-10?barrier=accesspaylog>
- Brimelow, B. (2021, January 10). *US aircraft carriers still rule the seas, but Russia and China both have plans to change that*. Business Insider. <https://www.businessinsider.com/chinese-and-russian-weapons-threaten-us-aircraft-carrier-dominance-2021-1>
- Hurska, A. (2021, February 3). *New Year, New Battles: China Does Not Plan to Give up Motor Sich*. The Jamestown Foundation. <https://jamestown.org/program/new-year-new-battles-china-does-not-plan-to-give-up-motor-sich>
- Reuters. (2021, March 11). *Ukraine intends to nationalise Motor Sich soon – top security official*. [https://www.reuters.com/article/idUSL8N2L96BZ/Ningthoujam, A. \(2021, June 25\). The Middle East: An Emerging Market for Chinese Arms Exports. The Diplomat. <https://thediplomat.com/2021/06/the-middle-east-an-emerging-market-for-chinese-arms-exports>](https://www.reuters.com/article/idUSL8N2L96BZ/Ningthoujam, A. (2021, June 25). The Middle East: An Emerging Market for Chinese Arms Exports. The Diplomat. https://thediplomat.com/2021/06/the-middle-east-an-emerging-market-for-chinese-arms-exports)
- China's supply of arms to Iran fuels Tehran's terror. (2022, September 9). The Economic Times. https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/chinas-supply-of-arms-to-iran-fuels-tehrans-terror/articleshow/94103889.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst
- Ziwen, Z. (2023, March 14). *Is a fall in China's military exports a sign of stockpiling at home?* South China Morning Post. <https://www.scmp.com/news/china/military/article/3213383/fall-chinas-military-exports-sign-stockpiling-home>
- Al Jazeera. (2023, March 25). *Joe Biden says no sign yet of China sending Russia weapons*. <https://www.aljazeera.com/news/2023/3/25/biden-says-no-sign-yet-of-china-sending-weapons-to-russia>
- Fabbri, V. (2023, April 13). *Why Are China's Arms Exports Declining?* Geopolitica.info. <https://www.geopolitica.info/china-arms-exports/>
- Masih, N., Francis, E., & Taylor, A. (2023, April 14). *Ukraine live briefing: China says it won't send weapons to Russia; suspected U.S. leaker charged*. The Washington Post. <https://www.washingtonpost.com/world/2023/04/14/russia-ukraine-war-news>
- Williams, M., & O'Donnell, J. (2023, April 17). *Ukraine says it is finding more Chinese components in Russian weapons*. Reuters. [https://www.reuters.com/world/europe/ukraine-says-it-is-finding-more-chinese-components-russian-weapons-2023-04-14/#:~:text=LONDON%2FFRANKFURT%2C%20April%2014%20\(supplies%20are%20squeezed%20by%20sanctions](https://www.reuters.com/world/europe/ukraine-says-it-is-finding-more-chinese-components-russian-weapons-2023-04-14/#:~:text=LONDON%2FFRANKFURT%2C%20April%2014%20(supplies%20are%20squeezed%20by%20sanctions)
- Zheng, C. (2023, June 8). *Countries Buy Defective Chinese Military Equipment. Why?* Research and Development Corporation. <https://www.rand.org/pubs/commentary/2023/06/countries-buy-defective-chinese-military-equipment.html#:~:text=Pakistan%2C%20the%20largest%20importer%20of,degradation%2C%20and%20poor%20overall%20performance>
- Yan, S. (2023, August 19). *China helping to arm Russia with helicopters, drones and metals*. The Telegraph. <https://www.telegraph.co.uk/world-news/2023/08/19/china-helping-arm-russia-helicopters-drones-metals-xi-putin/?s=09>

Отримано редакцією журналу / Received: 04.11.23
Прорецензовано / Revised: 22.12.23
Схвалено до друку / Accepted: 23.01.24

Станіслав БУТ, канд. політ. наук, асист.
ORCID ID: 0000-0002-6713-5837
e-mail: but_stanislav@ukr.net
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНА СПІВПРАЦЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КИТАЮ

Вступ. КНР від моменту свого проголошення прагнула модернізувати свої збройні сили – Народно-визвольну армію Китаю (НВАК). Суттєвою проблемою стала відсутність військово-промислового комплексу, яку комуністичне керівництво Китаю прагнуло розв'язати завдяки активній військово-технічній співпраці (ВТС) з міжнародними акторами. Вочевидь активна закупівля зброї дала змогу КНР досягти паритету або навіть випередити США в багатьох аспектах. Водночас ВТС перетворилася не тільки на механізм зміцнення національної безпеки, але й інструмент зовнішньої політики.

Методи. Було використано такі методи: аналітичний, історичний, статистичний, узагальнення. У ході дослідження автор спирався на принцип об'єктивізму.

Результати. Розв'язуючи проблему слабкості техніко-технологічного рівня НВАК, Китай використовував геополітичну кон'юнктуру для отримання поставок озброєнь. Ключову роль відіграла співпраця спочатку з СРСР, а потім із Російською Федерацією. Таке партнерство було пов'язано з введенням ембарго з боку країн Заходу через події на площі Тяньаньмень. Важливим чинником стали також поставки військової техніки з України. Проте в умовах повномасштабної російсько-української війни Пекін став експортером продукції подвійного призначення до Росії. Загалом, використовуючи чинники несанкціонованого копіювання, низької цінової політики та продажу зброї режимам, що перебувають під санкціями, Пекін увійшов до топ'ятірки світових експортерів зброї. Китай експортує зброю переважно до країн Азії, а також значно посилив свої позиції на африканському ринку. Однак якість і проблеми з обслуговуванням викликають дедалі більше запитань у покупців.

Висновки. Серед наслідків ВТС Китаю можна виокремити: створення власного автономного ВПК; отримання додаткового джерела для фінансування модернізації НВАК; суттєве посилення військових можливостей у контексті глобального суперництва із США; посилення агресивності в зовнішній політиці та загострення відносин із сусідніми країнами та США; курс на мілітаризація сусідніх азійських країн і посилення їхньої співпраці із США; створення додаткових можливостей для зміцнення авторитарних режимів шляхом військово-технічної підтримки та навіть сприяння їхній агресивності щодо інших країн; живлення кровопролитних воєн з боку недемократичних режимів; отримання більшого доступу до корисних копалин країн Глобального Півдня та збільшення рівня залежності від співпраці з Пекіном; посилення нових експортерів зброї (як Пакистан) та послаблення інших (РФ, США, Німеччина).

Ключові слова: Китай, торгівля зброєю, міжнародний ринок зброї, військово-промисловий комплекс, продукція подвійного призначення.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 327.5(045)

Іван МЕТЕЛЄВ, асп.
 ORCID ID: 0009-0003-4346-8332
 e-mail: ivanmeteliiov@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР КОНЦЕПТУ СЕК'ЮРИТИЗАЦІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ Й ОБҐРУНТУВАННЯ

Вступ. Термін сек'юритизація походить від слова безпека (від англ. security). Наприкінці ХХ ст. це питання сформувалося як предмет активних академічних дебатів, особливо в країнах Заходу, однак будь-які спроби дати універсальне визначення поняттю безпека стикалися зі складнощами у його використанні чи наявності в ньому ідеологічного елементу. Безпеку частіше трактували лише як мету, до якої прагнуть держави, тобто як форму без виразного та певного змісту. Прагнення до концептуального перегляду та необхідності розширеного тлумачення поняття безпеки обумовили появу нової теорії Б. Бузана й О. Вевера – теорії сек'юритизації, – роль і значення якої для міжнародно-політичного розвитку держав світу визначаються у межах пропонованого дослідження.

Методи. Автором було використано такі методи: аналіз і синтез, дедукція й індукція, узагальнення, абстрагування та компаративний метод.

Результати. У ході дослідження продемонстровано, що сучасна теорія сек'юритизації – це не тільки оригінальна концепція фахівців Копенгагенської школи, а й повноцінне поле досліджень з питань міжнародної безпеки, що об'єднане загальним уявленням про безпеку як форму соціальної практики. Попри відмінності між науковими позиціями О. Вевера й Б. Бузана, кожен із них зумів привнести в теорію елементи власного бачення та розуміння міжнародних відносин і світової політики.

Висновки. Багаторічні дискусії на тему необхідності перебудови архітектури міжнародної безпеки з теоретичної площини переходять у практичну та дають відповіді на запитання: яким саме має бути справедливіший світовий порядок, як здійснювати профілактику криз у майбутньому, яким має бути підхід до врегулювання сучасних проблем міжнародної безпеки, кількість яких щорічно зростає. Проте питання безпеки ніколи не може бути об'єктивно поставлене задалегідь – це завжди наслідок політичного вибору. У цьому і полягає ключова конструктивістська основа класичної теорії сек'юритизації та Копенгагенської школи безпеки.

Ключові слова: сек'юритизація, міжнародна безпека, ідентичність, Копенгагенська школа, постструктуралізм, конструктивізм.

Вступ

Уявлення про суть і логіку міжнародної безпеки, що нині домінують у теорії міжнародних відносин, не сприяють зміцненню самої безпеки на практиці, оскільки інтерпретація простору світової політики як поля колективних протистоянь чи простору анархії, у якому має рацію той, за ким сила, – це частина проблеми, але не рішення. Концепт сек'юритизації має суттєвий потенціал для продуктивної рефлексії та критичного аналізу сучасних практик безпеки, дає змогу критично оцінити не тільки події, що нині відбуваються в Україні та світі, а й саму суть, природу міжнародної безпеки, її зв'язок з політичними та міжнародними процесами. Однак, незважаючи на велику кількість дослідницьких підходів і відносну розвиненість понятійно-концептуального апарату теорії, сам концепт "сек'юритизації" поки не отримав вичерпного теоретичного пояснення ні у вітчизняній, ні в зарубіжній науковій літературі.

Метою нашої статті є виявлення теоретико-філософських і ціннісно-нормативних основ теорії сек'юритизації в міжнародній політичній науці.

Огляд літератури. У статті автор спирався переважно на матеріали зарубіжних джерел, представлених різними напрямками досліджень, що відрізняються значною географічною різноманітністю. Проте автори, які звертаються до концептуального апарату теорії сек'юритизації, часто не обмежуються політологами та вченими-міжнародниками: серед фахівців велику частину становлять також соціальні антропологи, кримінологи, соціологи та навіть медичні експерти. Із сотень праць можна викремити роботи, присвячені огляду та критичному аналізу теоретичних аспектів сек'юритизації, авторами яких є М. Вільямс (Williams, 2015), Т. Бальзак, С. Гузіні та ін. (Balzacq et al., 2013). Значну

частину робіт також присвячено проблемі сек'юритизації міграції (С. Леонард (Léonard, 2010), Т. Абебе (Abebe, 2019)) та міжнародного тероризму (С. Крофт (Croft, 2012), Д. Лісл (Lisle, 2013) та ін.). Проблеми сек'юритизації в галузі захисту довкілля та клімату присвячено дослідження Р. Флойда (Floyd, 2010). На окрему увагу заслуговує робота Д. Вільгельмсена (Wilhelmsen, 2016), де розкрито роль сек'юритизації у плануванні та підготовці РФ до другої чеченської війни 1999–2001 рр. Зрештою, ще одним важливим напрямом теоретичних дебатів щодо сек'юритизації в зарубіжній науковій літературі можна назвати дослідження етичних проблем та формулювання соціально-політичної місії теорії сек'юритизації: цим аспектом присвячена, зокрема, робота Є. Наймана (Nyman, 2016).

Питання сек'юритизації, без якої неможливе розуміння сучасних виявів політики безпеки, залишалось не артикульованим в українській політичній науці аж до 2010-х рр., коли У. Хельберг уперше в нашій державі дослідив її як політичний феномен (Хельберг 2012). Перед вітчизняним науковим простором питання сек'юритизації більш гостро постало після подій 2013–2014 рр. й особливо – після початку повномасштабного вторгнення РФ: так, Ю. Латиш уперше розглянув проблему сек'юритизації історичної пам'яті під час російсько-української війни (Латиш, 2022). Серед вітчизняних дослідників також варто згадати й роботи І. Богінської (Богінська, 2021), О. Ауліна (Аулін, 2020), С. Пахоменка й О. Сараєвої (Пахоменко, & Сараєва, 2020) та ін.

Отже, зарубіжні дослідження нині відрізняються різноманітністю теоретичних підходів, що стосуються різноманітних тем і питань у сфері сек'юритизації як повноцінного напрямку наукових досліджень про міжнародну безпеку. З іншого боку, доводиться констатувати, що

теорія сек'юритизації лише останнім часом починає викликати інтерес серед українських фахівців, проте практично відсутні зони інтелектуальної активності, де можна було б спостерігати теоретичні дебати та науковий діалог із проблематики сек'юритизації в межах міжнародних відносин.

Методи

Методологічною основою роботи є поєднання індуктивних і дедуктивних стратегій в описі історії дисципліни міжнародних відносин. Автор прагне подати теорію сек'юритизації не у вигляді окремих статичних постулатів, а як галузь наукових знань, що динамічно змінюється, і яка нерозривно пов'язана з трансформацією міжнародних відносин й особистостями авторів, чії наукові переконання з часом також зазнавали змін.

Результати

Науковці, які вивчають діяльність Копенгагенської школи, визначають її головним і фундаментальним твором роботу "Безпека: нова система аналізу" (Buzan, Wæver, & Wilde, 1998). Однак виданню цієї книги передувало десятиліття копії роботи цілого колективу авторів із Копенгагенського інституту досліджень проблем миру. До моменту створення цього інституту у 1985 р., теорії сек'юритизації не існувало, а дебати щодо політичного сенсу та змісту поняття безпеки лише набирали обертів. Ще раніше було написано роботу, що стала для цілого покоління авторів базовою книгою з вивчення проблем теорії міжнародної безпеки – "Люди, держави та страх: проблема національної безпеки у міжнародних відносинах" (Buzan, 1983). Саме цей твір англійського дослідника Баррі Бузана прийнято вважати своєрідною точкою відліку в наукових дослідженнях Копенгагенської школи та якісно новим етапом осмислення концепту безпеки в теорії міжнародних відносин.

Б. Бузан у своїх пошуках нового розуміння безпеки був змушений виходити за звичні межі, ставлячи прості, але незручні для традиційної теорії питання: "Безпека для кого? Відповіді просто: для держави. Але це не вирішує проблему", – резюмує дослідник. Так, продовжуючи ту ж лінію, намічену в роботах К. Волтца, автор приходить до однієї з основних ідей, яка згодом стає ключовою для досліджень Копенгагенської школи: безпека має безліч референтних об'єктів, а безпека одного не може бути адекватно оцінена без прив'язування до безпеки іншого. Відповідно до ідеї свого попередника (Waltz, 1979), Б. Бузан виділив три рівні аналізу безпеки: 1) рівень індивіда (безпека індивідів); 2) рівень держави (національна безпека); 3) рівень системи (міжнародна безпека). Проте досліджувати безпеку, на думку вченого, необхідно комплексно на всіх рівнях.

Науковий тандем Б. Бузана і його молодшого колеги О. Вевера із самого початку (перша їхня спільна робота була опублікована в 1990 р.) виявився продуктивним, хоча, на перший погляд, досить дивним. Річ у тому, що багато сучасних дослідників схильні небезпідставно вважати, що Б. Бузан та О. Вевер виходили з протилежних методологічних позицій. Тоді як Б. Бузан спочатку переважно надавав перевагу структурному реалізму (неореалізму), намагаючись синтезувати деякі його принципи з ідеями неолібералізму, О. Вевер був послідовником школи досліджень миру і виявляв великий інтерес до постструктуралістських (постмодерністських) концепцій.

Однак докладніший аналіз показує, що між двома дослідниками було багато спільного. По-перше, авторів об'єднувало загальне невдоволення вузькою, незрозумілою та двозначною інтерпретацією проблем міжнародної безпеки, а також загальними обмеженнями епістемологічного характеру, що накладаються традиційною парадигмою у дослідженнях про міжнародні відносини. Це спонукало дослідників в індивідуальній манері кожного з них переглядати як природу самого концепту безпеки, так і природу загроз, роль держави у сфері безпеки. По-друге, дослідників об'єднувало спільне місце роботи: обидва працювали в Копенгагенському інституті досліджень проблем миру, де Б. Бузан був директором проекту з європейської безпеки (з 1988 по 2002 р.), а О. Вевер – провідним співробітником. По-третє, О. Вевер, хоч і виявляв інтерес до постмодерністських концепцій, сформувався як учений і успадкував чимало ідей, характерних політичному реалізму і навіть політичній економії. Сам експерт назвав свою дослідницьку позицію "постструктурним реалізмом", об'єднавши в одній назві обидва напрями, і згодом так і не став вираженим представником постмодернізму.

У своїй автобіографії О. Вевер перераховує авторів, які вплинули на формування його наукових поглядів. Серед них, поряд з такими постмодерністами, як Ж. Дерріда, Е. Лаклау та Ш. Муф, Р. Ешлі, Р. Волкер, згадуються, між іншим, Ф. Ніцше, К. Маркс, Х. Арендт, Г. Кісінджер, К. Шміт, а також К. Волтц – головний ідеолог структурного реалізму. До речі, головний твір К. Волтца, "Теорію міжнародної політики", дослідник характеризує як, імовірно, найважливіший твір за всю історію дисципліни міжнародних відносин (Wæver, 2009). Згодом було зауважено: "Перша причина, чому К. Волтц важливий для теорії сек'юритизації, криється у питанні мета-теоретичних підстав теорії міжнародних відносин. Тобто... не важливо, що К. Волтц насправді говорить про міжнародну політику як таку – важлива його оцінка питань кордонів та обмежень для теорії" (Floyd, 2010). Тобто О. Вевер у процесі розроблення теорії сек'юритизації виходив із такого ж принципу: будь-яка теорія є функціональною і здатною працювати, якщо фокусується лише на певному колі явищ і фактів, адже інакше теорія розмивається, а її потенціал для пояснення згасає.

Ідеї Ф. Ніцше також допомагають О. Веверу сформулювати власне бачення політичної етики постструктуралізму. На його думку, місія постструктуралізму полягає не лише в тому, щоб звільнити дослідницьку увагу, породжуючи нові сутності, а й у тому, щоб діяти політично. Діяти політично – це: розуміти, що творення нового може призвести до негативних наслідків; уміти брати на себе ризик і відповідальність за можливі наслідки, передбачаючи їх (Wæver, 2005). Так, наприклад, можна пояснити, чому О. Вевер розглядав саме десек'юритизацію, а не сек'юритизацію, як блага громадську мету.

Також одним із найвпливовіших джерел у теорії сек'юритизації і, водночас, найбільш недооціненим, є філософія Х. Арендт та її концепція політики. Теорія мовних актів ученої була ефективним методом, що захищав політику. Тобто, своєму політичному баченню теорія сек'юритизації зобов'язана Х. Арендт, а технічному виконанню – "теорії мовних актів" (Wæver, 2014). Для теорії сек'юритизації ідеї Х. Арендт мали важливе значення у кількох аспектах. По-перше, вони наголоси-

ли на важливості дослідження дискурсивних практик у політиці, оскільки для Х. Арендт дія не тільки породжується промовою – мова перформативна і сама має на увазі дію, як умова всього політичного. По-друге, вони дали змогу уявити сек'юритизацію як двосторонньо спрямований процес, у якому учасники взаємно конструюють один одного замість звичного механістичного розуміння комунікації, у межах якого інформація доставляється від активного суб'єкта пасивному реципієнту. В одній зі своїх пізніших робіт "Брехня і політика", Х. Арендт демонструє, як аргументи американського політичного істеблшменту для обґрунтування вторгнення до В'єтнаму конструювалися очікуваннями аудиторії. Як резюмують фахівці з аналізу робіт Х. Арендт: "Брехня має величезну перевагу, знаючи наперед, чого аудиторія бажає або чекає почути" (Motta, & Pimentel, 2016). Нарешті, по-третє: концепція політики Х. Арендт дає змогу зрозуміти емансипаційний, визвольний потенціал ідеї десек'юритизації. Замість розглядати нові проблеми як джерела потенційних загроз, О. Вевер у своїх роботах закликає до протилежного: розглядати загрози як важливі, але не екзистенційні питання, обговорювати й усувати їх за допомогою стандартного політичного діалогу та політичних процедур.

Як зізнається сам О. Вевер, основні положення теорії сек'юритизації були сформульовані ним у 1988 р. А наступного, 1989 р., молодий дослідник створює перший знаковий в еволюції міжнародної системи твір, так їм і не опублікований, – "Безпека, мовний акт. Аналіз політики слова". На відміну від Б. Бузана, що заклав концептуальні основи Копенгагенської школи і мав значний вплив на свого учня та колегу, саме О. Вевер оформив теорію сек'юритизації у вигляді готового наукового продукту: наприклад, перші згадки термінів *сек'юритизація* та *десек'юритизація* в політологічному сенсі зустрічаються саме в його рукописі 1989 р.

Сформульована О. Вевером мета дослідження, по суті, повторює задум Б. Бузана – переосмислити концепт безпеки. Однак автор розв'язує це завдання в іншій манері, адже ним рухає насамперед прагнення відкрити нові перспективи в дослідженнях для європейської безпеки. Дослідник конкретизує: "У тій частині світу, де я живу, доречним буде сказати, що безпека є "мовленнєвим актом" (Wæver, 1989). На відміну від Б. Бузана, О. Вевер пропонує зосередитися виключно на невійськових аспектах безпеки, залишивши в центрі уваги політико-ідеологічні й економічні відносини – переважно між політичним Сходом і Заходом.

О. Вевер пропонує змінити схему Б. Бузана, визначивши її у формі піскового годинника. У центрі цієї моделі, у вузькій шийці умовного піскового годинника, розміщується національна безпека, на якій і фокусується увага дослідника. Дві сполучені чаші зображують динаміку різних факторів на міжнародному та субнаціональному рівнях відповідно. Як зазначає вчений, "єдиний здоровий варіант у питанні безпеки – це дотримання класичної інтерпретації національної безпеки та розширення розуміння актуальної динаміки... Концепт безпеки визначається на рівні держави. Інші рівні неможливо описати і пояснити у схожій манері. Ми маємо різні відносини на всіх трьох рівнях. Проте питання безпеки мають розумітися через призму національної безпеки" (Wæver, 1989).

Ця ідея О. Вевера наочно демонструє відмінність його поглядів від підходу так званої альтернативної безпеки та критичної школи досліджень безпеки зокрема. О. Вевер не відмовляється від традиції, а навпаки: працює в ній та оперує її ж понятійним апаратом. Свою методологічну позицію він характеризує як "постструктурний реалізм", децо парадоксально поєднуючи разом два антиподи, дві, здавалося б, протилежні позиції.

Отже, О. Вевер у своїх ранніх роботах заклав основи нової теорії розуміння безпеки. Йому вдалося побудувати навколо класичної ідеї національної безпеки якісно інший підхід, заснований на постструктуралістському розумінні політики та лінгвістичній теорії мовленнєвих актів. О. Вевер відмовився від абстрактного поняття захисту невизначеного кола референтів від певного виду об'єктивно наявних загроз. Натомість він спробував сформулювати безпеку як дискурсивну практику, у якій еліти, що представляють певні події як загрозу національній безпеці, легітимізують право на надзвичайні та рішучі заходи.

Як згодом уточнили фахівці Копенгагенської школи, зазначене не означає формування уявлення про безпеку як про суб'єктивний феномен, позбавлений об'єктивних підстав. Деякі загрози дійсно можуть існувати, проте з позиції теорії сек'юритизації продуктивніше вивчати те, як і чому певні загрози та питання політики стають проблемами безпеки в практиці політичних акторів. Дослідник підкреслює, що якість безпеки виявляється не в загрозі, а у способі ставлення до неї (Wæver, 2011).

Проте такий погляд на безпеку підриває стереотипні уявлення в душі "чим більше безпеки – тим краще", оскільки втрачає сенс протиставлення безпеки та небезпеки. Безпека ж – це не відсутність загроз. Це – право на надзвичайні та рішучі дії за постійної, "фоновної" присутності загрози. А небезпека – це така ж сама ситуація, тільки без адекватних заходів щодо нейтралізації небезпеки. "Ми, на щастя, ніколи не будемо ходити і говорити: "Чудово, як же нам зараз безпечно". Не було б проблем безпеки, ми взагалі мислили б іншими категоріями: політики, економіки тощо" (Wæver, 1989). І тут ми підходимо до стрижневої ідеї, головного висновку О. Вевера.

Якщо безпека та небезпека не формують бінарної опозиції, то безпека втрачає сенс як абсолютне благо, безумовно позитивне явище. У певних умовах безпеку, навпаки, можна наділяти негативним значенням. "Менше безпеки – більше політики" – ось формула О. Вевера та головний висновок його дослідження щодо європейської безпеки.

Для подолання сформованого у Європі статусу-кво і виходу з глухого кута взаємовідносин холодної війни, О. Вевер бачить єдиним правильним рішенням "десек'юритизацію": він пропонує почати розуміти деякі "загрози" як "виклики", проблеми безпеки як політики; відкривати більше внутрішнього простору для політичної боротьби, навіть якщо правила цієї боротьби не здаються "чесними" за абсолютними мірками. Якщо тільки відкрити більше простору для політики, у будь-якому суспільстві знайдеться безліч чудових людей, готових нести та продовжувати цю справу (Wæver, 1989).

Загалом, згадуючи теорію сек'юритизації, фахівці насамперед посилаються на так звану Копенгагенську школу досліджень міжнародної безпеки. Значно рідше згадують Копенгагенський інститут досліджень проблем миру, без заснування якого не існувало б Копенгагенсь-

кої школи і, цілком імовірно, теорії сек'юритизації. Серед праць різних авторів, причетних до діяльності інституту, можна згадати роботи, присвячені питанням невоєнної складової європейської безпеки, проблемам глобалізації, новим формам конфліктів, європейській інтеграції, а також політичній ситуації в різних регіонах Європи, Східної Азії та Близького Сходу.

Перша колективна праця Копенгагенської школи, що була видана за участю О. Вевера та Б. Бузана – "Перебудова європейського порядку безпеки: сценарії для епохи після "холодної війни" (Buzan et al., 1990). За традицією, автори приділяли особливу увагу вивченню невійськових джерел загроз, проте цього разу до вже звичного політичного, економічного та екологічного секторів додали соціетальний (англ. *societal*) сектор – як спроба охопити проблему кризи європейської ідентичності та хвилі етнонаціональних конфліктів, що в той час захлеснула східні межі Європи.

Хоча використання секторів у дослідженні про безпеку має сенс, дослідник припустив, що насправді все складніше. Річ у тому, що поняття соціетального сектору, як і будь-якого іншого, є, по суті, лише однією з іпостасей національної безпеки. Державі може загрозувати безліч явищ, і залежно від ситуації пріоритетна увага приділятиметься тим чи іншим сферам. Це зручно з практичного погляду, коли сектор постає в ролі дослідницької призми та підкреслює певні аспекти відносин і взаємодій (Wæver, 1993).

Однак у такому разі поняття соціетального сектору лише демонструє, як держава може бути дестабілізована суспільними відносинами. Натомість автор запропонував використовувати поняття соціетальної безпеки, де у фокусі дослідження перебуватиме не держава, а суспільство як таке. В одній із пізніших робіт дослідник надає досить ємне визначення цьому терміну: захист суспільством своєї ідентичності від сприйнятих ним загроз. Проте соціетальна безпека не замінює національну безпеку: вони існують окремо одна від одної і формують своєрідний дуалізм. Якщо для держави центральною категорією є суверенітет, то для суспільства – ідентичність (Wæver, 2008). Іншими словами, ризик втрати ідентичності схожий на екзистенційну загрозу існуванню – без неї суспільство вже ніколи не зможе бути собою. Отже, ідентичність можна і навіть потрібно розглядати як окремий референтний об'єкт безпеки. Поряд із державою, головними об'єктами дослідження постають політично значущі етнонаціональні спільноти та конфесії. Дослідник, наприклад, зауважував, що "безпеці суспільства може загрозувати все те, що наражає на небезпеку ідентичність", а захищати ідентичність можна будь-якими засобами: іноді це збігається із захистом державних кордонів, іноді – ні, а часом може навіть стати джерелом загрози для самої держави (Wæver, 1993).

Основною ідеєю колективу авторів у контексті питання про європейську безпеку стало висунення на передній план соціетального, етнонаціонального компонента у міжнародній політиці, який починає змагатися з традиційною концепцією держави як політико-утворюючого принципу. Отже, ідея про соціетальну безпеку також кинула виклик традиційним підходам у теорії міжнародних відносин та дослідженнях про безпеку, розглядаючи суспільство як рушійну силу та незалежну змінну, а не як пасивну частину, сектор чи складовий елемент держави.

У межах цієї роботи ще одним теоретичним нововведенням Копенгагенської школи стала ідея "соціетальної дилеми безпеки". За тією ж логікою, що й у випадку із широко відомою в теорії міжнародних відносин класичною дилемою безпеки, дослідники припустили, що заходи, які вживає одна спільнота для захисту власної ідентичності, можуть інтерпретуватися як загроза для ідентичності інших спільнот. Така ситуація породжує "замкнене коло" із суспільств, що переживають "...процеси, в яких сприйняття "Іншого" взаємними зусиллями перетворюються на "образ ворога" і ведуть до схожої негативної діалектики, як і у випадку з дилемою безпеки між державами" (Wæver, 1993).

У своїй наступній роботі, присвяченій розвитку зазначеної теорії, – "Сек'юритизація і десек'юритизація" – О. Вевер зробив спробу переосмислити і доповнити зміст концепту соціетальної безпеки в контексті теорії. Його підхід полягав у вивченні механізмів сек'юритизації проблем, пов'язаних з ідентичністю. За задумом автора (Wæver, 1995), такий підхід дав би можливість вивчити специфіку ефектів, що накладаються від розгляду цих проблем як проблем безпеки.

Для цього О. Вевер насамперед намагається уточнити зміст соціетальної безпеки, пояснюючи її відмінність від політичної та соціальної безпеки. Для теорії сек'юритизації, наприклад, "співіснування" держави і суспільства як рівних незалежних змінних призводить до очевидної проблеми. Якщо держава – це централізована система інститутів, що має своїх представників і "здатна говорити" від їхнього імені, а, отже, і "здатна сек'юритизувати", то суспільство – розпливчасте, аморфне утворення, що складається з безлічі інститутів та дискурсів, що конкурують. Хто ж і як тоді говорить від імені суспільства? О. Вевер зазначає, що "суспільство ніколи не говорить, воно є тут тільки тому, що говорять про нього". Різні діячі та групи намагаються говорити від його імені або від його частини, проте загально визначених і легітимних представників суспільства не існує. Щодо можливостей теорії сек'юритизації зроблено висновок, що теорія сек'юритизації не дає змоги передбачити, хто спробує озвучити проблеми соціетальної безпеки, але, принаймні, з її допомогою можна оцінити, як багато підтримки отримав той чи інший актор, здійснюючи спробу говорити від імені суспільства (Wæver, 1995).

Незважаючи на розширення робочого поля теорії сек'юритизації та внесення до нього проблематики соціетальної безпеки, О. Вевер, однак, залишає державу центральним елементом своєї теорії. Про це свідчить доопрацьований автором понятійний апарат, у якому незмінно згадуються держава та державні еліти. Уже у вступній частині статті автор виводить визначення поля безпеки як "специфічного поля соціальних взаємодій, з певною множиною дій і кодів, що використовуються певною групою учасників" (Wæver, 1995). А ось проблеми безпеки визначаються автором як розвиток подій, що загрожують суверенітету чи незалежності держави в найгорсткішій і найнебезпечнішій манері, перешкоджають можливості її подальшого існування та підтримують політичний порядок. Зі свого боку, державні еліти залучають інструмент сек'юритизації та кидають усі свої сили та ресурси, щоб знову взяти ситуацію під контроль. Функціонально сек'юритизація означає, що, "називаючи певний розвиток подій проблемою безпеки, держава залишає за собою особливе право, зміст яко-

го, зрештою, завжди визначається державою та її елітами" (Wæver, 1995).

Відповідно, О. Вевер перераховує три базові принципи, на яких будується процес сек'юритизації: виживання, надзвичайність, інтерсуб'єктивність.

Виживання як один з основних ідейних концептів політичного реалізму (Aron, 1966) в контексті теорії сек'юритизації передбачає, що загрозами можна вважати тільки такі сценарії подій, які наражають на небезпеку саме існування держави як політичної одиниці. Відповідно, якщо не вживатимуть заходи для нейтралізації подібних загроз, держава припинить існування, і всі інші питання перестануть бути актуальними. Тут слід зазначити, що в наступних роботах О. Вевер відніс цей принцип і до сфери соціальної безпеки: якщо суспільство втрачає свою ідентичність, воно вже не виживає в тому сенсі, у якому існувало раніше.

Другим важливим принципом, що визначає політичний вимір сек'юритизації, є *надзвичайність*. Завжди і в будь-якому випадку, коли політичні актори вдаються до інструменту сек'юритизації, державна влада залишає за собою право саме на надзвичайні, екстраординарні заходи, що виходять за межі звичайних політичних процедур, тому що нейтралізувати загрозу по-іншому (з позиції актора) просто неможливо.

Нарешті, третім принципом, що визначає соціальний вимір процесу сек'юритизації, є *інтерсуб'єктивність*. Історія цього поняття сягає корінням у лінгвістичний постмодернізм та ідеї феноменологічної філософії Е. Гуссерля.

Важливі змістовні доповнення до теорії сек'юритизації випливають також зі статті О. Вевера "Ідентичності європейської безпеки", опублікованої в 1996 р. По-перше, у ній автор розвиває ідею про множинність референтів безпеки, стверджуючи, що для кожного сектора – військового, економічного, соціального тощо – безпека означатиме різні речі. Це єдині за принципом дії, але різні за формою "безпеки" (Wæver, 1996), автор метафорично називає діалектами безпеки. Також у цій роботі автор передбачає, що безпека – це самореферентна практика (англ. *self-referential practice*), оскільки саме в самій практиці визначається, чи стосується те чи інше питання сфери безпеки.

У своїй роботі "Переосмислення безпеки після "холодної війни", що стала певною програмною статтею, Б. Бузан визначає, що підхід теорії сек'юритизації не полягає у примусовому зміщенні акцентів: він розглядає безпеку як специфічну форму соціальної практики, звертає увагу на взаємодію сучасних акторів з метою кращого розуміння їхнього *modus operandi*, тобто логіки дій та способу думки – незалежно від характеру описуваних ними загроз (Buzan, 1997). Отже, у питанні розгляду безпеки Б. Бузан характеризує теорію сек'юритизації як радикально-конструктивістський підхід.

У новій ключовій спільній роботі авторів "Безпека: нова система аналізу" (Buzan, Wæver, & Wilde, 1998), що є найцитованішою, з'являються нові елементи термінологічного апарату теорії. Агента сек'юритизації (англ. *securitizing actor*), наприклад, визначено як актора, який сек'юритизує проблему шляхом заяви про те, що референтний об'єкт перебуває під загрозою; референтний об'єкт – це щось (держава, суспільство, нація тощо), що має легітимне право на виживання і, як передбачається, перебуває під екзистенційною загрозою;

функціональний актор – це актор, який впливає на динаміку того чи іншого сектора безпеки, а також на ухвалення рішень у сфері безпеки.

Іншим важливим теоретичним уточненням стало розмежування власне сек'юритизації та спроби сек'юритизації (англ. *securitizing move*). Іншими словами, дискурс як такий, у якому щось представляється як екзистенційна загроза, ще не є сек'юритизацією. Успішна сек'юритизація можлива лише зі схвалення чи згоди слухачів, тобто аудиторії.

Щоб оцінити, буде сек'юритизація успішною чи ні, автори пропонують досліджувати супутні умови (англ. *facilitating conditions*), що поділяються, зі свого боку, на внутрішні і зовнішні.

Теорія сек'юритизації була використана авторами як своєрідна метатеоретична основа, що дає змогу розмірковувати про проблеми безпеки в більш конструктивістському ключі. Однак задум фахівців виявив обмеження в застосуванні теорії сек'юритизації: ідея провести глобальний огляд наявних проблем безпеки в різних регіонах світу поставила дослідженню настільки широкі просторові рамки, що розбір кожного окремого кейсу зажадав надмірного збільшення обсягів роботи.

Автори концепції пішли іншим шляхом: фахівці розробили низку універсальних критеріїв для виявлення проблем безпеки, або ж так званих індикаторів сек'юритизації. Ці індикатори загалом нічим не відрізняються від звичних методів виявлення проблем безпеки та легко виявляються дослідником: війни, масові переміщення людей, гонка озброєнь тощо. Автори підкреслюють: "Якщо люди вбивають один одного в організованій манері, або витрачають великі суми на озброєння, або виганяють зі своїх жител людей у великих кількостях, або вдаються до односторонніх дій, які багато в чому суперечать міжнародним домовленостям, тоді практично напевно відбувається успішна сек'юритизація" (Buzan, Wæver, 2003).

Дискусія і висновки

Створений О. Вевером і Б. Бузаном концепт сек'юритизації можна було б охарактеризувати у двох аспектах. По-перше, учені, по суті, представили основи оригінального підходу, що дає змогу досліднику критично розглядати оцінку й аналіз питань безпеки. На відміну від інших альтернативних підходів, теорія сек'юритизації не ставить собі за мету визначити, якою повинна чи не повинна бути "ідеальна" безпека. Фахівців цікавить радше те, як безпека працює та конструюється на практиці, у діяльності політичних акторів – *in natura*. По-друге, іншою перевагою теорії можна також назвати увагу до різних референтних об'єктів безпеки та рівнів аналізу, представлення безпеки як складного комплексу взаємин різних політичних акторів, список яких не обмежується одними державами.

Оцінюючи роботи авторів загалом, не можна не відзначити той факт, що теорія сек'юритизації справила величезний вплив на всю дисципліну досліджень про міжнародну безпеку. Про це можна судити не лише за великою кількістю емпіричних досліджень, що звертаються до теорії сек'юритизації, а й за кількістю та якістю її критики серед фахівців. Натепер важко назвати хоча б один з елементів теорії сек'юритизації, який не піддався б ретельному критичному аналізу. Серед найчастіше згадуваних критиків теорії сек'юритизації можна назвати таких дослідників, як К. Бут,

Б. Максуйні, Й. Ерікссон, Л. Хансен та К. Вілкінсон. Іноді О. Вевер і Б. Бузан відповідали на критику опонентів, породжуючи продуктивні наукові дискусії й уточнюючи свої теоретичні погляди.

Незважаючи на той факт, що для європейської наукової думки теорія сек'юритизації є не новою, створеною ще в ХХ ст., вона є вкрай актуальною як теоретична основа у написанні вітчизняних дослідницьких праць, адже для української науки зазначений концепт набув вагомого значення саме протягом останнього десятиліття і продовжує розвиватися за сучасних умов.

Список використаних джерел

- Аулін, О. (2020). Теоретико-методологічні аспекти дослідження ефективності державної політики з сек'юритизації ісламу. *Вчені записки Університету "КРОК"*, 4(60), 57–62.
- Богінська, І. В. (2021). Конфлікти пам'яті в міжнародних відносинах. *Регіональні студії*, 24, 103–109. <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2021.24.14>
- Латиш, Ю. (2022). Сек'юритизація історичної пам'яті під час російсько-української війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, 38, 178–188. https://www.academia.edu/98109599/Securitization_of_historical_memory_during_the_Russo_Ukrainian_war
- Пахоменко, С. П., & Сараєва, О. В. (2020). Взаємозв'язок ідентичності, пам'яті та безпеки як дослідницька парадигма (на прикладі Латвії). *Політикус: наук. журнал*, 2, 13–19.
- Хельберг, У. І. (2012). Сек'юритизація як політичний феномен. *Магістеріум. Політичні студії*, 46, 64–67. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/70f83d1e-30be-4bc8-ad12-9bb5c5087ccc/content>
- Abebe, T. (2019). *Securitisation of Migration in Africa: the case of Agadez in Niger*. ISS Africa Report, 20.
- Aron, R. (1966). *Peace and War: A theory of International Politics*. Doubleday.
- Balzacq, T., Guzzini, S., Williams, M. C., Wæver, O., & Patomäki, H. (2013). *What kind of theory – if any – Is securitization?* *International Relations*, 29(1), 1–41.
- Buzan, B., & Wæver, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Buzan, B. (1983). *People, states and fear: The National Security Problem in International Relations*. Wheatsheaf Books.
- Buzan, B. (1997). *Rethinking Security after the Cold War. Cooperation and Conflict*, 32(5), 5–28.
- Buzan, B., Kelstrup, M., Lemaitre, P., & Wæver, O. (1993). *Identity, migration, and the new security agenda in Europe*. St. Martin's Press, Inc.
- Buzan, B., Kelstrup, M., Lemaitre, P., Tromer, E., & Wæver, O. (1990). *The European Security Order Recast: Scenarios for the Post-Cold War Era*. Pinter Publishers.
- Buzan, B., Wæver, O., & Wilde J. de. (1998). *Security: A new framework for analysis*. London: Lynne Rienner Publishers, Inc.
- Croft, S. (2012). *Securitizing Islam: Identity and the Search for Security*. Cambridge University Press.
- Floyd, R. (2010). *Security and the Environment. Securitisation Theory and US Environmental Security Policy*. Cambridge University Press.
- Floyd, R. (2010). *The Nature of Securitisation theory. Security and the Environment: Securitisation Theory and US Environmental Security Policy*. Perspectives on Politics.
- Lisle, D. (2013). *Frontline Leisure: Securitizing tourism in the War on Terror*. *Security Dialogue*, 44(2), 127–146.
- Léonard, S. (2010). *EU border security and migration into the European Union: FRONTEX and securitisation through practices*. *European Security*, 19(2), 231–254.
- Motta, B., & Pimentel, C. (2016). *Securitization and the Political: Contributions from Hannah Arendt*. *Revista Brasileira de Estudos de Defesa*, 3(1), 23–51.
- Nyman, J. (2016). What is the value of security? Contextualising the negative/positive debate. *Review of International Studies*, 42(5), 821–839.
- Waltz, K. N. (1979). *Theory of International Politics*. Addison-Wesley Publishing Company, Inc.
- Wilhelmsen, J. (2016). How does war become a legitimate undertaking? Re-engaging the post-structuralist foundation of securitization theory. *Cooperation and Conflict*, 52(2), 1–18.
- Williams, M. C. (2015). Securitization as political theory: The politics of the extraordinary. *International Relations*, 29(1), 114–120.
- Wæver, O. (1989). *Security, the Speech Act. Analyzing the Politics of a word*. Center for Peace and Conflict Research.
- Wæver, O. (1995). *Securitization and Desecuritization*. Columbia University Press.

- Wæver, O. (1996). European Security Identities. *Journal of Common Market Studies*, 34(1), 103–132.
- Wæver, O. (2004). The ten books that shaped me as scholar. *Tidsskriftet Politik*, 7(4), 1–25.
- Wæver, O. (2008). *The Changing Agenda of Societal Security*. Globalization and Environmental Challenges.
- Wæver, O. (2009). Waltz's theory of theory. *International Relations*, 23, 201–222.
- Wæver, O. (2011). Politics, Security, Theory. *Security Dialogue*, 42(4–5), 465–480.
- Wæver, O. (2014). The theory act: Responsibility and exactitude as seen from securitization. *International Relations*. 29(1), 121–127.

References

- Abebe, T. (2019). *Securitisation of Migration in Africa: the case of Agadez in Niger*. ISS Africa Report, 20.
- Abebe, T. (2019). *Securitisation of Migration in Africa: the case of Agadez in Niger*. ISS Africa Report, 20.
- Aron, R. (1966). *Peace and War: A theory of International Politics*. Doubleday.
- Aulin, O. (2020). Theoretical and methodological aspects of studying the efficiency of state policy on the securitization of Islam. *KROK University*, 4(60), 57–62.
- Balzacq, T., Guzzini, S., Williams, M. C., Wæver, O., & Patomäki, H. (2013). *What kind of theory – if any – Is securitization?* *International Relations*, 29(1), 1–41.
- Boginska, I. V. (2021). Memory conflicts in international relations. *Regional Studies*, 24, 103–109. <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2021.24.14>
- Buzan, B. (1983). *People, states and fear: The National Security Problem in International Relations*. Wheatsheaf Books.
- Buzan, B. (1997). *Rethinking Security after the Cold War. Cooperation and Conflict*, 32(5), 5–28.
- Buzan, B., & Wæver, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Buzan, B., Kelstrup, M., Lemaitre, P., & Wæver, O. (1993). *Identity, migration, and the new security agenda in Europe*. St. Martin's Press, Inc.
- Buzan, B., Kelstrup, M., Lemaitre, P., Tromer, E., & Wæver, O. (1990). *The European Security Order Recast: Scenarios for the Post-Cold War Era*. Pinter Publishers.
- Buzan, B., Wæver, O., & Wilde J. de. (1998). *Security: A new framework for analysis*. London: Lynne Rienner Publishers, Inc.
- Croft, S. (2012). *Securitizing Islam: Identity and the Search for Security*. Cambridge University Press.
- Floyd, R. (2010). *Security and the Environment. Securitisation Theory and US Environmental Security Policy*. Cambridge University Press.
- Floyd, R. (2010). *The Nature of Securitisation theory. Security and the Environment: Securitisation Theory and US Environmental Security Policy*. Perspectives on Politics.
- Helberg, U. I. (2012). Securitization as a political phenomenon. *Magisterium. Political Studies*, 46, 64–67. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/70f83d1e-30be-4bc8-ad12-9bb5c5087ccc/content>
- Latysh, J. (2022). Securitization of historical memory during the Russian – Ukrainian war. *Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko: historical sciences*, (38), 178–188. https://www.academia.edu/98109599/Securitization_of_historical_memory_during_the_Russo_Ukrainian_war
- Léonard, S. (2010). *EU border security and migration into the European Union: FRONTEX and securitisation through practices*. *European Security*, 19(2), 231–254.
- Lisle, D. (2013). *Frontline Leisure: Securitizing tourism in the War on Terror*. *Security Dialogue*, 44(2), 127–146.
- Motta, B., & Pimentel, C. (2016). *Securitization and the Political: Contributions from Hannah Arendt*. *Revista Brasileira de Estudos de Defesa*, 3(1), 23–51.
- Nyman, J. (2016). What is the value of security? Contextualising the negative/positive debate. *Review of International Studies*, 42(5), 821–839.
- Pakhomenko, S. P., & Sarayeva, O. V. (2020). *The relationship between identity, memory and security as a research paradigm (on the example of Latvia)*. *Politicus: Science. magazine*, 2.
- Wæver, O. (1989). *Security, the Speech Act. Analyzing the Politics of a word*. Center for Peace and Conflict Research.
- Wæver, O. (1995). *Securitization and Desecuritization*. Columbia University Press.
- Wæver, O. (1996). European Security Identities. *Journal of Common Market Studies*, 34(1), 103–132.
- Wæver, O. (2004). The ten books that shaped me as scholar. *Tidsskriftet Politik*, 7(4), 1–25.
- Wæver, O. (2008). *The Changing Agenda of Societal Security*. Globalization and Environmental Challenges.
- Wæver, O. (2009). Waltz's theory of theory. *International Relations*, 23, 201–222.

Wæver, O. (2011). Politics, Security, Theory. *Security Dialogue*, 42(4–5), 465–480.

Wæver, O. (2014). The theory act: Responsibility and exactitude as seen from securitization. *International Relations*, 29(1), 121–127.

Waltz, K. N. (1979). *Theory of International Politics*. Addison-Wesley Publishing Company, Inc.

Wilhelmsen, J. (2016). How does war become a legitimate undertaking? Re-engaging the post-structuralist foundation of securitization theory. *Cooperation and Conflict*, 52(2), 1–18.

Williams, M. C. (2015). Securitization as political theory: The politics of the extraordinary. *International Relations*, 29(1), 114–120.

Отримано редакцією журналу / Received: 08.12.23

Прорецензовано / Revised: 20.12.23

Схвалено до друку / Accepted: 23.01.24

Ivan METELIEV, PhD Student
ORCID ID: 0009-0003-4346-8332
e-mail: ivanmeteliiov@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

INTERNATIONAL POLITICAL DIMENSION OF THE SECURITIZATION CONCEPT: THEORETICAL BASIS AND JUSTIFICATION

Background. *The term "securitization" derives its origin from the word "security". At the end of the 20th century this question has formed as a subject of active academic debate, especially in Western countries, but any attempts to give a universal definition of the concept of "security" have faced difficulties in its use or the presence of an ideological element in it. Security was more often interpreted only as a goal to which states strive, that is, as a form without an expressive and certain content. The desire for a conceptual review and the need for an expanded interpretation of the concept of security led to the emergence of a new theory by B. Buzan and O. Wever, and the author tries to find out what the significance of this approach is in terms of world politics.*

Methods. *The author used the following methods: analysis and synthesis, deduction and induction, generalization, abstraction and comparative method.*

Results. *In the course of the research, it was demonstrated that the modern theory of securitization is not only an original concept of Copenhagen School specialists, but also a full-fledged field of research on international security issues, which is united by a general idea of security as a form of social practice. Despite the difference between the scientific positions of O. Wever and B. Buzan, each of them managed to bring elements of their own vision and understanding of international relations and world politics into the theory.*

Conclusions. *Long-term discussions on the need to rebuild the architecture of international security from a theoretical level move to a practical level and provide answers to the questions: what exactly should a more just world order be, how to prevent crises in the future, what should be the approach to solving modern international security problems, the number of which grows annually. At the same time, the issue of security can never be objectively posed in advance – it is always the result of a political choice. This is the key constructivist basis of the classical theory of securitization and the Copenhagen School of Security.*

Keywords: *securitization, international security, identity, Copenhagen school, post-structuralism, constructivism.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 327.84(485+480):351.74(479)

Narmina GARAYEVA, PhD Student

ORCID ID: 0000-0001-6579-5332

e-mail: nana.garayeva@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE SOURCES AND DYNAMICS OF TURKEY'S ANTAGONISM TOWARDS THE EURO-ATLANTIC ASPIRATIONS OF SWEDEN AND FINLAND

Background. Since 1949, NATO's membership has increased from 12 to 31 countries through nine rounds of enlargement. Allegedly, the North Atlantic Treaty Organization door remains open to any European country in a position to undertake the commitments and obligations of membership, and contribute to security in the Euro-Atlantic area. Yet, any decision to invite a country to join the bloc is taken by the North Atlantic Council on the basis of consensus among all Allies. This dichotomy has attracted particular attention following Russia's full-scale invasion of Ukraine in February 2022, which "encouraged" historically non-aligned Finland and Sweden to apply for NATO membership. Apparently, the Euro-Atlantic aspirations of both Nordic countries have immediately encountered strong Turkey's antagonism. While Finland has become a NATO Ally on 4 April 2023, as of December 2023 Sweden has been holding merely an official invitee status. Secretary General Jens Stoltenberg has highlighted that NATO's priority is for Sweden's accession to be completed as soon as possible as well. Although President Erdogan submitted Sweden's accession protocol to the Turkish parliament for ratification in October 2023, there is an ongoing discussion on the reasons why the process has been held up by official Ankara.

Methods. For the purposes of this study, the following methods of cognition have been used: document research method and content analysis based on interpretation and explanation, as well as prognostic method.

Results. Turkey's antagonistic stance towards NATO's Nordic enlargement has mainly embodied its denouncement of Finland's and Sweden's alleged practice of providing political, financial and military support to terrorist (according to Turkish legislation) groups and also their discriminatory policies over Turkey's arms procurement. In parallel, it has signaled the readiness of the ruling team to increase stakes at the negotiating table on wider foreign policy and security engagement with the NATO Allies.

Conclusions. Self-positioning of Turkey as a non-conventional NATO Ally pursuing an autonomous policy, trying to have its own national security concerns better accommodated by the North Atlantic Treaty Organization and its member states, has been a critical factor for the intent of effective derailing of the process of Sweden's (and initially Finland's) accession.

Keywords: NATO enlargement, NATO membership, Erdogan, Turkey, Sweden, Finland.

Background

The launch of Russia's large-scale aggression against its sovereign neighbor, Ukraine, in late February 2022 has triggered the historic transformation of the political and security self-identity of the two Nordic countries – the Kingdom of Sweden and the Republic of Finland. Amid the brutal warfare being unfolded in the very heart of Europe both Stockholm and Helsinki have reconsidered their long-standing vision of military non-alignment in favor of joining the North Atlantic Treaty Organization. On 16 March 2022, the Swedish government initiated consultations with all the political parties represented in the Riksdag to deliberate on the changed security environment. As a result, the Prime Minister Andersson announced in mid-May her government's intention to formally apply for the country's membership in NATO (Basu, 2022). Similarly, in the wake of Russia's invasion of Ukraine, Finland has re-assessed its security policy situation. Based on the comprehensive analysis of the security environment in the Baltic Sea region and Northern Europe, the Finnish government, after preliminary consultations with the Eduskunta, conveyed a proposal to President Niinisto on the decision to bid for Finland's membership in the Alliance. On 18 May 2022, the Swedish and Finnish Ambassadors to NATO simultaneously handed over the official letters of application by their respective countries on joining the bloc to the Secretary General Stoltenberg (NATO, 2022). The latter warmly welcomed these requests, saying "this was a good day, at a critical moment for Euro-Atlantic security".

The strategic choice of Stockholm and Helsinki has either found strong support among "core" NATO member states. In a statement on 18 May 2022, President Biden of the United States welcomed the historic applications from Finland and Sweden for membership in NATO and expressed readiness to working with the US Congress and other NATO Allies to quickly bring the two countries into

the "strongest defensive alliance in history" (White House, 2022). Earlier, on 16 May 2022, Foreign Secretary Truss of the United Kingdom reaffirmed commitment to offer Finland and Sweden every assistance during the process of their accession, which would "strengthen the collective security of Europe" (Foreign, Commonwealth & Development Office, 2022). Likewise, French President Macron expressed support for the sovereign decisions coming from "two very close European partners", whose robust defense capabilities would "reinforce the security and stability of the Baltic Sea region as well as that of Europe as a whole, and of the Euro-Atlantic area" (Elysee, 2022). In a similar spirit, Federal Chancellor Scholz of Germany acknowledged the announcement by the governments of the two Nordic nations that they were exercising their "sovereign right to a free choice of alliance" and were applying for membership of NATO as a "historic step for the defense alliance and for Europe" (Bundesregierung, 2022). Meanwhile, the diametrically opposite stance of Turkey has put at risk the military-political alignment of both Sweden and Finland. Given the consensus decision-making in NATO, Ankara's reluctance to support their accession process has questioned the spirit of solidarity and cohesion among the Allies.

As the Russia – Ukraine war continues, NATO enlargement has not been lacking particular academic interest. Some scholars have already managed to address implicitly the antagonism of Turkey towards the Euro-Atlantic aspirations of Sweden and Finland. In May 2022, Galip Dalay in his research commentary for the German Institute for International and Security Affairs made an attempt to decipher Turkey's geopolitical balancing and anti-Westernism in its relations with Russia (Dalay, 2022). He particularly argued that despite Turkey's attempt to leverage Stockholm's and Helsinki's membership bids does not stem from opposition to the NATO enlargement as

© Garayeva Narmina, 2023

such, this episode would further decrease the level of trust between Turkey and many Allies. In September 2022, the Finnish Institute of International Affairs published a briefing paper by Toni Alaranta looking at NATO's Nordic enlargement and Turkey's reservations (Alaranta, 2022). The author mainly discussed the signing of the trilateral Memorandum of Understanding, through which Turkey dropped its initial objection to Finland's and Sweden's NATO membership, in the context of Ankara's wider strategic interests. Another research article focusing on NATO – Turkey relations through the lenses of the enlargement policy was published in the spring 2023 edition of *Insight Turkey*, a leading journal covering a broad range of topics related to Turkish domestic and foreign policy issues and global affairs. Its author Arif Bagbaslioglu analyzed Ankara's stance and cautious attitude towards Finland and Sweden's NATO membership applications, having claimed that NATO's decision-making procedure has had a positive impact on Turkey's relations with candidate countries (Bağbaşıoğlu, 2023).

Besides, the topic has been occasionally addressed in wider regional and global studies. In October 2023, the fifth collective volume of *Great Power Competition* was published focusing on the complex threats and challenges confronting US national security and foreign policy in a post-Ukraine invasion environment. In particular, Nicholas J. Kramer in the chapter entitled "Navigating the Middle Ground: The Central Region's Middle Powers" Response to the Russo-Ukrainian War' touched upon Turkey's motivation behind delaying Sweden's and Finland's accession to NATO for months and acting as a lone outlier for trans-Atlantic unity (Kramer, 2023). Earlier, Cihan Tugal in his contribution to "Natopolitanism: The Atlantic Alliance Since the Cold War" referred to Russian aggression's pushing Sweden and Finland – perceived to be longtime harborers of Kurdish militants – toward NATO as a "golden opportunity" for Turkey in terms of concession-seeking (Anderson, 2023). Finally, Goeran B. Johansson in his quadrology "The Authoritarian Eurasian Superpowers Challenge the US-Led Liberal World Order" of 2022 dubbed Turkey a "very uncertain card" acting independently outside NATO (Johansson, 2022). In particular, he linked the isolated stance of official Ankara with the fact the country has been since 2013 a dialogue member of the Shanghai Cooperation Organization, which is not a NATO-friendly organization. Yet, while the developments in and around the complex issue have been widely covered in media, it has been poorly studied so far. In order to address this gap, whereas Finland has been finally part of the North Atlantic Treaty Organization since April 2023, this research looks at the initial roots and dynamics of Turkey's reluctance to support NATO enlargement.

The purpose of the research is to explore the genuine motives behind Turkey's reluctance to clear the way for Sweden to become part of the Western military-political bloc.

Methods

This study has been conducted with the use of specific (particular) methods of cognition, including document research method and content analysis based on interpretation and explanation, as well as prognostic method. Document research method refers to the explicative analysis of international agreements, legislative acts, press-releases of government agencies etc. Content analysis as a tool of researching communication patterns has been used mainly to look into public statements by

President Erdogan and also rhetoric of other top-level officials to explore the motivation behind the stance of official Ankara towards the latest NATO enlargement case. The prognostic method has been employed in order to explicate the prospects for Sweden's accession as far as Turkey's initial antagonism is concerned.

Even before Sweden and Finland formally applied to join the world's biggest military alliance, the media with the reference to diplomatic sources had started reporting Turkey was intending to block their "fast-track" application review. Its government accused mainly Stockholm of harbouring members of Kurdish militant groups (the outlawed Kurdistan Workers' Party (PKK) and its affiliations in Syria and Iraq) as well as followers of the Fethullah Gulen movement it considers a terrorist organization responsible for the 2016 coup attempt. Besides, Ankara objected the 2019 decisions by the Swedish and Finnish governments to ban arms exports to Turkey over the latter's military operations in Syria (Henley, 2022). As early as 18 May 2022, addressing the meeting of the Justice and Development Party (AK Parti) parliamentary group, President Erdogan said NATO enlargement was meaningful to Turkey only to the extent that the nation's sensitivities are respected: "Asking us to support the NATO membership while providing every kind of support to the PKK/YPG terrorist organization amounts to incoherence to say the least" (Presidency of the Republic of Türkiye, 2022a). This only statement has already called into question the prospects for a fundamental transformation of the European security landscape, which could symbolize the largest expansion of NATO in recent decades and double the length of the Alliance's geographical border with Russia.

Since 21 May 2022, the communication in the Ankara-Stockholm-Helsinki triangle has been activated at the highest political level to address pending Turkey's "ok" on NATO enlargement. In the phone conversation with Prime Minister Magdalena Andersson of Sweden President Erdogan pointed out that the political, financial and weapon support her country had been providing to terrorist organizations should be brought to an end, whereas the restrictions imposed by Sweden on Turkey in defense industry following the Operation Peace Spring in Syria, should be lifted as well (Presidency of the Republic of Türkiye, 2022b). Without going deep into concerns on the Finnish side, Recep Tayyip Erdogan conveyed to President Sauli Niinisto of Finland his vision of Turkey's natural right to expect respect and support for the country's legitimate and determined struggle against a real threat to its national security and the security of its citizens: "A mentality that disregarded terrorist organizations which posed a threat to an Ally within NATO would not comply with the spirit of alliance and friendship" (Presidency of the Republic of Türkiye, 2022c). Finally, on the same day, the Turkish leader spoke by phone with the NATO Secretary General Jens Stoltenberg, having similarly raised the lack of Sweden's and Finland's solidarity with his country on fundamental issues, combatting terrorism in particular (Presidency of the Republic of Türkiye, 2022d). In this way, the success of NATO membership bids of the two Nordic countries got surprisingly correlated with their attitude towards Turkey's vital and national security interests.

On 23 May 2022, the Turkish Presidency's Directorate of Communications published a statement, which set forth specific expectations from Sweden in terms of awaiting NATO accession (Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of Communications, 2022). The "number one" condition from Ankara's perspective was providing

concrete assurances by official Stockholm, under the collective security principle of NATO, about the termination of political support for terrorist organizations. Allegedly, the political support used to be expressed *inter alia* in meetings of Swedish authorities at the ministerial level with members of the terrorist organizations Turkey is fighting, namely the Kurdistan Workers' Party/Democratic Union Party (the Syrian wing of the PKK) – PKK/PYD – and the Fethullah Gulen Movement (FETO). In fact, Ankara has been requesting the extradition of PKK/PYD and FETO followers from Sweden since 2017 but never heard back from the counterparts in Stockholm. Meanwhile, the Swedish government announced its decision to allocate 367 million USD to support the PKK/PYD through 2023 only and has supposedly provided military equipment to terrorist organizations, whose activities keep on posing risks and threats to the Turkish national interests. Hereby, the agency emphasized the incompatibility of Sweden's Euro-Atlantic aspirations and its continuing arms support for the PKK/PYD, in particular via supplies of anti-tanks and drones, which have been reportedly captured during counter-terrorism operations conducted by Turkish forces.

The concerns of official Ankara appear justified given the long-standing conflict in southeastern Turkey between Turkish security forces and the PKK, which has been the embodiment of Kurdish separatism for decades. In recent years, Turkey has focused on preventing the political autonomy of the Syrian Kurds after their success in the Syrian conflict (Stockholm International Peace Research Institute, 2021). Meanwhile, the Kurdistan Workers' Party was recognized by the United States of America as a foreign terrorist organization under Section 219 of the Immigration and Nationality Act (INA) back in 1997 (U.S. Department of State, 2023); it has been either listed under EU autonomous measures to combat terrorism set out in Common Position 2001/931 (CP931) since 2002 (European Parliament, 2016). At the same time, the Turkish government claims Sweden and Finland have created a conducive environment for terrorist groups, whose existence poses a direct threat to Turkey's national security. For instance, a PKK/PYD "representative office" has been operating in the Swedish capital city since April 2016, whereas local authorities have been authorizing rallies of its supporters. In Finland, the terrorist organization's activities have been less visible, however the PKK/PYD favoring rhetoric has been periodically voiced under the slogans of defending free speech in the country. In both Sweden and Finland, schools linked to Fethullah Gulen accused by Ankara to have been behind 2016 failed coup attempt, continue to operate (Bozkuş et al., 2022), which similarly proves "legitimacy" of Turkey's claims.

Another item in the agenda Sweden has been expected to follow was lifting an arms embargo running counter to the "spirit of the alliance" *per se*. The restrictive measure was imposed by official Stockholm against Turkey after the Operation Peace Spring, which was launched in northern Syria by the Turkish security forces in 2019 aimed at exercising the country's rights stemming from international law in the Eastern Mediterranean and ensuring its border security. According to President Erdogan, the military campaign was initiated with the declared objective of creating a safe zone in the Kurdish-held territories along Turkey's southern border. The Operation Peace Spring started shortly after the sudden and controversial withdrawal of the US troops stationed alongside their Kurdish allies (Solace Global, 2019). The international community condemned Turkey's actions and expressed

concern that the so called Islamic State of Iraq and Syria (ISIS) and other insurgent elements could use the growing instability to regroup and rearm, which has largely jeopardized the counterterrorism efforts of the previous five years. In particular, EU member states have taken a hard line, threatening to suspend arms sales to Ankara, combined with unilateral arms embargoes imposed by *inter alia* Finland, France, Germany, Sweden and the United Kingdom. Finally, the statement by the Turkish Presidency's Directorate of Communication referred to the importance of collective cooperation in the fight against terrorism as a "framework requirement" for the alliance members and candidate countries.

On 25 May 2022, the consultations were held in Ankara between the Turkish delegation led by Presidential Spokesperson Ibrahim Kalin and Deputy Foreign Minister Sedat Onal, and their Swedish and Finnish counterparts. The agenda of the tripartite meeting covered, in particular, the emerging security environment following the outbreak of the Russian-Ukrainian war, NATO membership bids of Stockholm and Helsinki, and Turkey's security concerns and expectations. The Turkish side voiced to State Secretary to Swedish Prime Minister Oscar Stenstrom and Permanent State Secretary of Finland Jukka Salovaara the responsibility of potential NATO Allies to take immediate steps in order to address the security concerns of the current ones: "NATO is an alliance of security; therefore, its most fundamental duty is to address the security concerns of its members in an equal and just manner" (Presidency of the Republic of Türkiye, 2022e). Meanwhile, official Ankara reiterated that the ones of Turkey are related to the presence of PKK and its Syrian extensions (PYD/YPG) and FETO on the territory of the European countries, including individual NATO Allies as well Finland and Sweden specifically. In this way, Ankara's further commitment to the Alliance's open door policy has been made conditional to principled steps and tangible guarantees from Stockholm and Helsinki as against terrorist organizations' organizational and financial propaganda in their media and also affirmative responses to extradition requests made in the past decade.

In turn, the Alliance "community" has continued to lobby the search for an agreement on the Euro-Atlantic aspirations of both Sweden and Finland. NATO Secretary General Jens Stoltenberg, during his speech at the World Economic Forum in Davos of 24 May 2022, said their decision to seek NATO membership demonstrated that "European security would not be dictated by violence and intimidation" and also stressed that NATO enlargement has been a historic success "spreading freedom and democracy across Europe" (NATO, 2022a). Meanwhile, the Chiefs of Defense of Finland and Sweden were invited to attend in person the NATO Military Committee meeting on collective defense, which took place on 19 May 2022 in Brussels. The meeting mainly focused on exchanging views on the dramatically altered security environment in view of Russia's invasion of Ukraine as well as the further adaptation of the Alliance accordingly (NATO, 2022b). Earlier, representatives of both Nordic countries participated in an unprecedented multilateral meeting of chiefs of defense on behalf of nearly 40 nations, which was held upon Washington's invitation at Ramstein Air Base in western Germany. The objective was to collectively discuss ways of supporting Ukraine amid the ongoing war launched by Russia (Smolar et al., 2022). The above signaled the optimism of the NATO Allies about overcoming quickly the

Turkish obstruction on the way to another wave of the North Atlantic Treaty Organization enlargement.

Following patient and persistent negotiations, a trilateral memorandum was signed on 28 June 2022 by the foreign ministers of Turkey, Finland and Sweden under the auspices of NATO Secretary General. According to the agreement reached on the sidelines of the Madrid Summit, as prospective NATO Allies, Finland and Sweden *inter alia* pledged not to provide support to YPG/PYD, confirmed that the PKK is a proscribed terrorist organization, and also committed to prevent activities of the PKK and all other terrorist organizations and their extensions, as well as activities by individuals in affiliated and inspired groups or networks linked to these terrorist organizations (NATO, 2022c). In doing so, Helsinki and Stockholm committed to a set of concrete steps, such as addressing Turkey's pending deportation and extradition requests of terror suspects as well as investigating and interdicting any financing and recruitment activities of the PKK and all other terrorist organizations and their extensions. As a result, Turkey confirmed its long-standing support for NATO's Open Door policy and agreed to support at the 2022 Madrid Summit the other NATO Allies in their decision to offer Sweden and Finland membership. On 4 July 2022, Finland and Sweden completed accession talks at NATO Headquarters in Brussels, and the following day the then 30 NATO Allies signed the Accession Protocols for both.

Since the Accession Protocol for Finland was subsequently ratified by each of the NATO Allies according to national procedures, on 4 April 2023 Finland became NATO's newest member upon depositing its instrument of accession to the North Atlantic Treaty with the United States at NATO Headquarters in Brussels (NATO, 2023). A few weeks earlier, on 17 March 2023, Recep Tayyip Erdogan met at the Presidential Complex with President Sauli Niinistö of Finland, who arrived in Turkey for a working visit. Speaking at a joint press conference, President Erdogan said Helsinki had since the NATO Madrid Summit taken sincere and tangible steps to fulfill its commitments under the trilateral memorandum (Presidency of the Republic of Türkiye, 2023). Accordingly, in response to the progress made to address Turkey's security concerns, the Grand National Assembly – the last among the parliaments of 30 NATO Allies – ratified the Accession Protocol for Finland on 30 March 2023. Apparently, unlike Sweden, Finland showed greater sensitivity by mostly avoiding on its territory such incidents as anti-Islam demonstrations of right-wing extremists or anti-Turkey rallies of PKK sympathizers (Boyras & Yeşiltaş, 2023). Above and beyond, Finland had taken concrete steps to crack down on groups seen by Ankara as "terrorists" and free up defense exports, and, in return, received Turkey's support for its membership in the North Atlantic Treaty Organization.

Meanwhile, although NATO Allies signed the Accession Protocol for Sweden on 5 July 2022, until all of them have ratified Sweden's application for NATO membership, it has merely the status of an invitee country. So far 28 of NATO's 30 member states have ratified the Accession Protocol for Sweden in their national parliaments with the ones of Turkey and also Hungary still pending. Now the Nordic country is being gradually integrated into the NATO's political and military structures, however, until its bid to join the Alliance has been approved by all the NATO Allies, its Secretary General is not authorized to invite Stockholm to join the North Atlantic Treaty, which is NATO's founding document. The nature of the ongoing

Turkey's hostility to Sweden remains the same – Ankara is expecting Sweden to support it in addressing its own security concerns over combatting terrorism in all its forms and manifestations. The visit paid by Prime Minister Ulf Kristersson of Sweden to Turkey in early November 2022 gave some hope for reinvigorating the admission talks. However, President Erdogan particularly referred to the presence in Sweden of PKK/PYD/YPG and FETO followers, not being deported or extradited to Turkey for years (Presidency of the Republic of Türkiye, 2022f). Later the world witnessed the far-right politician publicly burning the Holy Quran during an Islamophobic protest in front of the Turkish embassy in Stockholm. The incident has been considered in Ankara as a hate crime nurtured by Islamophobia, which "expanded" the timeframe of Sweden's NATO membership process.

Results

What are the genuine motives behind Turkey's antagonistic stance on this particular NATO enlargement? Number one would be an attempt to strengthen the hand within the ongoing dialogue on counter-terrorism as part of wider foreign policy and security engagement with the NATO Allies and EU partners. Basically, the collective West and official Ankara have been facing significant contradictions when it comes to their interpretation of the global terrorism sources. In particular, Turkey strongly rejects the arguments, set out by US officials since the Obama administration, that PKK which is a listed organization has nothing to do with PYD and YPG, which makes it legally impossible for Washington to take steps against PYD and YPG (Presidency of the Republic of Türkiye, 2022e). Meanwhile, the EU takes a similar approach: while the Kurdistan Workers' Party (PKK) has been listed under EU autonomous measures to combat terrorism, neither the Democratic Union Party (PYD) nor its People's Protection Units (YPG) have been added to the list of persons, groups and entities to which the sanctions regime applies (European Parliament, 2016). The controversy remains existential: Turkey refers to the intelligence reports of Western countries saying PYD and YPG are PKK's Syrian extensions, whereas the Western counterparts themselves consider YPG units mainly to have been instrumental in stopping Da'esh/ISIS advances in Syria and pushing back the extremists.

Apparently, the United States have been in the focus of Turkey's maneuvering over Sweden's and Finland's NATO membership applications. Apart from expecting Stockholm and Helsinki to reconsider their lax approach to PKK, halt any kind of support for YPG, and also lift the arms embargo, Ankara has used the NATO enlargement case as a tool to raise these issues on NATO's agenda, inducing Washington particularly to revise its Syria policy. On the one hand, the Syrian Kurdish YPG, the backbone of American-led Global Coalition against Da'esh/ISIS, has been allegedly armed by the United States and politically supported by the US and the EU alike. On the other hand, in the eyes of official Ankara, YPG is clearly affiliated with PKK – a terrorist organization, promoting "separatist ethno-nationalism". Moreover, the Turkish government might have attempted to get, if not support, but at least the "green light" for another military operation against YPG in northern Syria, which – in case of success – would help create a 30-kilometer deep buffer zone between Syrian government-held territory and Turkey's border and also dramatically alter the front lines of Syria's civil war, which have been largely static since an October 2019 cease-fire deal ended Turkey's Operation Peace Spring (Wilder,

2022). The security zone would enable resettling up to 1 million Syrian refugees, block Kurdish militants from entering Turkey and also entrench Turkish influence in Syria for years to come.

The rhetoric of official Ankara and Recep Tayyip Erdogan particularly may have been relevant in the context of presidential and parliamentary elections, which took place in Turkey in May 2023. Despite opinion polls assuming an opposition success, the ruling Justice and Development Party (AK Parti) and its allies won a majority in the parliamentary elections, whereas incumbent Recep Tayyip Erdogan was re-elected for a third term as President of Turkey in a second-round run-off with 52,14 % of votes. Allegedly, most of the Turkish people have been united in their enmity of the Kurdistan Workers' Party, which launched an insurgency against the Turkish state in 1984 with the resulting conflict costing nearly 40 thousand lives. There is no wonder that President Erdogan and the AKP might have used this nationalistic sentiment and boasted of anti-PKK campaigns in order to rally for votes (Bilginsoy, 2022). Turkey has held up Sweden's (and initially Finland's) application to join NATO, claiming that the former provides a safe haven for Kurdish terrorists (Fella, & Walker, 2023) while the ruling team was campaigning on the need for a strong government to crack down on militant groups. Therefore, official Ankara's single-mindedness on the NATO enlargement case may have stemmed from political tasks of President Erdogan and the AKP on the eve of the 2023 elections, especially amid the skyrocketing inflation and economic collapse in the country which have been drastically challenging their electoral support.

Turkey's attempt to leverage Stockholm's and Helsinki's membership bids to extract some gains similarly refers to the FETO case. The demands voiced by the Turkish side address *inter alia* the extradition of persons allegedly affiliated with the Fethullah Gulen movement (designated by Turkey as a "FETO" terrorist organization and accused of organizing the bloodiest coup attempt in the modern history of the country). Official Ankara likewise decries the financial assistance, allegedly provided to FETO by persons residing in Sweden and Finland (Alaranta, 2022). According to the Turkish Minister of Justice, as of June 2022 the status of extradition files was pending for six FETO members in Finland and 10 FETO members in Sweden (Berker, 2022). This comes as no surprise that the Madrid Memorandum explicitly obliged both the Nordic countries not only to refuse from providing any kind of support for the organization described as FETO in Turkey, but also to unambiguously condemn all terrorist organizations perpetrating attacks against Turkey. Meanwhile, the requirement might have served as another instrument to push Washington, which refers to Finland and Sweden as longtime and stalwart partners, for reconsidering its policy falsely portraying the official Ankara's response to FETO as a crackdown on dissent. This mainly refers to the refusal of the United States to extradite Fethullah Gulen, the exiled Turkish cleric, who allegedly orchestrated the 2016 defeated coup, in which 251 people were killed.

Likewise, Turkey might have bargained for external preferences and concessions in the arms industry from Sweden and Finland themselves, other key Western actors and, above all, the United States. Apparently, this was specified in the trilateral memorandum of 28 June 2022 which Turkey, Finland and Sweden having confirmed that there would be no national arms embargoes in place

between them. Stockholm particularly pledged to change its national regulatory framework for arms exports in relation to NATO Allies. In addition, Ankara might have in some way counted on the restoration of military-industrial cooperation with the United States. This refers to the Ankara-Washington tensions amid the controversial experience of procuring the Russian S-400 air defense missile system by Turkey in 2017. In response to this hard-to-imagine decision given Turkey's NATO membership, Washington excluded the country from the F-35 Joint Strike Fighter program in 2019, claiming Turkey cannot have both the Russian-built system and the fifth-generation fighter (Garamone, 2019). Later in 2020 the United States imposed sanctions on the Turkey's Presidency of Defense Industries (SSB) and its management pursuant to Section 231 of the Countering America's Adversaries Through Sanctions Act (CAATSA) for knowingly engaging in a significant transaction with Rosoboronexport (ROE), Russia's main arms export entity (U.S. Department of State, 2023a). Therefore, Turkey's delay of the NATO membership bids of Sweden (and initially Finland) might have been a source of bargaining power for lifting the restrictive measures.

Last but not least, Ankara might have expected to see some progress on the Turkey-EU agenda, including the revival of the membership negotiation process with the European Union, modernization of the Customs Union, and visa liberalization for its citizens. The country was granted EU candidate status back in December 1999 and remains a key partner for Brussels in many areas of joint interest, i.e. migration, counterterrorism, public health, climate and regional issues. However, despite the accession negotiations had been launched in October 2005, they have been at a standstill since June 2018 amid EU's concerns on the alleged deterioration of democratic standards, the rule of law, the judiciary independence and respect for fundamental rights in Turkey. Ahead of his visit to the Lithuanian capital Vilnius for the NATO Heads of State and Government Summit of July 2023, President Erdogan *inter alia* referred to Turkey's experience of waiting at the EU door for decades: "First clear the path to the EU in front of Turkey and then we will clear the path in front of Sweden" (Presidency of the Republic of Türkiye, 2023a). Therefore, although any attempts to link Sweden's NATO accession to Turkey's EU membership have been rejected in Brussels and individual European capitals, official Ankara may consider it possible to "green-light" Sweden's NATO membership bid in exchange for progress on its own application to join the EU.

Discussion and conclusions

Russia's war of aggression against Ukraine has demonstrated how fragile the security architecture in Europe is. No wonder, it has immediately nudged Sweden and Finland – historically pursuing military non-alignment – to re-assess their security policy situation. In light of Russia's full-scale invasion of Ukraine in February 2022, after thorough and inclusive democratic processes, Stockholm and Helsinki made landmark decisions to seek membership in the North Atlantic Treaty Organization, whose essential purpose is to safeguard the sovereignty and territorial integrity of its members through political and military means, and to guarantee the freedom and security of all member countries. Apparently, now as NATO Allies, the Nordic countries would be covered by the collective defense obligations set out under Article 5 of the NATO's

founding treaty, which would strengthen their security and deter antagonistic actors from using military force against both. Despite following the 2022 Madrid Summit of NATO Leaders, both Finland and Sweden completed accession talks, the Accession Protocol for the former only was subsequently ratified by each of the then 30 NATO Allies according to their national procedures. As a result, Finland sharing an 800-mile border with Russia became a full member of the bloc on 4 April 2023, whereas Sweden has merely retained its Invitee status, allowing its representatives to participate as observers in Allied meetings.

Whereas most of the NATO Allies have demonstrated steadfast and unequivocal commitment to Sweden during the accession process and beyond, official Ankara has not explicitly welcomed the sovereign intention of this Nordic country to join the bloc. On the contrary, Turkey has put forward a set of reservations allowing it to derail Sweden's NATO membership bid, citing particularly one of the key elements of the Alliance which is unwavering solidarity and cooperation in the fight against terrorism, in all its forms and manifestations. The reservations ranging from taking much more rigorous action against the groups, designated by Turkey as terrorist organizations, to lifting a national arms embargo have not only mirrored the immediate Turkey's expectations from Stockholm *per se* in terms of addressing its own security concerns, but signaled an attempt to bring NATO's "frontman", the United States, to the negotiating table on pressing issues. Moreover, they go hand in hand with the country's resolute search for political autonomy, increased room for maneuvering, and strategic decoupling from the West. At the same time, during the NATO summit in July 2023, the Turkish leader pledged to promptly submit Sweden's accession protocol to the parliament for ratification and finally did so on 23 October 2023. This has promised some progress over moving swiftly on Sweden (alongside Finland) joining NATO, given the robust defense capabilities of both would reinforce the stability of the Nordic region as well as that of Europe as a whole, and of the Euro-Atlantic area.

References

- Alaranta, T. (2022). NATO'S Nordic Enlargement and Turkey's Reservations. *Finnish Institute of International Affairs (FIIA Briefing Paper)*, 349. https://www.fiaa.fi/wp-content/uploads/2022/09/bp349_natos-nordic-enlargement-and-turkeys-reservations.pdf
- Anderson, G. (2023). *Natopolitanism: The Atlantic Alliance since the Cold War*. Verso Books.
- Bağbaşıoğlu, A. (2023). NATO's Enlargement Policy and Türkiye's Position: A Key NATO Ally. *Insight Turkey*, 25 (2). <https://www.insightturkey.com/commentary/natos-enlargement-policy-and-turkiyes-position-a-key-nato-ally>
- Basu, Z. (2022, May 16). *Prime minister says Sweden will formally apply for NATO membership*. Axios. <https://www.axios.com/2022/05/15/sweden-nato-application-finland>
- Berker, M. (2022, June 29). *Türkiye expects Sweden, Finland to extradite PKK, FETO terrorists*. Anadolu Agency. <https://www.aa.com.tr/en/politics/turkiye-expects-sweden-finland-to-extradite-pkk-feto-terrorists/2625689>
- Bilginsoy, Z. (2022, November 14). *Why Istanbul blast has political implications*. Associated Press. <https://apnews.com/article/nato-middle-east-business-syria-turkey-d79beca5a78ecb853bbd5bd8ca0aa3e4>
- Boyraz, H. & Yeşiltaş, S. (2023, March 30). *Why Did Turkey Ratify Finland's but Not Sweden's NATO Bid?* Politics Today. <https://politicstoday.org/why-did-turkey-ratify-finlands-but-not-swedens-nato-bid>
- Bozkuş, M., Kir, B., & Amuyeva, Ü. (2022, May 24). *On Turkey's stance towards NATO enlargement policy*. Anadolu Agency. <https://bit.ly/39VTO9K>
- Bundesregierung. (2022, May 17). *Finland and Sweden apply for NATO membership*. <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/scholz-nato-environment-finland-sweden-2040444>
- Dalay, G. (2022). Deciphering Turkey's Geopolitical and Anti-Westernism in Its Relations with Russia. *German Institute for International and Security Affairs (SWP Comment)*, 35. https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2022C35_Turkey_RelationsRussia.pdf
- Elysee. (2022, May 16). *Finland and Sweden apply for NATO membership*. <https://www.elysee.fr/en/emmanuel-macron/2022/05/16/finland-and-sweden-apply-for-nato-membership>
- European Parliament. (2016, June 23). *Answer given by Vice-President Mogherini on behalf of the Commission*. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-8-2016-000843-ASW_EN.html?redirect
- Fella, S., & Walker, N. (2023, July 7). *Turkey under Erdoğan: recent developments and the 2023 elections*. House of Commons Library. <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-9806>
- Foreign, Commonwealth & Development Office. (2022, May 16). *UK welcomes Sweden and Finland's NATO membership plans*. <https://www.gov.uk/government/news/uk-welcomes-sweden-and-finlands-nato-membership-plans>
- Garamone, J. (2019, July 17). *U.S. Begins Process of 'Unwinding' Turkey From F-35 Program, DOD Officials Say*. U. S. Department of Defense. <https://www.defense.gov/News/News-Stories/Article/Article/190835/us-begins-process-of-unwinding-turkey-from-f-35-program-dod-officials-say/>
- Henley, J. (2022, May 18). *Turkey blocks early vote on Sweden and Finland joining NATO*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2022/may/18/sweden-and-finland-formally-apply-to-join-nato>
- Johansson, G. (2022). *The Authoritarian Eurasian Superpowers Challenge the US-Led Liberal World Order*. Books on Demand.
- Kramer, N. (2023). Navigating the Middle Ground: The Central Region's Middle Powers' Response to the Russo-Ukrainian War. In A. Farhadi, M. Grzegorzewski, A. J. Masys (Eds), *The Great Power Competition*, 5, 75–110.
- NATO. (2022, May 18). *Finland and Sweden submit applications to join NATO*. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_195468.htm?selectedLocale=en
- NATO. (2022a, May 24). *NATO Secretary General at Davos: 'freedom is more important than free trade'*. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_195753.htm
- NATO. (2022b, May 19). *Allied Chiefs of Defence discuss collective defence*. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_195550.htm?selectedLocale=en
- NATO. (2022c, June 28). *Trilateral Memorandum*. https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/220628-trilat-memo.pdf
- NATO. (2023, April 4). *Finland joins NATO as 31st Ally*. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_213448.htm?selectedLocale=en
- Presidency of the Republic of Türkiye. (2022a, May 18). *NATO's enlargement is meaningful to us only to the extent that our sensitivities are respected*. <https://www.tccb.gov.tr/en/news/542/137931/-nato-s-enlargement-is-meaningful-to-us-only-to-the-extent-that-our-sensitivities-are-respected>
- Presidency of the Republic of Türkiye. (2022b, May 21). *Phone Call with Prime Minister Andersson of Sweden*. <https://www.tccb.gov.tr/en/speeches-statements/558/137996/phone-call-with-prime-minister-andersson-of-sweden>
- Presidency of the Republic of Türkiye. (2022c, May 21). *Phone Call with President Niinistö of Finland*. <https://www.tccb.gov.tr/en/speeches-statements/558/137995/phone-call-with-president-niinisto-of-finland>
- Presidency of the Republic of Türkiye. (2022d, May 21). *Phone Call with NATO Secretary General Stoltenberg*. <https://www.tccb.gov.tr/en/speeches-statements/558/137997/phone-call-with-nato-secretary-general-stoltenberg>
- Presidency of the Republic of Türkiye. (2022e, May 25). *Remarks by Presidential Spokesperson Ibrahim Kalin Following His Meetings with Delegations from Sweden and Finland*. <https://www.tccb.gov.tr/en/spokesperson/1696/138059/remarks-by-presidential-spokesperson-ibrahim-kalin-following-his-meetings-with-delegations-from-sweden-and-finland>
- Presidency of the Republic of Türkiye. (2022f, November 8). *We want to improve our bilateral relations with Sweden in every area*. <https://www.tccb.gov.tr/en/news/542/141584/-we-want-to-improve-our-bilateral-relations-with-sweden-in-every-area>
- Presidency of the Republic of Türkiye. (2023, March 17). *We have decided to initiate the approval process of Finland's NATO accession protocol in our Parliament*. <https://www.tccb.gov.tr/en/news/542/144299/-we-have-decided-to-initiate-the-approval-process-of-finland-s-nato-accession-protocol-in-our-parliament>
- Presidency of the Republic of Türkiye. (2023a, July 10). *Türkiye has always supported NATO's open door policy*. <https://www.tccb.gov.tr/en/news/542/147660/-turkiye-has-always-supported-nato-s-open-door-policy>
- Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of Communications. (2022, May 23). *Directorate of Communications posts on Sweden's Application for NATO Membership*. <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/directorate-of-communications-posts-on-swedens-application-for-nato-membership>
- Smolar, P., Vincent, E., & Wieder, T. (2022, April 27). *War in Ukraine: U.S. and allies show strength in numbers at Ramstein Air Base*. Le Monde. https://www.lemonde.fr/en/international/article/2022/04/27/war-in-ukraine-u-s-and-allies-show-strength-in-numbers-at-ramstein-air-base_5981766_4.html
- Solace Global. (2019, October 18). *Turkish Operation Peace Spring: A New Syrian Frontline?* <https://www.solaceglobal.com/report/turkish-operation-peace-spring-new-syrian-frontline>
- Stockholm International Peace Research Institute. (2021). *SIPRI Yearbook 2021*. Oxford University Press.

U.S. Department of State. (2023). *Foreign Terrorist Organizations*. <https://www.state.gov/foreign-terrorist-organizations>

U.S. Department of State. (2023a). *CAATSA Section 231 Imposition of Sanctions on Turkish Presidency of Defense Industries*. <https://2017-2021.state.gov/caatsa-section-231-imposition-of-sanctions-on-turkish-presidency-of-defense-industries>

White House. (2022, May 18). *Statement by President Biden on the Applications to NATO by Finland and Sweden*. <https://www.whitehouse.gov/>

briefing-room/statements-releases/2022/05/18/statement-by-president-biden-on-the-applications-to-nato-by-finland-and-sweden

Wilder, C. (2022, July 11). *The Deteriorating Security Situation in Northeast Syria*. New Lines Institute. <https://newlinesinstitute.org/state-resilience-fragility/the-deteriorating-security-situation-in-northeast-syria>

Отримано редакцією журналу / Received: 06.12.23

Прорецензовано / Revised: 21.12.23

Схвалено до друку / Accepted: 23.01.24

Нарміна ҐАРАЄВА, асп.

ORCID ID: 0000-0001-6579-5332

e-mail: nana.garayeva@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВИТОКИ ТА ДИНАМІКА АНТАГОНІЗМУ З БОКУ ТУРЕЧЧИНИ ЩОДО ЄВРОАТЛАНТИЧНИХ ПРАГНЕНЬ ШВЕЦІЇ ТА ФІНЛЯНДІЇ

Вступ. Починаючи із 1949 р., кількість держав – членів НАТО зростає в межах дев'яти раундів розширення із 12 до 31. Існує думка, що двері Організації Північноатлантичного договору залишаються відкритими для будь-якої європейської країни, здатної взяти на себе зобов'язання, що випливають із членства в НАТО, та сприяти безпеці в євроатлантичному регіоні. Проте рішення про запрошення будь-якої країни для приєднання до альянсу приймається Північноатлантичною радою на основі консенсусу між усіма союзниками. Ця дихотомія привернула особливу увагу після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 р., що "заохотило" історично позаблокові Фінляндію та Швецію подати заявки на вступ до НАТО. Однак євроатлантичні прагнення обох скандинавських країн відразу наштовхнулися на потужний антагонізм з боку Туреччини. Усе ж Фінляндія стала членом НАТО 4 квітня 2023 р., а станом на грудень 2023 р. Швеція мала офіційний статус запрошеної держави. Генеральний секретар Єнс Столтенберг підкреслює, що пріоритетом організації є якнайшвидше завершення процедури вступу до нього Швеції. Хоча президент Ердоган передає протокол про приєднання Швеції до турецького парламенту для ратифікації в жовтні 2023 р., досі триває дискусія щодо причин гальмування процесу з боку офіційної Анкари.

Методи. У межах запропонованого дослідження були застосовані такі методи пізнання: метод вивчення документів і контент-аналіз, що ґрунтуються на тлумаченні та поясненні, а також прогностичний метод.

Результати. Антагоністична позиція Туреччини щодо скандинавського розширення НАТО стала своєрідним відображенням її "протесту" проти надання з боку Фінляндії та Швеції, як стверджують, політичної, фінансової та військової підтримки терористичним (відповідно до турецького законодавства) групам, а також їхніх дискримінаційних підходів щодо турецьких оборонних закупівель. Паралельно вона засвідчила готовність провладної команди до підвищення ставок за столом переговорів навколо ширшої взаємодії з державами – членами НАТО з питань зовнішньої політики та безпеки.

Висновки. Самопозиціонування Туреччини як нетрадиційного союзника по НАТО, що здійснює автономну політику, а також її прагнення забезпечити врахування власних міркувань національної безпеки з боку Організації Північноатлантичного договору та її держав-членів у найефективніший спосіб стало критичним фактором у намірах щодо фактичного зриву процесу приєднання Швеції, а також попередньо Фінляндії.

Ключові слова: розширення НАТО, членство в НАТО, Ердоган, Туреччина, Швеція, Фінляндія.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 327.(05)

Карина РОГУЛЯ, асп.
ORCID ID: 0009-0005-9644-1664
e-mail: rogulya96@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОЛІТИКА ІЗРАЇЛЮ В КОНТЕКСТІ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: РІК НЕЙТРАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ

Вступ. Українсько-ізраїльські відносини зазнали значних структурних змін після початку повномасштабного вторгнення росії (рф, москва, кремль – тут і далі збережено орфографію автора) в Україну 24 лютого 2022 р. Довоєнна позитивна динаміка двостороннього порядку денного змінилася нейтральними словами підтримки з боку ізраїльського уряду та практичною відстороненістю від війни. За півтора роки збройної агресії рф уряд в Ізраїлі змінювався тричі, однак нейтральну позицію щодо війни росії проти України зберігав кожен із них, хоч і з певними відмінностями.

Методи. У ході дослідження були використані такі методи: аналітичний, метод історичного аналізу, узагальнення, синтезу. Автор у роботі спирався на принцип об'єктивізму.

Результати. Визначено концептуальні засади зовнішньополітичної позиції прем'єр-міністрів Держави Ізраїль – Нафталі Беннетта, Яіра Лапіда та Бен'яміна Нетаньягу – щодо України в контексті повномасштабної війни росії та досліджено основні напрями допомоги від Ізраїлю. Оцінено політичну діяльність кожного прем'єр-міністра, внутрішнє середовище та національні інтереси Держави Ізраїль з позиції ухвалення рішень на користь України. Проаналізовано геополітичні причини ізраїльського нейтралітету щодо російської війни проти України.

Висновки. З огляду на оцінку геополітичного середовища на Близькому Сході зроблено висновок, що безпекова ситуація та ширша регіональна політика на Близькому Сході є основним чинником пасивності Держави Ізраїль у контексті надання допомоги Україні. Основну увагу зосереджено на публічній реакції, практичних кроках і застереженнях ізраїльського уряду щодо підтримки України, що свідчить про нейтральну позицію щодо України під час широкомасштабної збройної агресії рф, а також визначено геополітичні пріоритети Держави Ізраїль у контексті регіональної співпраці з росією та збереження балансу сил у регіоні.

Ключові слова: ізраїльсько-українські відносини, повномасштабна війна росії проти України, близькосхідний нейтралітет, геополітичні інтереси, червоні лінії.

Вступ

Початок російського повномасштабного вторгнення на територію України у лютому 2022 р. ознаменував значний геополітичний зсув, що вплинув на глобальну політику та позиції регіональних гравців. У контексті динаміки глобального виміру міжнародних відносин позиція Ізраїлю та його політична відповідь на російську війну викликають значний інтерес. Історично Ізраїль підтримував складні відносини як з росією, так і з Україною, збалансовуючи свої стратегічні та дипломатичні інтереси. Воєнні дії росії на території України не лише привернули міжнародну увагу та реакцію, значна частина якої вилилася в підтримку України на різних рівнях і засудження дій росії, а й поставили такі країни як Ізраїль у дипломатично чутливе становище, вимагаючи тонкого підходу до його зовнішньої політики та регіонального балансу сил і допомоги Україні та забезпечення прозахідної позиції.

Мета дослідження – проаналізувати та зрозуміти природу політики Ізраїлю протягом першого року російської війни проти України. У статті досліджується, як Ізраїль врегулював свої дипломатичні відносини з обома країнами та балансував між регіональною політикою та західною коаліцією, зберігаючи свій міжнародний авторитет. Крім того, у дослідженні позначено обсяг і характер гуманітарної допомоги Ізраїлю Україні та його спроби стати посередником або вплинути на конфлікт, що були на перших етапах.

Методи

У дослідженні використано змішаний підхід, що поєднує якісний і кількісний аналіз. Збір даних передбачав комплексний аналіз дипломатичних повідомлень, офіційних заяв і програмних документів ізраїльського уряду. Крім того, зібрано кількісні дані про гуманітарну допомогу, яку Ізраїль надає Україні. Дослідження також містило аналіз міжнародної реакції на політику Ізраїлю,

використовуючи джерела зі світових ЗМІ та звіти міжнародних організацій.

Результати

Глибокий аналіз ізраїльської позиції та практичної допомоги Україні свідчить, що Ізраїль зайняв обережно нейтральну позицію в конфлікті. Незважаючи на дипломатичні виклики, Ізраїль успішно збалансував свої відносини з росією та Україною, уникаючи прямого втручання в конфлікт. Дослідження показує, що Ізраїль надав гуманітарну допомогу Україні, водночас ретельно керуючись проблемами безпеки, пов'язаними з військовою присутністю росії в Сирії. Крім того, дипломатичні зусилля Ізраїлю на певному етапі були спрямовані на посередництво, насамперед через його делікатну позицію та складність конфлікту.

30 років політичних відносин, що мають історичне коріння. Україну й Ізраїль пов'язують більш ніж тридцятирічні відносини в дипломатичній, політичній та економічній сферах, а надто зважаючи на те, що обидві держави є відносно молодими. Культурно-релігійні й історичні зв'язки між ними набагато міцніші й глибші та тривають не одне століття. Україна стала Батьківщиною багатьох релігійних, культурних і політичних діячів єврейського походження. Упродовж століть тут існувала єврейська громада, а під час Другої світової війни проживала одна з найбільших у Європі єврейських спільнот. Особливої уваги варта релігія як вимір ізраїльсько-українських відносин. Зародження хасидського руху саме в Україні, а також місце поховання цадика Нахмана в Умані Черкаської обл., куди щорічно з'їжджаються тисячі паломників-хасидів, аби помолитися на могилі свого духовного лідера, є тією особливістю, що робить двосторонні відносини тіснішими. З іншого боку, місцем паломництва українських християн є саме Єрусалим, де, згідно зі Святим Письмом, жив і був розп'ятий Ісус Христос.

Після розпаду Радянського Союзу посилювалися контакти між людьми двох країн, адже було кілька хвиль еміграції українського єврейства. Цей міжлюдський ресурс досі є основою відносин між Україною й Ізраїлем, навіть попри вагання в політичній площині. Точкою відліку для офіційних відносин між державами вважають 26 грудня 1991 р., коли між ними було встановлено дипломатичні відносини.

Окремою сторінкою цих взаємозв'язків стали трагічні наслідки діяльності авторитарних і тоталітарних режимів на території України стосовно як євреїв, так і українців. Питання Голокосту та Голодомору є чи не найважливішим концептом політичного порядку денного, адже політика пам'яті важлива для обох країн. Спектр двосторонніх взаємин значно розширився за останні п'ять років. Політичні й економічні відносини вийшли на якісно новий рівень, а співпраця отримала значний потенціал.

Далекі близькі партнери з великими задатками відносин. Для України Ізраїль є особливим партнером із погляду регіональної політики. Оскільки Україна як молода держава відкриває для себе економічні й політичні можливості Близькосхідного регіону, відносини з Ізраїлем є хорошим початком. До того ж Ізраїль став для України прикладом держави, що досягла значних успіхів у різних сферах, попри постійний конфлікт, який не вщухає з моменту проголошення незалежності Держави Ізраїль.

Партнерство країн завжди було взаємовигідним – для Ізраїлю Україна була цінним (потенційним) союзником, а останнім часом стала доволі інвестиційно привабливою. Для України ж Ізраїль – провідник на близькосхідному напрямку та джерело високих стандартів і новітніх технологій. Однією з найважливіших угод у сфері двосторонніх відносин є Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Держави Ізраїль про відмову від візових вимог для осіб, які користуються паспортами громадянина або службовими паспортами України та Держави Ізраїль, яку було підписано 21 липня 2010 р. (набрала чинності для України 9 лютого 2011 р.). Політичний спектр двосторонніх відносин держав вийшов за межі підтримання одна одної на міжнародній арені після подій 2013–2014 рр. Україна почала заповнювати регіональні прогалини та якісніше будувати зовнішню політику поза євроатлантичним регіоном.

З огляду на це відносини з Ізраїлем отримали ковток свіжого повітря, і політичний діалог інтенсифікували. За цей період провели низку офіційних і робочих візитів на рівні глав держав, урядів і міністрів закордонних справ, а також чимало телефонних розмов. Підписали й дві важливі угоди. Першою з них була Угода між Кабінетом Міністрів України й Урядом Держави Ізраїль про тимчасове працевлаштування українських працівників в окремих галузях на ринку праці Держави Ізраїль, підписана 7 червня 2016 р., що дала змогу 20 тис. будівельників з України легально працювати в Ізраїлі. Натепер це єдина країна, з якою укладено такий договір. Друга угода є відомішою та більш значущою. Це Угода про вільну торгівлю між Кабінетом Міністрів України та Урядом Держави Ізраїль, яку було підписано 21 січня 2019 р.. Вона створила правові підстави для лібералізації ринків промислових і сільськогосподарських товарів сторін. Протягом року підписали й низку меморандумів і договірних актів, які регулюють відносини між Україною й Ізраїлем не лише в економічній, а й у культурно-гуманітарній, спортивній та освітній площинах.

23–24 січня 2020 р. Президент України Володимир Зеленський перебував в Ізраїлі з робочим візитом, під

час якого взяв участь у заходах, приурочених до 75-ї річниці звільнення концтабору "Аушвіц". Факт участі Президента України в цих подіях доводить важливість політики пам'яті у двосторонніх відносинах. Іншим позитивним моментом для розвитку та поглиблення взаємин між державами став візит 5–6 жовтня 2021 р. Президента Ізраїлю Іцхака Герцога до України. Показово, що саме до Києва він здійснив перший державний візит як Глава Держави Ізраїль.

Окрім доволі символічних запевнень про підтримку територіальної цілісності та суверенітету України з боку Ізраїлю, сторони обговорили безпекові виклики на Близькому Сході та на Сході України, що засвідчило високий взаємний інтерес країн до регіональної проблематики. Економічні відносини, наука й інновації, а також посилення інвестиційної співпраці стали окремою темою дискусії, наслідком якої став четвертий міжнародний Українсько-ізраїльський інноваційний саміт, присвячений 30-річчю відносин між Україною й Ізраїлем.

Близькосхідний нейтралітет Нафталі Беннетта. За понад 500 днів російської повномасштабної війни на території України уряд Держави Ізраїль змінювався трічі. Проте чи стала іншою риторика ізраїльського уряду – питання є відкритим. Українсько-ізраїльські відносини мали доволі позитивну динаміку перед повномасштабним вторгненням росії в Україну 24 лютого 2022 р. Про це свідчить низка угод і меморандумів, зокрема Угода про вільну торгівлю між Кабінетом Міністрів України й Урядом Держави Ізраїль, яку було підписано 21 січня 2019 р., двосторонні візити на рівні глав держав, міжлюдські, культурні та релігійні взаємини (Угода про вільну торгівлю між Кабінетом Міністрів України та Урядом Держави Ізраїль, 2019). Обидві країни вбачали значні перспективи в розвитку та поглибленні двосторонньої співпраці. Україна розглядала Ізраїль як важливого регіонального партнера з позиції розширення географії своєї економічної та політичної присутності на Близькому Сході. Ізраїль, зі свого боку, бачив в Україні цінного союзника та потенціал для ізраїльських інвестицій, зокрема у сфері інформаційних та комп'ютерних технологій (Рогуля, 2022). Аналізуючи українсько-ізраїльські відносини в контексті взаємодії після початку російської війни проти України, водночас слід урахувати не менш вагомий чинник, який є основою зовнішньої політики Ізраїлю – ситуацію на Близькому Сході та безпекові виклики для Держави Ізраїль у регіоні. А отже, будь-яке рішення про допомогу Україні залежало від безпекових ризиків для Ізраїлю з позиції російської присутності на Близькому Сході.

Як й інші партнери України, Ізраїль виступив із заявою, де йшлося про те, що російська атака на Україну – це порушення світового порядку, яку Ізраїль засуджує, а також про готовність надати гуманітарну допомогу громадянам України (Заява Міністерства закордонних справ Держави Ізраїль, 2022). Такі питання, як санкції чи надання зброї в ізраїльському уряді навіть не порушували, бо не хотіли роздратувати Москву та загострити проблеми в Сирії. Проте щоби продемонструвати єдність із західним альянсом, Ізраїль надав гуманітарну допомогу, медичне обладнання, захисне спорядження тощо. Ба більше, прем'єр-міністр Ізраїлю Нафталі Беннетт (2021–2022 рр.) неодноразово намагався стати посередником і пропонував свої послуги як Президенту України Володимирові Зеленському, так і президенту РФ Володимирові Путіну. Незважаючи на звірства, які регулярна російська армія вчиняла на території України, зокрема в Бучі, Ірпені, Маріуполі та інших містах і

селах нашої держави, більш різкого ставлення від уряду Беннетта годі було й чекати.

Така позиція ізраїльського уряду мала на меті щонайменше залишити нейтральні відносини з росією, тобто така собі політика "рівновіддаленості" від сторін конфлікту, та й від війни загалом, зі збереженням пріоритетів Ізраїлю у сфері безпеки на Близькому Сході. Тут варто згадати негласну угоду між Ізраїлем і російською федерацією щодо дотримання певного безпекового механізму в Сирії, в межах якого Ізраїль може порушувати повітряний простір Сирії, який на ту пору переважно контролювала росія, тоді як остання висунула Ізраїлю вимогу послабити тиск на Сирію та враховувати російські пріоритети в регіоні (Дауд, 2022). Отже, можемо дійти важливого висновку: для Ізраїлю – країни, яка із самого початку свого існування перебуває в надзвичайно конфліктогенному середовищі – головним пріоритетом є національна безпека та ситуація в регіоні, зокрема максимальний контроль над нею. Як держава, що претендує на регіональне лідерство, вона має насамперед встановити правила гри та скоординувати їх із внутрішніми та зовнішніми акторами. Тому для Беннетта завданням найбільшої ваги було збереження балансу сил на Близькому Сході через співпрацю з москвою, яка могла похитнутися в разі інтенсифікації допомоги Україні.

(Не)практична рішучість Яіра Лапіда. Держава Ізраїль, яка завжди максимально зосереджена на своєму виживанні та фізичній безпеці, останнім часом перебуває під значним тиском внутрішніх політичних процесів. Очікування, що Нафталі Беннетт очолюватиме уряд до середини серпня відповідно до коаліційних угод, не виправдалися. Сам прем'єр-міністр оголосив про свою відставку 30 червня 2022 р. – після того, як Кнесет (Парламент Держави Ізраїль) того ж дня ухвалив закон про розпуск. Це рішення наблизило країну до проведення вже п'ятих за останні чотири роки виборів та поклало край річному правлінню глави тридцять шостого уряду Держави Ізраїль. Попри короткий термін при владі, Беннетту все ж вдавалося керувати восьмипартійною коаліцією, яка була доволі ідеологічно розділена. Однак уже в червні 2022 р. виявилось, що вона неспроможна ухвалювати рішення, і це призвело до розпуску Кнесету та призначення нових виборів восени.

1 липня ізраїльський уряд очолив тодішній міністр закордонних справ Яір Лапід, який одним із перших поміж офіційних ізраїльських чиновників підтримав Україну 24 лютого 2022 р. (Коментар Міністерства закордонних справ Держави Ізраїль, 2022). До того ж він не просто висловив занепокоєння щодо викликів, які кинула росія міжнародному світовому порядку, а й засудив російську агресію проти України. На відміну від свого попередника, Лапід доволі часто публічно засуджував російські атаки, націлені на мирне населення України, проте його різкіша риторика та слова підтримки не надто вплинули на практичну допомогу.

Обрання нового уряду не означає зміни національних інтересів та аж ніяк не нівелює безпекові ризики, які Ізраїль має передусім у регіоні. З огляду на позитивну динаміку двосторонніх відносин між Україною та Ізраїлем для Києва було важливо отримати реальну практичну допомогу, хоча б оборонну. Не менш важливо, що ще до початку повномасштабного вторгнення росії в Україну остання чітко розуміла значущість союзницьких відносин з Ізраїлем, зважаючи не лише на його ґрунтовний досвід виживання в конфліктогенному регіоні з ворожими сусідами і постійними провокаціями, а й на ре-

альний прогрес в інших сферах, як-от передовий досвід у технологічних розробках і комп'ютерних технологіях.

Утім, зміна фокусу уваги Києва з військової допомоги на оборонну не дала практичних результатів. Дискусії, зокрема, розгорнулися довкола можливості надання Україні системи протиракетної оборони "Залізний купол". Водночас багато експертів і військових узагалі поставили під сумнів доцільність постачання та ефективність використання цієї системи в Україні через низку чинників, найперше – її націленість на дещо інші загрози. Якщо для України основною загрозою є керовані ракети середньої дальності та крилаті ракети великої дальності, то основною мішенню "Залізного купола" є некеровані ракети малої дальності (Парновський, 2022). Залежно від рівня і характеру загроз потрібні відповідні системи захисту, які Ізраїль також має на озброєнні, але використовує більш точково та значно рідше, ніж цього потребує України в умовах повномасштабної війни.

Сполучені Штати, які мають неабиякий вплив на Ізраїль насамперед через фінансовий складник, не раз намагалися підштовхнути його до так званих правильних рішень історичного значення, які б наочно показали, що Ізраїль – на справедливому боці історії. Окрім постійних запитів Києва щодо збільшення допомоги від Ізраїлю, це питання США неодноразово порушували на переговорах з ізраїльськими колегами, зокрема й під час зустрічі прем'єр-міністра Держави Ізраїль Яіра Лапіда та Президента США Джозефа Байдена в межах візиту останнього 13–15 липня 2022 р. до Єрусалиму. І хоч ставлення Я. Лапіда до війни в Україні вже було доволі однозначним, однак це не вплинуло на позицію ізраїльського уряду щодо надання Україні військово-оборонної допомоги.

Ба більше, Ізраїль готувався до таких дискусій під час візиту американського президента, тому ще на початку липня 2022 р. тодішній міністр оборони Ізраїлю Бені Ганц оголосив про новий пакет допомоги для України, до якого увійшли 1500 шоломів, 1500 захисних жилетів, сотні протимінних костюмів, 1000 протигазів і десятки систем фільтрації шкідливих речовин (Равід, 2022). Єдиним досягненням візиту Президента США в контексті питання України стала більш чітка позиція ізраїльського уряду і засудження рф, яку було озвучено на тлі інформації про те, що Іран готує до відправлення росії кілька сотень безпілотників для війни з Україною, яку напередодні до ізраїльських колег доніс радник Президента США з національної безпеки Джейк Салліван.

Сам Лапід після того, як очолив уряд Держави Ізраїль, хоч і тимчасово, дотримується обережнішої позиції. Причини, по суті, ті самі, що й у попередника Нафталі Беннетта, адже з погляду безпеки для Ізраїлю нічого не змінилось. Утім, дещо рішучіша політика Лапіда роздратувала москву, а це стало позитивним сигналом для України. Саме після заяв Лапіда на посаді прем'єра, у яких він прямо називав рф агресором, москва взялася за ліквідацію відділення Єврейського агентства "Сохнут" у росії, попереджаючи в такий спосіб новий ізраїльський уряд. Безумовно, ці дії кремля є політично вмотивованими, адже в умовах повної ізоляції росія намагається всіляко тиснути на інші країни, й Ізраїль не став винятком.

Варто відзначити й іншу ініціативу ізраїльського уряду, що так чи інакше відповідає інтересам України, яку започаткував Беннетт, а імplementував уже Лапід. 15 червня 2022 р. в Каїрі Ізраїль, Єгипет і Європейський Союз, який представляла голова Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн, підписали меморандум взаєморозуміння

– історичну угоду про постачання природного газу, який має стати альтернативою російському паливу (Меморандум про взаєморозуміння між ЄС, Єгиптом та Ізраїлем, 2022). Відповідно до угоди, Ізраїль постачатиме природний газ до Єгипту, де сировину скраплюватимуть, а опісля доставлятимуть танкерами в Європу.

Отже, Ізраїль зробив вагомі кроки, щоб частково замінити постачання російського газу до країн – членів ЄС. У своїй колонці для видання "Інтерфакс – Україна" почесний консул Держави Ізраїль у Західному регіоні України, бізнесмен Олег Вишняков зазначив: "Прем'єр-міністр Ізраїлю Яір Лапід заявив, що Ізраїль зможе надати ЄС близько 10 % того обсягу газу, який Європа отримала від росії у 2021 р." (Вишняков, 2022). Тож у контексті допомоги Україні Ізраїль зосередив свої зусилля найперше на заходах, спрямованих на заміщення російського газу в Європі, і це рішення є дуже важливим для України.

З іншого боку, українська сторона була розчарована неучастю Держави Ізраїль у другому саміті Кримської платформи, що проходив 23 серпня 2022 р. На полях саміту зібралися представники всіх країн Групи семи, держави – члени ЄС, а також представники ООН і НАТО, а сама зустріч стала черговим майданчиком для засудження російської повномасштабної агресії. Водночас ще одним болючим питанням двосторонніх відносин стала заборона ізраїльським компаніям експортувати озброєння та спорядження в Україну. І за прем'єрства Лапіда цю проблему так і не було врегульовано. Україна очікувала певного зрушення в цій площині після того, як російські війська вчинили масований обстріл її території, використавши іранські дрони "Shahed". Однак Ізраїль стояв на порозі виборів, які мали відбутися за декілька тижнів, тому офіційну підтримку обмежив, оприлюднивши заяву Лапіда, що засуджувала російські атаки на Україну.

Однак Я. Лапід дещо вишов за межі "нейтралітету Беннетта". Згідно з інформацією ізраїльських ЗМІ, прем'єр-міністр Яір Лапід і міністр оборони Бені Ганц ухвалили рішення про фінансування "стратегічних матеріалів" через третю країну, державу – члена НАТО. Ба більше, Ізраїль дозволив, щоб країни – члени Північноатлантичного альянсу постачали Україні системи озброєння з ізраїльськими компонентами, як-от оптико-електронні системи та системи керування вогнем (Мелман, 2022).

Нова політика старого прем'єра. 1 листопада 2022 р. відбулися позачергові вибори до Кнесету, на яких парламентську більшість отримала партія "Лікуд", очільником якої є прем'єр-міністр Ізраїлю Беньямін Нетаньягу (до цього обіймав цю посаду в 1996–1999 та 2009–2021 рр.). Очікування щодо нового прем'єра були суперечливими, адже Нетаньягу славився дружніми відносинами з президентом рф володимиром путіним. Наприклад, ще на початку російської агресії проти України 2014 р. він відмовився засуджувати незаконну окупацію Автономної Республіки Крим, як це зробив тоді весь демократичний світ на чолі із США. Тодішній Президент США Барак Обама ледве не вимагав, щоб Нетаньягу засудив агресивні дії рф, які порушують основоположні норми міжнародного права, адже Ізраїль є найбільшим реципієнтом американської фінансової та військової допомоги ще з часів завершення Другої світової війни.

До того ж російської присутності у Сирії на ту пору ще не було, що відкидає геополітичний чинник як причину. Ба більше, ізраїльський прем'єр був одним із небагатьох іноземних високопосадовців, яких кремль за-

просив на святкування 9 травня в москві 2018 р. Також президент рф привітав ізраїльського колегу з перемогою на виборах, а під час телефонної розмови сторони обговорили перспективи розвитку ізраїльсько-російської співпраці. Після офіційного вступу на посаду Нетаньягу приділив значну увагу розмежуванню інтересів росії та Ізраїлю на Близькому Сході. Зокрема, сторони домовилися, що політика росії щодо Сирії залишиться осторонь інтересів Ізраїлю, який загалом не втручатиметься, натомість росія не буде перешкоджати конфлікту Ізраїлю з Іраном. Отже, кожна сторона отримала бажане, доклавши мінімум зусиль. Це стало певним компромісом між двома державами в межах інтересів, що перетинаються на Близькому Сході.

З одного боку, такі домовленості з кремлем засвідчували нейтральну позицію ізраїльського уряду в контексті жорсткішої політики стосовно росії й утримання від військово-оборонної допомоги Україні. З іншого, зазначена угода розв'язувала руки Ізраїлю в стримуванні Ірану. Наприклад, ізраїльські удари по іранських військових заводах й інших військових об'єктах обмежують здатність Ірану виготовляти зброю, яку росія використовує у війні проти України. Звичайно, тут ідеться про опосередковану допомогу, але, зважаючи на ізоляваність росії та наявність одиничних партнерів, стримування останніх є також важливим завданням.

Однак для України головним залишається питання військово-оборонної допомоги від Ізраїлю, який має передові технології в цій галузі. Ще під час передвиборної кампанії Нетаньягу висловив застереження, що будь-яке озброєння, надане Україні, може потрапити до рук Ірану та буде застосоване проти самого Ізраїлю. Тож очікування української сторони щодо цієї підтримки були мінімальними.

Проте після домовленостей з москвою щодо можливостей кожної зі сторін у Сирії, уже в лютому 2023 р. Нетаньягу заявив, що готовий переглянути односторонню політику ізраїльського уряду не надавати Україні зброї та систем протиповітряної оборони. Вагомим ізраїльський прем'єр назвав рішення Сполучених Штатів передати 250 тис. артилерійських снарядів Україні, які попередньо були розміщені в Ізраїлі. Водночас він зауважив, що США використовують боеприпаси Ізраїлю.

Лунала критика й на адресу новопризначеного міністра закордонних справ Держави Ізраїль Елі Коена, котрий погодився провести телефонну розмову з міністром закордонних справ російської федерації сергієм лавровим, перед тим, як зателефонувати українському колезі. Після цього довелося докласти певних зусиль, щоб організувати його візит до Києва, з огляду на постійний тиск української сторони на ізраїльський уряд щодо необхідності збільшити та розширити допомогу Україні. 16 лютого 2023 р. міністр закордонних справ Держави Ізраїль Елі Коен прибув до Києва та став першим високопосадовцем Ізраїлю, який відвідав Україну. Глава МЗС Ізраїлю зустрівся з Президентом України Володимиром Зеленським і міністром закордонних справ України Дмитром Кулебою. Під час цих зустрічей сторони обговорили підтримку з боку Ізраїлю територіальної цілісності та суверенітету України, спільну відповідь на нові безпекові виклики, формулу миру та післявоєнну відбудову України (Прес-реліз Посольства України в Державі Ізраїль, 2023). Навіть попри те, що Коен їздив у Бучу та на власні очі бачив жахіття, які скоїла російська армія, він усе ж таки публічно не засудив росію, а зосередив увагу на іншій практичній допомозі від ізраїльського уряду. Така позиція стала логіч-

ним продовженням двох телефонних розмов напередодні між Президентом України Володимиром Зеленським та прем'єр-міністром Держави Ізраїль Беньяміном Нетаньягу, а також на рівні міністрів закордонних справ, під час яких Ізраїль лише висловив підтримку словесно.

Отже, беручи до уваги обмежену результативність візиту, можна припустити, що переважна частина домовленостей залишилася поза публічною увагою, адже згодом Нетаньягу заявив, що готовий переглянути рішення про надання ППО Україні, і наразі питання оборонної співпраці з Україною детально вивчає уряд Ізраїлю. Ба більше, Президент України на одній із пресконференцій зазначив, що є всі передумови для поліпшення відносин між Державою Ізраїль та Україною, але деталі не розкриватимуть, зважаючи на чутливість цього питання для ізраїльської сторони. Позитивним у цьому контексті став також візит в Україну двох депутатів, співголів групи парламентської дружби в Кнесеті Юлія Едельштейна та Зева Елькіна. Вони зустрілися з Президентом України Володимиром Зеленським і тодішнім міністром оборони Олексієм Резніковим й обговорили багато питань, зокрема і практичну допомогу (Ерман, 2023).

Згодом у ЗМІ з'явилась інформація, що Ізраїль схвалив експортні ліцензії для двох оборонних компаній – "Elbit Systems" і "Rafael" – на продаж Україні систем протидії безпілотникам (Мілітарний, 2023). Хоч уряд України очікував цього рішення ще в жовтні 2022 р., після атак іранськими дронами по українських містах, зрештою, його ухвалення показує щонайменше готовність Ізраїлю допомогти Україні в захисті цивільного населення. Проте не варто сподіватися на інші кроки Ізраїлю за цим напрямом у найближчій перспективі насамперед через геополітичні причини, зокрема чинник росії на Близькому Сході.

Продовженням цієї позитивної тенденції у двосторонніх відносинах може стати візит Беньяміна Нетаньягу в Україну. Така перспектива дійсно існує, адже запрошення відвідати Україну вже передали в Офіс ізраїльського прем'єра українські дипломати (Ізвозікова, 2023). Хоч остаточного рішення щодо візиту ще не ухвалили, проте розгляд цього питання є сигналом про його підготовку. Отже, попри низку застережень в ізраїльській зовнішній політиці, Україна та Держава Ізраїль мають чимало точок дотику для поглиблення співпраці без шкоди національним інтересам обох країн, і це нині формує основу порядку денного двостороннього діалогу.

Дискусія і висновки

З перших днів повномасштабного вторгнення росії в Україну Держава Ізраїль посіла доволі обережну позицію щодо війни. Окрім засудження російської агресії та готовності надавати гуманітарну допомогу, загалом Ізраїль тримався остороно. Попри те, що за півтора року повномасштабної російської збройної агресії проти України в Ізраїлі змінилося три прем'єр-міністри, усі вони дотримувалися нейтралітету, пояснюючи це національними інтересами своєї держави, а саме необхідністю гарантувати фізичну безпеку та стабільність.

2015 р. біля північних кордонів Держави Ізраїль з'явився новий сусід – росія, яка нині контролює частину сирійського неба та здійснює власну регіональну політику в Сирії. Ба більше, росія має тісні зв'язки з Іраном, який для Ізраїлю є загрозою, та веде власну геополітичну гру, що певною мірою впливає на регіональну стабільність на Близькому Сході. У цьому контексті Ізраїль неабияк турбує зближення росії з Іраном, зокрема в безпековій площині, адже це може призвести до того, що російська зброя та передові технологічні розробки у

сфері безпеки опиняться в руках останнього. Проте найбільше побоювання в Ізраїлю викликає наближення Ірану до створення власної ядерної зброї за сприяння москви у разі їхньої тіснішої взаємодії. А з огляду на ізоляваність росії в міжнародному середовищі та залежність від іранської зброї, яка щораз зростає, Ізраїль має серйозні причини для занепокоєння.

Закріплення свого часу росії в Сирії зробило її повноцінним регіональним гравцем, на якого Ізраїлю доводиться зважати, тож він не може відкрито підтримувати Україну. Український уряд зіткнувся з політикою балансування Ізраїлю, спрямованою на недопущення нових сутичок з Іраном і "Хезболлою". І це для Держави Ізраїль є червоними лініями, інакше існує пряма загроза життю ізраїльтян і безпеці держави загалом. Жоден ізраїльський уряд не піде на такі ризики задля допомоги Україні, і це слід чітко розуміти. В іншому разі прогресу в діалозі між Україною та Ізраїлем не буде, і тоді уряд Нетаньягу не матиме застережень щодо розв'язання регіональних проблем з допомогою росії.

Список використаних джерел

- Вишняков, О. (2022). *Ізраїль та Україна: що змінилося у стосунках країн від початку повномасштабної війни?* Інтерфакс – Україна. <https://interfax.com.ua/news/blog/859011-amp.html>
- Відбувся візит міністра закордонних справ Ізраїлю Елі Коена в Україну.* (2023). Офіційна веб-сторінка Посольства України в Державі Ізраїль. <https://israel.mfa.gov.ua/news/vidbuvsya-vizit-ministra-zakordonnih-sprav-izrayilyu-eli-koena-v-ukrayinu>
- Дауд, Д. (2022). *Ізраїль не висуватиме свою шию за Україну.* *Це через Росію.* Atlantic Council. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/israel-wont-stick-out-its-neck-for-ukraine-its-because-of-russia/>
- Ерман, Г. (2023). *Ми дамо Україні системи, які точніше покажуть напрямки ракет та дронів – посол Ізраїлю.* BBC News Україна. <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cmlvmpw39go>
- Ізвозікова, А. (2023). *Нетаньягу розглядає можливість візиту в Україну – український посол.* Суспільне. Новини. <https://susplne.media/517741-netanahu-rozgladae-mozlivist-vizitu-v-ukrainu-ukrainskij-posol>
- Ізраїль засуджує атаку в Україні.* (2022). Міністерство закордонних справ Держави Ізраїль. <https://www.gov.il/en/departments/news/israel-condemns-attack-in-ukraine-24-feb-2022>
- Ізраїль схвалив постачання Україні антидронових систем.* (2023). Military. <https://mil.in.ua/uk/news/izrayil-shvalyv-postachannya-ukrayini-antydronovyh-system>
- Коментар міністра закордонних справ Держави Ізраїль.* (2022). Офіційна твітер-сторінка Міністерства закордонних справ Ізраїлю. <https://twitter.com/IsraelMFA/status/1496812712671723522>
- Мелман, Й. (2022). *Ізраїль під тиском США профінансує "стратегічні матеріали" для України.* Haaretz. <https://www.haaretz.com/israel-news/2022-11-17/ty-article/premium/under-u-s-pressure-israel-funded-strategic-materials-for-ukraine/00000184-8578-d010-a187-d5fdcfde0000?v=1668699525672>
- Меморандум про взаєморозуміння між ЄС, Єгиптом та Ізраїлем.* (2022). Європейська комісія. https://energy.ec.europa.eu/publications/eu-egypt-israel-memorandum-understanding_en
- Парновський, О. (2022). *Залізний купол: чи може він захистити Україну?* LB.ua. https://lb.ua/society/2022/08/08/525600_zaliznyi_kupol_chi_mozhe_vin_zahistiti.html
- Равід, Б. (2022). *Байден просить Ізраїль збільшити військову допомогу Україні.* Axios. <https://www.axios.com/2022/07/14/biden-lapid-israel-military-aid-ukraine-russia-war>
- Рогуля, К. (2022). *Дипломатія Ізраїлю в часи війни росії проти України.* Україна дипломатична. https://gdip.com.ua/files/file/Diplomatic%20Ukraine/Diplomatic_Ukraine_2022.pdf
- Угода про вільну торгівлю між Кабінетом Міністрів України та Урядом Держави Ізраїль.* (2019). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376_001-19#Text

References

- Agreement on free trade between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Government of the State of Israel.* (2019) [in Ukrainian]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376_001-19#Text
- Commentary of the Minister of Foreign Affairs of the State of Israel.* (2022). The official Twitter page of the Ministry of Foreign Affairs of Israel [in Ukrainian]. <https://twitter.com/IsraelMFA/status/1496812712671723522>
- Dowd, D. (2022). *Israel won't stick out its neck for Ukraine. It's because of Russia.* Atlantic Council [in Ukrainian]. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/israel-wont-stick-out-its-neck-for-ukraine-its-because-of-russia/>
- Eрман, Г. (2023). *We will give Ukraine systems that will more accurately show the direction of missiles and drones – the ambassador of*

Israel. News of BBC Ukraine [in Ukrainian]. <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cmlvrnpw39g0>

EU Egypt Israel Memorandum of Understanding. (2022). The European Commission [in Ukrainian]. https://energy.ec.europa.eu/publications/eu-egypt-israel-memorandum-understanding_en

Israel approved the supply of anti-drone systems to Ukraine. (2023). Military [in Ukrainian]. <https://mil.in.ua/uk/news/izrayil-shvalyv-postachannya-ukrayini-antydronovyyh-system>

Israel condemns the attack in Ukraine. (2022). Ministry of Foreign Affairs of the State of Israel [in Ukrainian]. <https://www.gov.il/en/departments/news/israel-condemns-attack-in-ukraine-24-feb-2022>

Israeli Foreign Minister Eli Cohen visited Ukraine. (2023). The official website of the Embassy of Ukraine in the State of Israel [in Ukrainian]. <https://israel.mfa.gov.ua/news/vidbuvsya-vizit-ministra-zakordonnih-sprav-izrayilyu-eli-koena-v-ukrayinu>

Izvoschikova, A. (2023). *Netanyahu is considering a visit to Ukraine – the Ukrainian ambassador*. Suspilne. News [in Ukrainian]. <https://suspilne.media/517741-netanyahu-rozgladae-mozhlyvist-vizitu-v-ukrainu-ukrainskij-posol>

Melman, J. (2022). *Under U.S. Pressure, Israel Funded 'Strategic Materials' for Ukraine*. Haaretz [in Ukrainian]. <https://www.haaretz.com/israel->

[news/2022-11-17/ty-article/.premium/under-u-s-pressure-israel-funded-strategic-materials-for-ukraine/00000184-8578-d010-a187-d5fdcfde0000?v=1668699525672](https://www.haaretz.com/israel-news/2022-11-17/ty-article/.premium/under-u-s-pressure-israel-funded-strategic-materials-for-ukraine/00000184-8578-d010-a187-d5fdcfde0000?v=1668699525672)

Parnovskyi, O. (2022). *Iron dome: can it protect Ukraine?* LB.ua [in Ukrainian]. https://lb.ua/society/2022/08/08/525600_zalizniy_kupol_chi_mozhe_vin_zahistiti.html

Ravid, B. (2022). *Biden to ask Israel to increase military aid to Ukraine*. Axios [in Ukrainian]. <https://www.axios.com/2022/07/14/biden-lapid-israel-military-aid-ukraine-russia-war>

Rohulia, K. (2022). *Israel's diplomacy during russia's war against Ukraine*. Diplomatic Ukraine [in Ukrainian]. https://gdip.com.ua/files/file/Diplomatic%20Ukraine/Diplomatic_Ukraine_2022.pdf

Vyshnyakov, O. (2022). *Israel and Ukraine: what has changed in the country's relations since the beginning of the full-scale war?* Interfax – Ukraine [in Ukrainian]. <https://interfax.com.ua/news/blog/859011-amp.html>

Отримано редакцією журналу / Received: 07.11.23

Прорецензовано / Revised: 17.12.23

Схвалено до друку / Accepted: 23.01.24

Karyna ROHULIA, PhD Student

ORCID ID: 0009-0005-9644-1664

e-mail: rogulya96@gmail.com

Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, Ukraine

ISRAEL'S POLICY IN THE CONTEXT OF RUSSIA'S WAR AGAINST UKRAINE: A YEAR OF NEUTRAL AID

Background. *Ukrainian-Israeli relations have undergone significant structural changes since the start of the full-scale russian invasion of Ukraine on February 24, 2022. The positive pre-war dynamic of the bilateral agenda has been replaced by neutral words of support from the Israeli government and practical aloofness from the war. During the year and a half of armed aggression of the russian federation, the government in Israel changed for three times, but each of them maintained a neutral position regarding russia's war against Ukraine, albeit with certain differences.*

Methods. *The author used the following methods: analytical, method of historical analysis, generalization, synthesis. In the course of the research, the author relied on the principle of objectivism.*

Results. *The conceptual principles of the foreign policy position of the Prime Ministers of the State of Israel – Naftali Bennett, Yair Lapid and Benjamin Netanyahu – in relation to Ukraine in the context of a full-scale war of russia were determined, and the main directions of assistance from Israel were investigated. The political activity of each prime minister, the internal environment and national interests of the State of Israel from the point of view of decision-making in favor of Ukraine were evaluated. The geopolitical reasons for Israeli neutrality in relation to the russian war against Ukraine are analyzed.*

Conclusions. *As a result of the assessment of the geopolitical environment in the Middle East, it was concluded that the security situation and broader regional politics in the Middle East are the main factor behind the passivity of the State of Israel in the context of providing assistance to Ukraine. The main focus is on the public reaction, practical steps and reservations of the Israeli government regarding the support of Ukraine, which indicates a neutral position towards Ukraine during the full-scale armed aggression of the russian federation, as well as the geopolitical priorities of the State of Israel in the context of regional cooperation with russia and the preservation of the balance of power in the region.*

Keywords: *israeli-ukrainian relations, full-scale war of russia against Ukraine, Middle Eastern neutrality, geopolitical interests, red lines.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 327.8:338.49:339.727.24](510)

Гамідулла АЛІЄВ, асп.

ORCID ID: 0009-0007-2158-127X

e-mail: hamidulla.aliyev@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РОЛЬ ІНІЦІАТИВИ "ПОЯС І ШЛЯХ" У ГЛОБАЛЬНІЙ СТРАТЕГІЇ КНР

Вступ. Китайську Народну Республіку (КНР) протягом останніх десятиліть вважають одним із найпотужніших і найвпливовіших акторів на міжнародній арені, що має великий економічний і геополітичний вплив на сучасні міжнародні відносини, та, власне, саму архітектуру й систему міжнародних відносин. Нині однією з найголовніших зовнішньополітичних стратегій КНР є ініціатива "Пояс і шлях", яка, безперечно, є однією з передумов і причин посилення впливу Китаю на міжнародну політику й економіку. Варто зауважити, що зазначена ініціатива має також глибокий історичний контекст, оскільки "Пояс і шлях", фактично вважають своєрідним відродженням китайського Великого шовкового шляху (ВШШ) – торговельного маршруту, що поєднував Схід і Захід у давні часи та в період середньовіччя, тим самим посиливши економічну, політичну й культурну співпрацю та взаємодію між країнами, залученими в цей маршрут.

Методи. Було використано такі методи: політичний аналіз, контент-аналіз, історичний аналіз, метод узагальнення.

Результати. У статті проаналізовано роль і вплив ініціативи "Пояс і шлях" на зовнішню політику КНР, історичних передумов створення та розвитку ініціативи, а також загальне місце стратегії в зовнішньополітичному курсі країни. Крім того, розглянуто місце та роль окремих регіонів світу з позиції імплементації проєкту, основні передумови та причини присутності Китаю в цих регіонах і проаналізовано ключові інтереси сторін у межах співпраці. Також досліджено сучасні виклики та їхній вплив на ініціативу.

Висновки. Ініціатива "Пояс і шлях" посідає центральне місце у глобальній зовнішньополітичній стратегії Китаю унаслідок багатьох причин. По-перше, імплементація ініціативи призвела не лише до посилення економічної присутності Китаю в регіонах з позиції розбудови транзитної та транспортної інфраструктури, а й збільшення рівня політичної співпраці Китаю як із цими регіонами загалом, так і з окремими країнами, що свідчить про глобальність і масштаби ініціативи для зовнішньої політики КНР. Крім того, шляхом розбудови співпраці з різними країнами та континентами, Китай створює для себе сприятливі умови з погляду поширення власної експортної продукції, потенційно маючи безперешкодні та швидші маршрути для перевезення товарів і послуг, що є важливим для Китаю з огляду на економічну діяльність. Також це сприятливо впливає на диверсифікацію можливостей імпорту до Китаю, адже завдяки присутності в різних регіонах та тісному партнерству з багатьма країнами він має можливість імпортувати необхідні ресурси з більшою вигодою для своєї економіки. Отже, можна зробити висновок, що ініціатива "Пояс і шлях" є надзвичайно важливим елементом у сучасній зовнішньополітичній діяльності Китаю, а сам процес її реалізації призвів до трансформації зовнішньої політики країни, фактично підтверджуючи статус КНР як впливової глобальної держави.

Ключові слова: Китайська Народна Республіка, ініціатива "Пояс і шлях", економіка, інфраструктура, геополітичний вплив, транзит.

Вступ

КНР протягом останніх десятиліть вважають одним із найпотужніших і найвпливовіших акторів на міжнародній арені, що має великий економічний та геополітичний вплив на сучасні міжнародні відносини, та, власне, саму архітектуру й систему міжнародних відносин. На нинішньому етапі однією з найголовніших зовнішньополітичних стратегій КНР є ініціатива "Пояс і шлях", яка, безперечно, є однією з передумов і причин посилення впливу Китаю на міжнародну політику й економіку. Варто зауважити, що ініціатива має також глибокий історичний контекст, оскільки "Пояс і шлях", фактично вважають своєрідним відродженням китайського ВШШ – торговельного маршруту, що поєднував Схід і Захід у давні часи та в період середньовіччя, тим самим посиливши економічне, політичне та культурне співробітництво та взаємодію між країнами, залученими в цей маршрут (UNESCO, б. д.).

Мета статті: проаналізувати місце ініціативи "Пояс і шлях" у глобальній зовнішньополітичній стратегії Китаю, а також її вплив на формування й імплементацію цих стратегій Китаєм.

Методи

Під час роботи над дослідженням, автор використовував такі методи: політичного аналізу – з метою дослідження геополітичного контексту розвитку й імплементації ініціативи та загального геополітичного середовища; контент-аналізу – для опрацювання наукових текстів, статей і програмних документів з відповідної тематики; історичного аналізу – з метою дослідження передумов й еволюції ініціативи "Пояс і шлях"; метод узагальнення – для систематизації джерел й інформації,

що стосується тематики ініціативи "Пояс і шлях" та зовнішньої політики КНР загалом.

Результати

Досліджуючи витоки ініціативи, варто зауважити, що вона є своєрідним поєднанням проєктів "Економічний пояс Шовкового шляху" і "Морський Шовковий шлях XXI століття". "Економічний пояс Шовкового шляху" був представлений лідером КНР Сі Цзіньпінем під час його візиту до Казахстану у вересні 2013 р., де у промові в Університеті ім. Назарбаєва, Сі Цзіньпін запропонував співпрацю Китаю та країн Центральної Азії для розбудови цього поясу. Саме тому цю промову вважають першою офіційною заявою китайського керівництва про ініціативу (The State Council..., 2015). Крім того, у жовтні 2013 р. під час промови перед індонезійським парламентом Сі Цзіньпін запропонував поглиблення співпраці Китаю та Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) і надав рекомендації щодо побудови "Морського Шовкового шляху XXI століття" задля розвитку морської співпраці. Також у промові було запропоновано заснування Азійського банку інфраструктурних Інвестицій (АБІІ) для фінансування розбудови інфраструктури регіональної кооперації й економічної інтеграції (The State Council..., 2015). На початковому етапі ініціатива закладала в основі "поєднання Азії, Європи та Африки, тим самим з'єднуючи східно-азійські економіки, що динамічно розвиваються, та розвинені економіки європейських країн" (пер. – Г. А.) (The State Council..., 2015).

Станом на квітень 2023 р. до ініціативи "Пояс і шлях", підписавши Меморандум про взаєморозуміння з Китаєм, доєдналися 148 країн. Варто підкреслити, що країни – учасниці ініціативи розташовані на всіх континентах.

© Алієв Гамідулла, 2023

нентах: 44 країни розміщені в регіоні Африки на південь від Сахари, 35 країн – у Європі та Центральній Азії, 25 країн розташовані у Східній Азії та Тихоокеанському регіоні (включно з Китаєм), 21 країна розміщена в Латинській Америці та Карибському басейні, 18 країн – на Близькому Сході та в Північній Африці й 6 країн у Південно-Східній Азії. Крім того, ініціатива співпрацює із 18 країнами – членами Європейського Союзу та 9 країнами G20 (Nedopil, 2023). Отже, можна побачити широку присутність КНР в усіх регіонах і континентах світу, що, безумовно, свідчить про важливість співпраці Китаю з країнами в цих регіонах, та підкреслює важливу роль самої ініціативи та її імплементації в загальній зовнішньополітичній стратегії Китаю. Беручи до уваги, що Сі Цзіньпін назвав ініціативу "проєктом століття" ("project of the century") (Patera, 2020), можна з упевненістю відзначити її центральне місце у стратегії зовнішньополітичної діяльності КНР на сучасному етапі (Patera, 2020).

З огляду на широке регіональне представлення ініціативи, для більш поглибленого розуміння важливості присутності Китаю в окремих регіонах світу важливо детально проаналізувати діяльність і вплив проєкту на різних континентах. Згідно з думкою Ненсі Мутоні Гітайга, Альфреда Бурімасо, Бінг Вана та Салум Мохаммед Ахмеда, африканський континент є досить важливим у геополітичному сенсі для КНР, адже приєднання більшої кількості країн до ініціативи, як-от Кенія, Танзанія, Сомалі, Єгипет і Джибуті, відкриває Китаю можливість поєднати в межах цього проєкту між собою Африку, Азію та Європу. Яскравим прикладом важливості географічного розташування є співпраця Китаю із Джибуті: розташування країни на Африканському Розі надає необхідні можливості для втілення інфраструктурних проєктів, зокрема і побудови залізниці між Ефіопією та Джибуті. Крім географічного розташування, Джибуті має привабливу для Китаю геополітичну роль: у 2016 р. Китай відкрив військову базу на території країни, що відіграє важливу роль для закріплення безпекового впливу Китаю, адже створення цієї бази робить можливим швидке реагування у випадку надзвичайних подій у Південній Азії, Північній Африці та на Близькому Сході. Саме тому китайська безпекова присутність у регіоні не лише створює умови для захисту торговельних каналів та економічних інтересів, а й надає контроль за безпековою сферою в регіоні (Githaiga, Burimaso, Wang, & Ahmed, 2019). Отже, інтенсифікація співпраці африканських країн і Китаю в межах ініціативи є важливим кроком для обох сторін: для Китаю присутність цієї частини світу дає можливість закріпитись у регіоні Індійського океану, що є надзвичайно важливим у контексті транзиту та транспорту, тоді як для країн континенту – це можливість залучення інвестицій, розбудови інфраструктури та посилення двосторонніх відносин з КНР, що в контексті зростання геополітичного впливу Китаю у світі є надзвичайно важливим.

Близький Схід, якщо розглядати регіон у межах ініціативи "Пояс і шлях", має велике значення для Китаю через енергетичний чинник і географічне розташування. Як зазначає у своїй роботі М. Хазіза, присутність у регіоні для Китаю є важливою з позиції захисту власних економічних інтересів, особливо в контексті доступу до енергоресурсів, необхідних для Китаю (Chaziza, 2023). Крім того, цей регіон у межах "Поясу і шляху" є важливим джерелом транзиту китайських товарів і послуг, адже вигідне географічне розташування країн Близького Сходу є суттєвим чинником поширення присутності

Китаю в портових містах, що з'єднують Перську затоку з Аравійським, Червоним і Середземними морями. Розбудова транзитної та транспортної інфраструктури регіону потенційно надає Китаю можливість не лише отримати безперебійний доступ до енергоресурсів, але й кращі можливості для розбудови ланцюгів поставок, що є надзвичайно важливим для експорту товарів (Chaziza, 2023). Ще одним важливим аспектом інвестицій Китаю в цей регіон, як посиляється автор на базу даних Міжнародного інституту стратегічних досліджень (IISS) China Connect (IISS China Connects Database ..., б. д.), є інвестиція у проєкти цифрової інфраструктури, як-от телекомунікації та широкопasmові мережі. Це свідчить про те, що Китай додатково робить ставку на цифрову інфраструктуру (Chaziza, 2023). Отже, ураховуючи географічне розташування регіону з великим транзитним потенціалом і суттєві запаси енергоресурсів, необхідні для Китаю, варто відзначити стратегічну роль країн регіону для КНР у межах ініціативи, так само як і стратегічну роль Китаю для цих країн як найбільшого іноземного інвестора та впливового економічного й політичного партнера.

Ще одним важливим регіоном для Китаю в межах реалізації ініціативи "Пояс і шлях" є Центральна Азія. Зазначений регіон має фундаментальну роль для китайського транзиту до європейських держав. До прикладу, М. Ларюель, крім важливості його транзитного потенціалу, наголошує на посиленні економічних відносин країн регіону з Китаєм через збільшення експорту сировини із Центральної Азії до Китаю: регіон є дуже багатим на природні ресурси, необхідні для КНР, тому розбудова відповідної інфраструктури – важливий аспект імплементації ініціативи в регіоні (Laguette, 2018). Для країн регіону поглиблена співпраця з Китаєм створює політичну та економічну альтернативу Росії, яка традиційно має вплив на регіон, і дає змогу мати певний баланс у зовнішній політиці й економіці. Крім цього, залученість Китаю до розбудови інфраструктури та логістики позитивно вплине не лише на збільшення обсягів торгівлі з КНР, а й з іншими країнами, що в підсумку може відчутно посилити транзитний потенціал регіону. Для Китаю, зі свого боку, регіон Центральної Азії є наріжним каменем з позиції маршрутів, що проходять регіоном з Китаю до Європи, як **Новий євразійський сухопутний міст і коридор між Китаєм, Центральною Азією та Західною Азією** що є критично важливим для ефективної імплементації ініціативи. До того ж, великі запаси природних ресурсів у регіоні надають КНР значні можливості для вигідної енергетичної співпраці та доступу до енергоресурсів регіону.

Одним із найважливіших, на думку автора, є фактор розвитку відносин Китаю в контексті ініціативи "Пояс і шлях" з країнами Європи. Варто зауважити, що, незважаючи на важливість європейського регіону для реалізації проєкту та загалом суттєву залученість країн Європи до ініціативи, рівень співпраці досить неоднорідний і варіюється від країни до країни. Найяскравішим прикладом тісної взаємодії з Китаєм є країни Середземноморського регіону, беручи до уваги географічне розташування держав Південної Європи та транзитний потенціал. У цьому контексті, Греція відіграє важливу роль, адже китайська компанія COSCO, що займається контейнерними перевезеннями, набула статусу мажоритарного акціонера порту Пірей, що є найбільшим пасажирським портом у Європі й одним із ключових хабів експорту товарів до Європи, що є суттєвою перевагою для китайського експорту на європейський континент

(China Daily, 2023). Також було проголошено ідею про можливе будівництво торговельного шляху, що проходить каналом з Егейського моря до річки Дунай. У такий спосіб виникне можливість поєднати Грецію та країни Центральної Європи через Балкани з метою пришвидшення перевезення товарів, що, безперечно, матиме позитивний вплив на двосторонню торгівлю між країнами (Chrysopoulos, 2022). Варто зауважити, що, попри доволі тісну залученість країн Південної та Центрально-Східної Європи до співпраці з Китаєм у межах зазначеної ініціативи, країни Північно-Західної Європи менш залучені до проекту. Проте всі країни, що так чи інакше співпрацюють із Китаєм, зацікавлені у створенні конструктивних і взаємовигідних відносин, що позитивно вплине як на двосторонні відносини, так і на економічну співпрацю. Щодо Китаю, то координація та взаємодія з країнами Європи, особливо з південними, що мають істотний транзитний та експортний потенціал завдяки географічному розташуванню та наявності портів, є надзвичайно важливим у межах повноцінної реалізації ініціативи "Пояс і шлях". З огляду на це співробітництво Китаю з країнами Європи є, безперечно, важливим кроком для реалізації цієї ініціативи.

Аналізуючи саміт ініціативи "Пояс і шлях" у 2017 р. в Пекіні в загальній зовнішньополітичній парадигмі Китаю, Віктор Константинов зауважує, що успішна реалізація завдань у межах цієї стратегії фактично є трансформацією та переглядом усталених принципів зовнішньої політики КНР: від реформ Ден Сяопіна (зосередження на внутрішніх реформах й утримання від великодержавних амбіцій) Китай, у межах реалізації ініціативи, буде поступово переходити до статусу самостійного глобального актора. Успішна імплементація ініціативи закладатиме підвалини не лише для стрімкого економічного зростання, а й для посилення міжнародно-політичного впливу Китаю у всьому світі, що, безперечно, є аргументом на користь ролі цього проекту для китайської зовнішньої політики (Константинов, 2017).

Розглядаючи сучасний етап реалізації та розвитку ініціативи "Пояс і шлях", варто звернути увагу, що останнім часом Китай зіткнувся з багатьма викликами. Основним у цьому контексті, безперечно, стала пандемія COVID-19. На думку Ш. Упадхьяй, пандемія мала серйозний негативний вплив на КНР: послаблення економічної та виробничої діяльності, порушення ланцюгів поставок, карантини та локдауни, що спричинили обмеження на поїздки та пересування китайських працівників за кордон (Upadhyay, 2023). Крім того, на думку дослідниці, пандемія коронавірусу також вплинула на терміни підписання контрактів та фактичну імплементацію багатьох проектів: до прикладу, з лютого 2020 р. Китайський комітет сприяння міжнародної торгівлі видав тисячі екземплярів офіційних документів, де йшлося про звільнення китайських компаній від відповідальності за невиконання контрактів через обставини непереборної сили, які пов'язані з пандемією (Upadhyay, 2023). Безперечно, пандемія COVID-19 вплинула на сповільнення темпів реалізації ініціативи, з огляду на карантинні обмеження, що може мати довгостроковий вплив на темпи та терміни її імплементації. Проте, з іншого боку, пандемія надала Китаю можливість активізувати гуманітарну дипломатію в межах так званого Шовкового шляху здоров'я: Китай, який є виробником вакцин, отримав можливість використовувати вакцини не лише для свого населення, але й експортувати їх для інших країн та їхніх громадян, що сприяло вплинуло на імідж країни як глобальної відповідальної дер-

жави (Upadhyay, 2023). Крім цього, починаючи з березня 2020 р., Китай активно допомагав з медичними спорядженнями та медикаментами, що були найбільш затребуваними країнами, як-от маски, тест-системи, апарати штучної вентиляції легенів тощо (Kobierecka, & Kobierecki, 2021).

Ще одним викликом для китайської стратегії є повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 р. Ураховуючи тісні політичні й економічні відносини між Китаєм та Росією, а також той факт, що Росія через своє географічне розташування та транзитний потенціал була важливою складовою в планах Китаю в межах ініціативи, повномасштабна війна стала істотним викликом для КНР з позиції логістики перевезення товарів і логістичних маршрутів загалом. Однією з альтернатив на цьому етапі є використання залізничного транспорту через Центральну Азію, Кавказ і Туреччину, даючи змогу Китаю використовувати інші маршрути для можливості поступової переорієнтації експорту товарів і послуг, що в контексті санкційного режиму проти РФ є ключовим аспектом для Китаю (Sharma, & Bhatt, 2023). Саме тому повномасштабне вторгнення Росії в Україну є ще одним викликом для реалізації ініціативи "Пояс і шлях" та підкреслює важливість пошуку й розвитку альтернативних транзитних маршрутів до Європи.

Дискусія і висновки

Отже, підсумовуючи, варто наголосити, що ініціатива "Пояс і шлях" посідає центральне місце у глобальній зовнішньополітичній стратегії Китаю через різні причини. По-перше, імплементація ініціативи привела не лише до посилення економічної присутності Китаю в регіонах з позиції розбудови транзитної та транспортної інфраструктури, а й збільшення рівня політичної співпраці Китаю як із цими регіонами загалом, так і з окремими країнами, що свідчить про глобальність і масштаби ініціативи для зовнішньої політики КНР. Крім того, шляхом розбудови співпраці з різними країнами та континентами Китай створює для себе сприятливі умови з позиції поширення власної експортної продукції, потенційно маючи безперешкодні та більш швидкі маршрути для перевезення товарів і послуг, що є важливим для Китаю, з огляду на економічну діяльність. Також це сприятливо впливає на диверсифікацію можливостей імпорту до Китаю, адже Китай завдяки присутності в різних регіонах і тісному партнерству з багатьма країнами має можливість імпортувати необхідні ресурси з більшою вигодою для своєї економіки. Тож можна зробити висновок, що ініціатива "Пояс і шлях" є надзвичайно важливим елементом у сучасній зовнішньополітичній діяльності Китаю, а сам процес її реалізації привів до трансформації зовнішньої політики Китаю, фактично підтверджуючи його статус як впливової глобальної держави.

Список використаних джерел

- Константинов, В. (2017). *Китай корегує зовнішню стратегію: що змінить проект "Один пояс, один шлях"*. Європейська правда. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/05/19/7065874>
- Chaziza, M. (2023). *A Decade of China's Belt and Road Initiative in the Middle East*. The National Interest. <https://nationalinterest.org/feature/decade-china-s-belt-and-road-initiative-middle-east-206525>
- China Daily. (2023). *Greece's Piraeus port exemplifies win-win cooperation*. <https://global.chinadaily.com.cn/a/202304/22/WS644320ada310b6054facf18e.html>
- Chrysopoulos, P. (2022). *China's Plan for a Canal Trade Route from Greece to Europe*. Greek Reporter <<https://greekreporter.com/2022/07/29/china-canal-trade-route-greece-danube>
- Githaiga, Burimaso, Wang, & Ahmed. (2019). *The Belt and Road Initiative: Opportunities and Risks for Africa's Connectivity*. <https://www.researchgate.net/publication/335238107>

IISS China Connects Database "The International Institute for Strategic Studies". (б. д.). <https://chinaconnects.iiss.org>

Kobierecka, & Kobierecki. (2021). Coronavirus diplomacy: Chinese medical assistance and its diplomatic implications. *Int Polit*, 58, 937–954. <https://doi.org/10.1057/s41311-020-00273-1>

Laruelle, M. (2018). *China's Belt and Road Initiative And Its Impact In Central Asia*. The George Washington University. https://centralasiaprogram.org/wp-content/uploads/2017/12/OBOR_Book_.pdf

Nedopil, C. (2023). *Countries of the Belt and Road Initiative*. Green Finance & Development Center, FISF Fudan University. <https://greenfdc.org/countries-of-the-belt-and-road-initiative-bri>

Parepa, L.-A. (2020). *The Belt and Road Initiative as continuity in Chinese foreign policy*. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/24761028.2020.1848370>

Sharma, & Bhatt (2023). *China in Eurasia: Revisiting BRI amidst the Russia – Ukraine Crisis*. Institute for Security and Development Policy. <https://isdp.eu/content/uploads/2023/07/Asia-Paper-July-2023-Anu-Pooja-Final-28th-July-2023.pdf>

The State Council of the People's Republic of China. (2015). *Chronology of China's Belt and Road Initiative*. http://english.www.gov.cn/news/top_news/2015/04/20/content_281475092566326.htm

UNESCO. (б. д.). About the Silk Roads. <https://en.unesco.org/silkroad/about-silk-roads>

Upadhyay, S. (2023). The Belt and Road Initiative: Issues and Future Trends. *India Quarterly*, 79(2), 175–188. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/09749284231165120>

References

Chaziza, M. (2023). *A Decade of China's Belt and Road Initiative in the Middle East*. The National Interest. <https://nationalinterest.org/feature/decade-china-s-belt-and-road-initiative-middle-east-206525>

China Daily. (2023). Greece's Piraeus port exemplifies win-win cooperation. <https://global.chinadaily.com.cn/a/202304/22/WS644320ada310b6054fac18e.html>

Chrysopoulos, P. (2022). *China's Plan for a Canal Trade Route from Greece to Europe*. Greek Reporter. <https://greekreporter.com/2022/07/29/china-canal-trade-route-greece-danube>

Githaiga, Burimaso, Wang, & Ahmed. (2019). *The Belt and Road Initiative: Opportunities and Risks for Africa's Connectivity*. <https://www.researchgate.net/publication/335238107>

IISS China Connects Database "The International Institute for Strategic Studies". (н. д.). <https://chinaconnects.iiss.org>

Kobierecka, & Kobierecki. (2021). Coronavirus diplomacy: Chinese medical assistance and its diplomatic implications. *Int Polit*, 58, 937–954. <https://doi.org/10.1057/s41311-020-00273-1>

Konstantinov, V. (2017). *China adjusts its foreign strategy: what will the One Belt, One Road project change*. *Evropeiska Pravda* [in Ukrainian]. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/05/19/7065874>

Laruelle, M. (2018). *China's Belt and Road Initiative And Its Impact In Central Asia*. The George Washington University. https://centralasiaprogram.org/wp-content/uploads/2017/12/OBOR_Book_.pdf

Nedopil, C. (2023). *Countries of the Belt and Road Initiative*. Green Finance & Development Center, FISF Fudan University. <https://greenfdc.org/countries-of-the-belt-and-road-initiative-bri>

Parepa, L.-A. (2020). *The Belt and Road Initiative as continuity in Chinese foreign policy*. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/24761028.2020.1848370>

Sharma, & Bhatt (2023). *China in Eurasia: Revisiting BRI amidst the Russia – Ukraine Crisis*. Institute for Security and Development Policy. <https://isdp.eu/content/uploads/2023/07/Asia-Paper-July-2023-Anu-Pooja-Final-28th-July-2023.pdf>

The State Council of the People's Republic of China. (2015). *Chronology of China's Belt and Road Initiative*. http://english.www.gov.cn/news/top_news/2015/04/20/content_281475092566326.htm

UNESCO. (н. д.). About the Silk Roads. <https://en.unesco.org/silkroad/about-silk-roads>

Upadhyay, S. (2023). The Belt and Road Initiative: Issues and Future Trends. *India Quarterly*, 79(2), 175–188. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/09749284231165120>

Отримано редакцією журналу / Received: 13.11.23

Прорецензовано / Revised: 17.12.23

Схвалено до друку / Accepted: 23.01.24

Hamidulla ALIYEV, PhD Student

ORCID ID: 0009-0007-2158-127X

e-mail: hamidulla.aliyev@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE ROLE OF THE BELT AND ROAD INITIATIVE IN CHINA'S GLOBAL STRATEGY

Background. Over the past decades, the People's Republic of China (PRC) has been considered one of the most powerful and influential actors in the international arena, having a great economic and geopolitical impact on modern international relations, and, in fact, the very architecture and system of international relations. Currently, one of the main foreign policy strategies of China is the Belt and Road Initiative, which is undoubtedly one of the prerequisites and reasons for China's growing influence on international politics and economy. It is worth noting that this Initiative also has a deep historical context, as the Belt and Road Initiative is considered a revival of the Chinese Great Silk Road (GSR) – a trade route that connected the East and West in ancient times and during the Middle Ages, thereby strengthening economic, political and cultural cooperation and interaction between the countries involved in this route (UNESCO "About the Silk Roads").

Methods. The following methods were used: political analysis, content analysis, historical analysis, generalization method.

Results. This article analyses the role and influence of the Belt and Road Initiative on the foreign policy of the People's Republic of China (PRC), the historical background of the creation and development of the Initiative, and the general place of the strategy in PRC's foreign policy. In addition, this article examines the place and role of certain regions of the world in terms of project implementation, the main preconditions and reasons for China's presence in these regions, and analyses the key interests of the parties in the framework of cooperation. The article also examines current challenges and their impact on the Initiative.

Conclusions. The Belt and Road Initiative is central to China's global foreign policy strategy for several reasons. Firstly, the implementation of the Initiative has led not only to an increase in China's economic presence in the regions in terms of building transit and transport infrastructure but also to an increase in the level of China's political cooperation with these regions as a whole and with individual countries, which demonstrates the global nature and scope of the Initiative for China's foreign policy. In addition, by building cooperation with different countries and continents, China creates favourable conditions for itself in terms of distributing its export products, potentially having unimpeded and faster routes for transporting goods and services, which is important for China in terms of economic activity. It also has a favourable impact on the diversification of import opportunities to China, as China, due to its presence in different regions and close partnerships with many countries, can import the necessary resources with greater benefit to its economy. Thus, it can be concluded that the Belt and Road Initiative is an extremely important element in China's current foreign policy, and the process of implementing the Initiative has led to the transformation of China's foreign policy, actually confirming China's status as an influential global power.

Keywords: The People's Republic of China (PRC), the Belt and Road Initiative, economy, infrastructure, geopolitical influence, transit.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 327:339.564:623.45

Аріна РУБАН, асп.
ORCID ID: 0009-0006-3165-4623
e-mail: 29ruban@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

АНАЛІЗ ТРЕНДІВ У ТРАНСФЕРІ ТЕХНОЛОГІЙ ПОДВІЙНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ У ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Вступ. За останні десятиліття сформувалась міжнародна система експортного контролю як військової продукції, так і технологій подвійного призначення (ТПП). Через об'єктивні причини ця система постійно змінюється, що вимагає відповідної адаптації національного законодавства й адміністративних механізмів. З огляду на це важливим науково-практичним завданням є дослідження тенденцій розвитку міжнародної системи експортного контролю, зокрема і щодо ТПП. Це необхідно для розроблення заходів щодо поглиблення міжнародного співробітництва та підвищення ефективності експортного контролю ТПП на національному рівні.

Методи. Було використано такі методи: аналітичний, компаративний, ретроспективний.

Результати. У статті уточнено суть й особливості здійснення експортного контролю технологій подвійного призначення.

Висновки. Експортний контроль, як сукупність норм міжнародного права, договірних і політичних зобов'язань, орієнтованих на зниження ризику застосування військової сили, нерозповсюдження зброї масового знищення, засобів її доставки та протидію тероризму, є важливою складовою режиму міжнародної безпеки. Актуальність експортного контролю обумовлюється двома чинниками: можливістю експортного контролю сприяти інтересам міжнародної безпеки та можливістю досягнення власних національних інтересів державами, які його застосовують.

Ключові слова: технології подвійного призначення, МАГАТЕ, ядерна зброя, кіберзброя, біологічна зброя, експортний контроль.

Вступ

Глобалізація сприяє поширенню технологій подвійного призначення в нових регіонах і країнах. Крім того, технологічний прогрес полегшує розроблення та використання таких ризикових технологій, а їхній руйнівний потенціал постійно зростає. З огляду на це важливо, щоб правила передання подвійного використання сприймалися як сумісні з наявними нормами та правилами, залучали основних зацікавлених сторін і не суперечили основним інтересам у контролі або спільному доступі до таких технологій. Законність, інклюзивність й ефективність є трьома ключовими параметрами, за якими слід оцінювати інструменти для запобігання зловживанню технологіями подвійного призначення.

Мета статті – дослідити та проаналізувати вплив технологій подвійного призначення на глобальні економічні зміни.

Методи

Дослідження ґрунтується на принципі науковості. У статті використано такі методи, як: аналітичний – під час виявлення умов і причин, що обумовили виникнення розповсюдження технологій подвійного призначення; ретроспективний – у процесі аналізу досвіду міжнародних організацій у системах контролю; компаративний – у порівнянні позицій провідних міжнародних організацій й іноземних держав щодо систем експортного контролю технологій подвійного призначення.

Результати

Технологія є ключовим чинником політичної, військової та економічної влади. Оскільки технічна компетентність стає дедалі більш розпорошеною, розвинені держави все частіше володіють технологіями, щоб кинути виклик ліберальним нормам та інститутам. Експортний контроль ТПП забезпечується сукупністю відповідних норм міжнародного права і багатосторонніх політичних зобов'язань, який створений, щоб запобігти критичній концентрації таких технологій та їхньому використанню для створення загроз. Такі механізми спрямовані на зниження ризику військових конфліктів і тероризму, запобігання та протидію розповсюдженню зброї, засобів її доставки. Саме через це експортний контроль

(озброєнь, військової техніки і ТПП) є однією з головних складових системи міжнародної безпеки.

Актуалізація проблем ефективного міжнародного експортного контролю ТПП зумовлена такими причинами, як підвищення рівня військово-політичної напруги у світі та вірогідності військових конфліктів, загострення глобального тероризму; розширення видів і способів ТПП, а також звуження можливостей експортного контролю на національному рівні.

У сучасному світі з розвитком глобалізації ефективні заходи експортного контролю можливо здійснювати лише за якісної активізації міжнародної співпраці. Головними організаціями, які розробляють засади експортного контролю у світі, є: ООН, ОБСЄ, НАТО, ЄС, МАГАТЕ та Організація із заборони хімічної зброї. На основі багатосторонньої взаємодії створено такі міжнародні режими експортного контролю (United Nations charter), як:

- Комітет Цангера – неформальна організація, створена з метою реалізації Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Комітет також складається з експертів, які займаються гармонізацією Договору, підтримує й оновлює список обладнання і матеріалів, які можуть бути експортовані тільки у разі надання певних гарантій ("Тригерний список"). На основі досліджень комітету розробляють норми і процедури експортного контролю такого обладнання та матеріалів, які застосовує МАГАТЕ;

- Група ядерних постачальників (ГЯП) – це об'єднання, що займається експортним контролем окремих видів матеріалів, устаткування, програмного забезпечення, які зазвичай можуть використовувати для виготовлення ядерної зброї;

- Режим контролю ракетних технологій – погоджує і координує виконання спільної експортної політики країн-учасниць, встановлює єдиний список товарів і ТПП, що контролюють, а також матеріалів, устаткування і програмного забезпечення, необхідних для розвитку, виробництва й експлуатації ракетної техніки, і саме контролює передання ракет;

- Австралійська група – неформальна організація, що також займається забезпеченням експортного конт-

ролю ТПП, нею визначено окремі види матеріалів, устаткування та програмного забезпечення, що можуть бути використані у створенні хімічної та біологічної зброї (Australia Group, Introduction);

- Вассенаарські домовленості – найоб'ємніший режим експортного контролю. Він спрямований на запобігання накопиченню зброї, обладнання і ТПП, які можуть сприяти підвищенню військового потенціалу. Відповідає за розроблення механізмів обміну інформацією як способу гармонізації практики експортного контролю. Домовленості охоплюють товари військового призначення, а також ТПП, що можуть бути використані для створення звичайних видів озброєнь, військової чи спеціальної техніки (Wassenaar Arrangement, Introduction).

Варто зазначити, що, окрім цього, у контролі ТПП беруть участь МАГАТЕ, яка сприяє міжнародній співпраці у сфері контролю за ядерними технологіями (International Nuclear Information System (INIS) | IAEA) та Організація із заборони хімічної зброї, що відповідає за моніторинг хімічної індустрії, контроль за розповсюдженням хімічних речовин і технологій, сприяє міжнародному співробітництву у цій сфері.

Потенціал управління цими технологіями можна розглядати як лінію, де технологія, яка найбільше піддається управлінню – ядерна – перебуває у крайньому лівому куті, а технологія з найбільш обмеженими можливостями – інформаційні технології – у крайньому правому. Біологічні ж технології розміщуються десь між ними.

Положення кожної із цих технологій у парадигмі управління тісно пов'язане з її характеристиками – її історією та потенційним використанням, характер і наявність відповідних матеріалів й обладнання, рівень зусиль, необхідних для його використання в руйнівних цілях. Ядерна технологія має особливу історію, починаючи своє існування як військова технологія, розроблена урядом для озброєння, яку згодом використовували для цивільних цілей, насамперед в енергетиці та дослідженнях. Національні уряди були і залишаються центральними в розробленні та використанні ядерних технологій, навіть у країнах, де комунальні підприємства або інші суб'єкти приватного сектора експлуатують ядерні установки (Смирнова, 2017).

Інша ситуація сформувалась для біологічних й інформаційних технологій, що були насамперед цивільними технологіями, руйнівний потенціал яких був визнаний після їхнього винайдення. Біологічні матеріали й обладнання широко використовують у цивільних цілях, зокрема і в дослідженнях, медицині та сільському господарстві. Інформаційні технології також мають необмежену кількість законних застосувань. Уряди відіграли важливу роль у розробленні та використанні обох технологій. Перше застосування сучасних інформаційних технологій, комп'ютерів було для військових цілей, таких як злам кодів й обчислення для атомної бомби. Проте найважливішими зацікавленими сторонами як у сфері біологічних, так і в інформаційних технологіях є приватні організації: академічні установи, компанії та окремі особи (Ruttan, 2001).

Характер і доступність матеріалів й обладнання, а також рівень зусиль, необхідних для використання ядерної, біологічної та інформаційної технології для руйнівних цілей, також дуже різні. У випадку ядерного вибухового пристрою кількість ключових матеріалів і ключових технологій обмежена, хоча інші матеріали подвійного використання, такі, наприклад, як низькозбагачений уран і відпрацьоване паливо та технології, як-от ядерні реактори, теж можуть бути використані. Існує також

відносно обмежена кількість країн, що володіють або можуть постачати необхідні технології. Крім того, незважаючи на те, що недержавні суб'єкти можуть отримати так звану брудну бомбу, розроблення ядерної зброї, яка не тільки працюватиме, але й зможе успішно доставлятися до цілі, є надзвичайно складною та дорогою справою й потребує спеціальної національної програми (Moon, 2003).

На відміну від ядерної зброї, для розроблення бойових біологічних агентів можна використовувати набагато ширший спектр матеріалів й обладнання. Більшість з них нині контролюються членами Австралійської групи, оскільки їх можна використовувати для виробництва бойових біологічних агентів. Синтетична біологія й інші досягнення в науці та техніці ще більше розширюють кількість потенційних агентів загрози, а також коло практиків, до якого входять не лише дослідники в академічних чи приватних лабораторіях, але й інженери та інші особи поза науковою спільнотою. Багато матеріалів і предметів обладнання, які використовуються цим більш широким всесвітнім практиків, доступні у всьому світі, що робить створення модифікованих або нових патогенів простішим і дешевшим, ніж будь-коли раніше. Однак, незважаючи на те, що кількість і тип суб'єктів, які можуть розвинути небезпечний патоген, збільшилася, виробництво збройового бойового біологічного агента та його ефективне розповсюдження залишається як технічно, так й операційно набагато складнішим, ніж прийнято вважати.

Останнім часом замість спеціальних матеріалів чи обладнання, ключовою технологією, яку використовують у кіберзброї, є інформаційна технологія. Інформаційні технології доступні всюди, де є комп'ютери. Що робить її застосування дедалі менш прогнозованим й обмеженим (Davis, & Sanger, 2015). Спочатку невелика кількість комп'ютерів була визначальним фактором в обмеженні ворожих застосувань інформаційних технологій. Нині приблизно п'ятнадцять мільярдів пристроїв у всьому світі під'єднано до інтернету, значну частину з яких становлять комп'ютери, і їхня кількість зростає (Soderbery, 2013). За винятком висококласних цілей, кіберзброю також на порядки легше та дешевше виробляти, ніж ядерні вибухові пристрої чи біологічну зброю, оскільки кожен, хто має доступ до комп'ютера, може розробити таку зброю.

Останньою характеристикою, що вплинула на потенціал управління кожною із цих технологій, є її руйнівний вплив. Після нападів на Хіросіму та Нагасакі в 1945 р. стало зрозуміло, що ядерні технології можуть бути використані для загибелі людей, а також фізичної шкоди. Хоча жодного використання біологічної технології, з яким можна було б порівнювати, не було, потенційний вплив, особливо дуже смертоносного агента, що може поширюватися від людини до людини, також визнавали протягом багатьох років. Ці побоювання щодо наслідків масового знищення ядерної та біологічної зброї допомогли стимулювати зусилля із запобігання поширенню та використанню відповідних технологій, включно з переговорами щодо Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, Конвенції про біологічну зброю, а також багато інших заходів управління (Корсунський, 2005).

На відміну від ядерної та біологічної зброї, кіберзброю використовували неодноразово, а в деяких випадках у великих масштабах у ворожих цілях як національними урядами, так й іншими суб'єктами. Деякі кібератаки, як-от атака на вебсайти уряду, ЗМІ Естонії та банківські послуги, призвели до тривалих відмов в обслуговуванні по всій країні, що зазнала атаки. Інші,

як-от атака на комп'ютери національної нафтової компанії Саудівської Аравії, порушили важливу комерційну діяльність. Ще інші, такі як атака Stuxnet на іранські центрифуги зі збагачення урану, знищили життєво важливе обладнання, кероване комп'ютером. Багато інших кібератак, наприклад витік даних у роздрібному продавці Target, поставила під загрозу десятки мільйонів записів клієнтів. Однак жодна із цих атак не призвела до узгоджених зусиль щодо контролю за використанням кіберзброї, можливо, частково тому, що не було втрачено жодного людського життя.

Ці характеристики ядерної, біологічної й інформаційної технології значною мірою пояснюють різний потенціал управління цими трьома технологіями. Ядерна технологія була сприятливішою для урядових зусиль, оскільки її величезний руйнівний потенціал був очевидний від самого початку, а головними учасниками були національні уряди. Навіть там, де комерційні й інші приватні організації зацікавлені в ядерній політиці, ці інтереси зазвичай розглядаються під час внутрішніх обговорень в уряді (Sandevski, 2003). Крім того, ядерні предмети подвійного призначення, які були в центрі уваги уряду, країни, які можуть постачати ці предмети, і види діяльності подвійного призначення, у яких їх використовують, є відносно обмеженими, і все це сприяло зусиллям уряду.

Для порівняння: усе, що стосується кіберзброї, суперечить урядуванню: базові технології та комп'ютери, на яких їх використовують, глибоко вкорінені в цивільному суспільстві в усьому світі, виробництво більшості кіберзброї не потребує спеціальних матеріалів чи обладнання, а коло зацікавлених сторін – це будь-хто, хто має доступ до інформаційних технологій і комп'ютера, тобто доступ практично необмежений. Крім того, на відміну від ядерної та біологічної зброї, кіберзброя може поставити під загрозу людське життя лише опосередковано, наприклад, націлюючись на критично важливу інфраструктуру, таку як ядерні та хімічні об'єкти, газопроводи, транзитні системи та водопостачання.

Біологічна технологія займає позицію між ядерною та інформаційною технологією в континуумі управління. Біологічна технологія має набагато більше цивільних застосувань, ніж ядерна технологія, але вона не є повсюдною, як у випадку з інформаційними технологіями. Спектр біологічних матеріалів й обладнання, які можуть виробляти дуже небезпечний патоген, набагато більший, ніж у ядерних технологій, але, навіть з урахуванням прогресу науки не такий поширений, як комп'ютери, які використовують для здійснення кібератак. Кількість міжнародних акторів, що зацікавлені в біологічному керуванні, продовжує розширюватися далеко за межі тих, хто займається ядерною діяльністю, але не охоплює всі рівні суспільства, як у випадку з інформаційними технологіями.

Ураховуючи ці відмінності, не дивно, що паралельне порівняння типів заходів управління, які були прийняті в цих технологічних сферах, виявляє найбільше спільного між ядерною та біологічною технологіями. Різні міжнародні та національні заходи були прийняті для того, щоб запобігти використанню ядерної та біологічної технології подвійного призначення для озброєння. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) та Конвенція про біологічну зброю (КБТЗ) посідають центральне місце в цих зусиллях, утілюючи як норму проти руйнівного застосування цих технологій, так і конкретні зобов'язання, які надають їй юридичної сили. На національному рівні багато країн ухвалили законодавство, що передбачає кримінальну відповідальність за діяльність,

заборонену договорами, й у випадку ДНЯЗ дає можливість МАГАТЕ проводити інспекції та моніторинг своєї цивільної ядерної діяльності.

Набагато ширший спектр міжнародних і національних зусиль спрямовано на контроль доступу до ядерних і біологічних матеріалів, обладнання й інформації подвійного використання. Деякі з них, наприклад діяльність Комітету Цангера, ГЯП й Австралійської групи з узгодження експортного контролю, зосереджені на тому, щоб заборонити іншим країнам доступ до технологій, які можуть бути використані для розроблення ядерної та біологічної зброї, і тому є важливими доповнення до ДНЯЗ і КБТЗ. Запобігання поширенню зброї та пов'язаних з нею технологій в інші країни також було початковою метою Спільної програми зменшення загрози США Нанна – Лугара, що допомогла Росії й іншим колишнім радянським республікам забезпечити безпеку ядерних, біологічних та інших матеріалів, демонтувати колишні об'єкти біологічної зброї, і перенаправити колишніх учених-зброєзнавців на мирну діяльність.

Багато інших заходів, особливо після 11 вересня, спрямовані на те, щоб позбавити терористів доступу до технологій, які можна використовувати для розроблення ядерної та біологічної зброї. Це було зроблено різними способами. Наприклад, згідно з Резолюцією 1540 Ради Безпеки ООН (РБ ООН), усі держави – члени ООН зобов'язані ухвалити національне законодавство, щоб запобігти отриманню терористами матеріалів, обладнання й інформації для ядерної, біологічної та іншої зброї. Інші заходи, такі як Ініціатива з безпеки розповсюдження (ІБПР) і База даних МАГАТЕ щодо незаконного обігу розроблені, щоб допомогти країнам відстежувати та забороняти незаконні поставки матеріалів подвійного використання. До цього долучилися навіть міжнародні галузеві групи: експортери атомних електростанцій і дві промислові асоціації синтетичної біології взяли на себе зобов'язання перевіряти замовлення клієнтів на товари подвійного призначення, які вони продають. На національному рівні антитерористичне законодавство в Сполучених Штатах та інших країнах посилює внутрішній контроль за біологічними матеріалами й установами, а також за особами, які мають до них доступ. Подібні зусилля були вжиті для забезпечення безпеки вітчизняних ядерних установок і матеріалів.

Нарешті, міжнародні та національні заходи були розроблені для сприяння безпечному поводженню та використанню ядерної та біологічної технології подвійного використання. Це охоплює керівні принципи ядерної безпеки, видані МАГАТЕ, і керівні принципи біобезпеки та біозахисту, видані Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ). Він також містить кодекси етики та поведінки, оприлюднені різними міжнародними та національними науковими організаціями, щоб перешкоджати деструктивному застосуванню біології. На додаток до цих необов'язкових заходів, країни – члени Європейського Союзу (ЄС) запровадили контроль безпечного поводження з генетично модифікованими організмами на основі нормативних актів і директив ЄС, а Ізраїль і Данія запровадили законодавство, що вимагає попереднього перегляду та схвалення певних категорій подвійних – використовувати біологічні дослідження, що можуть викликати занепокоєння щодо безпеки (Davis, 2002).

На відміну від ядерної та біологічної зброї, кіберзброя не була заборонена міжнародним договором і фактично щоденно використовується широким колом учасників від підлітків-хакерів до національних урядів. Деякі із цих видів використання були дуже руйнівними для комерційних й економічних інтересів, але досі не

привели до людських жертв. Експерти з міжнародного права стверджують, що закони війни та Статут ООН застосовують до кіберпростору і, як такі, деякі види використання кіберзброї заборонені. Однак навіть такі уряди, як Сполучені Штати, що поділяють цю думку, не бажають відмовлятися від можливості використання кіберзброї (Mani, 2021). Ба більше, як показує досвід атаки комп'ютерного хробака Stuxnet на іранську ядерну програму, законність цього використання кіберзброї виглядає дуже різною залежно від того, хто є ініціатором чи метою атаки.

Тож не дивно, що було вжито лише кілька заходів управління, щоб спробувати запобігти деструктивному застосуванню інформаційних технологій. На міжнародному рівні сорок сім держав, які є учасниками Будапештської конвенції про кіберзлочинність, погодилися прийняти національне законодавство, що передбачає кримінальну відповідальність за певну поведінку в кіберпросторі, наприклад несанкціонований доступ до комп'ютера або незаконне перехоплення даних. Багато із цих країн, як учасники Вассенаарської домовленості, також контролюють експорт певних предметів подвійного призначення, які можуть бути використані в кіберзброї, наприклад обладнання, пов'язане з програмним забезпеченням для захисту від проникнення або системами мережевого спостереження. На національному рівні законодавство різних країн також забороняє певне несанкціоноване використання інформаційних технологій, зокрема і для отримання доступу до комп'ютерів або перехоплення електронних комунікацій (Mozur, 2015). У Сполучених Штатах Асоціація обчислювальних машин товариство комп'ютерних професіоналів (АСМ) також випустило кодекс етики для своїх членів, що забороняє їм використовувати комп'ютерну технологію у спосіб, який завдає шкоди.

Отже, ситуація, яка склалась в управлінні технологіями подвійного використання, поставила перед міжнародним порядком нові виклики. Як було визначено в статті раніше, зусилля з управління в кожній із трьох технологічних сфер зіткнулися із серйозними складнощами. Деякі є прямим результатом технічних міркувань. Очевидно, це стосується кіберсфери, де відсутність перешкод, таких як конкретні матеріали або дії, пов'язані зі зброєю, робить зусилля з управління розробленням кіберзброї майже неможливими. Виявлення роботи з неядерними компонентами ядерної зброї також є технічно складним, оскільки така діяльність не має очевидних ознак, на відміну від роботи з ядерним матеріалом, що залишає надто помітні сліди.

Інші проблеми можуть бути пов'язані з науково-технічним прогресом. Це особливо відчувається в біологічній сфері, де синтетична біологія збільшує кількість потенційних агентів загрози, типів обладнання, що використовується для їхнього розроблення, і діапазон залучених практиків, таким чином значно ускладнюючи зусилля з контролю за передаванням або доступом до біологічних агентів і технологій (Brody, 1996). Економічні інтереси також зіграли важливу роль у блокуванні прийняття пропозицій щодо управління. Це можна побачити у ворожому ставленні країн-експортерів ядерних реакторів до посилення умов, за яких реактори або певні компоненти реакторів можуть бути передані іншим країнам. Це також стало очевидним у протидії біотехнологічній та фармацевтичній промисловості США інспекціям на місці під час невдалих спроб укласти протокол відповідності для зміцнення КБТЗ.

Інші проблеми відображають інтереси безпеки. Дворівнева система КБТЗ щодо тих, хто має та не має ядерної зброї, була необхідною, оскільки п'ять ядерних держав на момент укладання договору не бажали відмовитися від володіння ядерною зброєю. Рішення сьогодні щодо закупівель й операційна політика цих країн демонструють, що вони продовжують розглядати володіння ядерною зброєю як необхідне у військових цілях. Інтереси безпеки також зіграли свою роль у небажанні Сполучених Штатів чи будь-якої іншої країни офіційно обмежити або заборонити використання кіберзброї, яку можна застосовувати різними способами, часто без розкриття джерела атаки.

Нарешті, політичні міркування також мали значний вплив на зусилля з управління подвійним призначенням. Країни, що розвиваються, загалом не поділяють занепокоєння Заходу щодо ризиків, пов'язаних із біологічними дослідженнями подвійного призначення, і в деяких випадках вважають зусилля з управління не більш ніж завуальованою спробою відмови від технологій. Те ж саме стосується ядерної галузі, де країни, які не мають доступу до технологій збагачення та переробки, відмовилися від права на їхнє придбання, і навіть деякі держави, які володіють такими технологіями, не бажали обмежувати свою здатність набувати нових форм у майбутньому. Зусилля щодо управління кіберзброєю також розглядають із невеликим почуттям терміновості, оскільки, на відміну від ядерної чи біологічної зброї, кіберзброю не вважають зброєю масового знищення, розповсюдження та використання якої необхідно блокувати як на міжнародному, так і на національному рівнях.

Дискусія і висновки

Зазначені фактори допомагають пояснити природу різних заходів управління, які були прийняті в цих трьох технологічних сферах. Вони також підкреслюють, чому загальний підхід до управління є неможливим, коли йдеться про управління ризиками від технологій подвійного використання. Це не означає, що концепція технології подвійного використання не корисна і від неї слід відмовитися. Навпаки, як показано у статті, концепція надає цінний аналітичний інструмент для ідентифікації й оцінки технологій, які потенційно можуть призвести до великомасштабних втрат людей або шкоди комерційним чи економічним інтересам, навіть якщо вони продовжують використовуватися для законних цілей. Аналізуючи три приклади із цієї категорії технологій, стають очевидними багато уроків для інших сфер їхнього використання.

Отже, варто зауважити, що уряди навряд чи підтримають обмеження на використання ними технологій подвійного призначення, якщо ставки не будуть достатньо високими. Натепер найбільше значення мали можливі ризики для людського життя. Це допомагає пояснити готовність такої кількості технологічних власників погодитися відмовитися від розроблення ядерної та біологічної зброї, а також відповідну відсутність інтересу міжнародної спільноти до обмеження розроблення та використання кіберзброї. Також за відсутності справжньої та широкої згоди щодо загрози уряди навряд чи підтримають обмеження на придбання та використання технологій подвійного призначення, якщо винагорода за це також не буде достатньо високою. І це демонструє активне просування країн, які не мають доступу до ядерних і біологічних технологій, гідної компенсації за відмову від придбання ядерної та біологічної зброї. Це також демонструє досвід кіберзброї, базова інформаційна технологія якого вже широко доступна по всьому світу, у такий спосіб обмежуючи переваги не лише безпеки, але й будь-які тех-

нологічні переваги, які можуть виникнути внаслідок підтримки обмежень на технології, що використовуються для кіберзброї. Нарешті, якщо уряди й інші відповідні зацікавлені сторони не розглядатимуть управління технологіями подвійного призначення як колективну відповідальність, зусилля з управління відповідними ризиками, найімовірніше, будуть обмеженими. Це демонструє відсутність ентузіазму щодо сміливих пропозицій зі зміцнення режиму нерозповсюдження ядерної зброї, таких як пропозиція колишнього директора МАГАТЕ Мохамеда Ель-Барадея щодо інтернаціоналізації ядерного паливного циклу. Це також демонструється тим, що вчені та наукові організації надають перевагу самоврядуванню, а не незалежному нагляду, а також кодексам поведінки й іншим добровільним заходам, а не правовим вимогам для врегулювання проблем щодо певних типів біологічних досліджень подвійного використання. І це демонструє небажання національних урядів й індустрії інформаційних технологій підтримувати інші заходи, окрім експортного контролю та кодексів поведінки, для розв'язання проблеми кіберзброї.

Список використаних джерел

- Смирнова, Н. В. (2017, 5 березня). Трансфер технологій як засіб формування національної моделі інноваційного розвитку. *Інвестиції: практика та досвід*, 39–41.
- Bennett, David, & Leseure, Michel. (2007). University to business technology transfer – UK and USA comparisons. *Technovation*, 27(3), 145–155.
- Brody, R. J. (1996). *Effective partnering: a report to congress on federal technology partnerships*. Washington DC.
- Davis, Julie, Hirschfield, & Sanger, David, E. (2015, September 26). U.S. and China Agree to Rein in State-Sponsored Computer Thefts. *New York Times*.
- Home – The Wassenaar Arrangement. *The Wassenaar Arrangement*. <http://www.wassenaar.org>
- International Nuclear Information System (INIS) | IAEA. *International Atomic Energy Agency | Atoms for Peace and Development*. <https://www.iaea.org/resources/databases/inis>
- Mani, K. A. (2021). Options for the Biden Administration to Prevent Iran from Developing a Nuclear Weapon. *Brandeis University Law Journal*, 8(1), 13. <https://doi.org/10.26812/bulj.v8i1.482>
- Moon, D.-h. (2003). North Korea's nuclear weapons program: verification priorities and new challenges. *Office of Scientific and Technical Information (OSTI)*. <https://doi.org/10.2172/876296>
- Mozur, Paul (2015, October 19). Cybersecurity Firm Says Chinese Hackers Keep Attacking U.S. Companies. *New York Times*.
- Ruttan, V. W. (2004). The role of the public sector in technology development: generalisations from general purpose technologies. *International Journal of Biotechnology*, 6(4), 301. <https://doi.org/10.1504/ijbt.2004.005502>
- Sandevski, T. (2003). Book Review: Ian Davis, The Regulation of Arms and Dual-Use Exports. Germany, Sweden and the UK (Oxford: Oxford

University Press, 2002). *Millennium: Journal of International Studies*, 32(3), 741–743. <https://doi.org/10.1177/03058298030320030432>

Sanger, David, E. (2015, September 26). *Path Set by U.S. and China to Limit Security Breaches May Be Impossible to Follow*. *New York Times*. <https://www.nytimes.com/2015/09/26/world/asia/limiting-security-breaches-may-be-impossible-task-for-us-and-china.html>

Soderbery, Rob. (2013, January 7). *How Many Things Are Currently Connected to the 'Internet of Things' (IoT)?* *Forbes*. <http://www.forbes.com/sites/quora/2013/01/07/how-many-things-are-currently-connected-to-the-internet-of-things-iot/>

The Australia Group. *The Australia Group introduction*. <https://www.dfat.gov.au/publications/minisite/theaustraliagroupnet/site/en/introduction.html>

References

- Bennett, David, & Leseure, Michel. (2007). University to business technology transfer – UK and USA comparisons. *Technovation*, 27(3), 145–155.
- Brody, R. J. (1996). *Effective partnering: a report to congress on federal technology partnerships*. Washington DC.
- Davis, Julie, Hirschfield, & Sanger, David, E. (2015, September 26). U.S. and China Agree to Rein in State-Sponsored Computer Thefts. *New York Times*.
- Home – The Wassenaar Arrangement. *The Wassenaar Arrangement*. <http://www.wassenaar.org>
- International Nuclear Information System (INIS) | IAEA. *International Atomic Energy Agency | Atoms for Peace and Development*. <https://www.iaea.org/resources/databases/inis>
- Mani, K. A. (2021). Options for the Biden Administration to Prevent Iran from Developing a Nuclear Weapon. *Brandeis University Law Journal*, 8(1), 13. <https://doi.org/10.26812/bulj.v8i1.482>
- Moon, D.-h. (2003). North Korea's nuclear weapons program: verification priorities and new challenges. *Office of Scientific and Technical Information (OSTI)*. <https://doi.org/10.2172/876296>
- Mozur, Paul (2015, October 19). Cybersecurity Firm Says Chinese Hackers Keep Attacking U.S. Companies. *New York Times*.
- Ruttan, V. W. (2004). The role of the public sector in technology development: generalisations from general purpose technologies. *International Journal of Biotechnology*, 6(4), 301. <https://doi.org/10.1504/ijbt.2004.005502>
- Sandevski, T. (2003). Book Review: Ian Davis, The Regulation of Arms and Dual-Use Exports. Germany, Sweden and the UK (Oxford: Oxford University Press, 2002). *Millennium: Journal of International Studies*, 32(3), 741–743. <https://doi.org/10.1177/03058298030320030432>
- Sanger, David, E. (2015, September 26). *Path Set by U.S. and China to Limit Security Breaches May Be Impossible to Follow*. *New York Times*. <https://www.nytimes.com/2015/09/26/world/asia/limiting-security-breaches-may-be-impossible-task-for-us-and-china.html>
- Smirnova, N. V. (2017, March 5). Technology transfer as a means of forming a national model of innovative development. *Investments: Practice and Experience*, 39–41 [in Ukrainian].
- Soderbery, Rob. (2013, January 7). *How Many Things Are Currently Connected to the 'Internet of Things' (IoT)?* *Forbes*. <http://www.forbes.com/sites/quora/2013/01/07/how-many-things-are-currently-connected-to-the-internet-of-things-iot/>
- The Australia Group. *The Australia Group introduction*. <https://www.dfat.gov.au/publications/minisite/theaustraliagroupnet/site/en/introduction.html>

Отримано редакцією журналу / Received: 23.11.23
Прорецензовано / Revised: 22.12.23
Схвалено до друку / Accepted: 23.01.24

Arina RUBAN, PhD Student
ORCID ID: 0009-0006-3165-4623
e-mail: 29ruban@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ANALYSIS OF TRENDS IN THE TRANSFER OF DUAL-PURPOSE TECHNOLOGIES IN THE GLOBAL ECONOMY

Background. In recent decades, an international system of export control of both military products and TPP has been formed. Due to objective reasons, this system is constantly changing, which requires appropriate adaptation of national legislation and administrative mechanisms. In view of this, an important scientific and practical task is the study of trends in the development of the international export control system, in particular in relation to the TPP. This is necessary for the development of measures aimed at deepening international cooperation and increasing the effectiveness of TPP export control at the national level.

Methods. The following methods were used: analytical, retrospective, comparative.

Results. The article specifies the essence and features of the implementation of export control of dual-purpose technologies.

Conclusions. Export control, as a set of norms of international law, contractual and political obligations aimed at reducing the risk of the use of military force, non-proliferation of weapons of mass destruction, means of their delivery and countering terrorism, is an important component of the international security regime. The relevance of export control is determined by two factors: the possibility of export control to contribute to the interests of international security and the possibility of achieving their own national interests by the states that apply it.

Keywords: Dual-use technologies, IAEA, nuclear weapons, cyber weapons, biological weapons, export control.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 327.8(477)

Наталія НОВИЦЬКА, асп.
ORCID ID: 0000-0001-6638-667X
e-mail: natalya.novytska1@gmail.com
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ГЕОПОЛІТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРАЇН АФРИКАНСЬКОГО РОГУ

Вступ. Африканський Ріг – стратегічно важливий регіон для африканської і світової торгівлі та безпеки. Організація міжурядового управління з питань розвитку є головною платформою з урегулювання складних міждержавних відносин для країн регіону. У статті подано характеристику Африканського Рогу та розглянуто останні трансформації у сфері безпеки для низки держав регіону.

Методи. Було використано такі методи: аналітичний, історичний, узагальнення. Під час дослідження автори спиралися на принцип об'єктивізму.

Результати. У регіоні Африканського Рогу спостерігаємо інтенсивне суперництво та конкуренцію між державами, що не сприяє консолідації й урегулюванню безпекових викликів, і як наслідок – економічному зростанню загалом. Численні конфлікти як усередині окремих держав Африканського Рогу, так і між ними підриває стабільність регіону. Конкуренція за вплив позарегіональних сил також не сприяє консолідації держав Африканського Рогу.

Висновки. Конфліктогенність Африканського Рогу розвивається за ефектом поширення ("spillover"), що підкреслює взаємозалежність безпекового становища держав регіону. Конфлікти, що розвиваються в окремих державах, мають тенденцію до поширення за межі суверенних кордонів країн і мають вплив на дестабілізацію інших держав регіону. Зокрема, багаторічний конфлікт у Сомалі впливає на дестабілізацію сусідньої Кенії та Ефіопії. Конфлікти в Судані позначаються на безпековій ситуації в Південному Судані та Ефіопії тощо.

Ключові слова: Африканський Ріг, Міжурядове управління з питань розвитку, Сомалі, Джибуті, Судан, Південний Судан, Еритрея, Ефіопія, Уганда, Кенія.

Вступ

Нині у світі відбуваються геополітичні трансформації через глобальні інституційні дислокації внаслідок природних й антропогенних криз. До природних криз належать пандемії, як-от коронавірус, повені та шторми, спричинені змінами клімату, посухи та великі пожежі. Створені людиною збудники геополітичних змін – це явища, що розмивають кордони, такі як міжнародний тероризм, інтернет, транснаціональні корпорації, які є більшими та могутнішими акторами від багатьох держав. Коли дві сили, природна та створена людиною, поєднуються, будь-якій країні чи регіону стає важко успішно впоратися зі змінами. Регіони та країни, залежно від рівня спроможності та підготовки, по-різному реагують на зміни: одні, зрештою, лідирують, а інші – залишаються на місці або деградує, а деяким країнам і регіонам вдається очолити інших у поточному геополітичному перегрупованні.

Наскільки цей зсув є спричиненим людиною, це питання геополітичної гри влади, що іноді зумовлюється великою стратегією країни. Визначення лідерства в країні залежить від якості керівництва та його здатності помічати зміни, бачення того, як упоратися зі змінами та їхніми наслідками, а також від добре продуманої так званої великої стратегії. У цій великій стратегії гравці, які чудово розуміються на поточній картині світу та динаміці сил, можуть передбачити події, а потім підготуватися до ймовірного негативного результату.

Не всі країни та регіони можуть добре підготуватися ще й частково тому, що в них немає далекоглядних лідерів, здатних усвідомлювати небезпеки, використовувати нові можливості та вселяти впевненість у країни чи регіони. Ця спроможність, зі свого боку, залежить від економіки, технологічного прогресу, політичної стабільності, інтелектуальних здібностей і здатності планувати у просуванні передбачуваних "національних" або "регіональних" інтересів.

Метою нашої статті є надати характеристику стратегічного регіону Африканського Рогу на сучасному етапі й оцінку безпековому становищу країн регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У статті автор спиралась переважно на праці міжнародних аналітичних центрів, наприклад, Міжнародної кризової групи, Міжнародного інституту стратегічних досліджень "HORN", Інституту безпекових досліджень Швейцарії тощо, а також на провідні іноземні медіа та сайти новин низки африканських країн, оскільки йдеться про події кількох останніх років.

Методи

Під час роботи над статтею було використано такі наукові методи: загальнонаукові – політико-системний, компаративний; загальнологічні – емпіричний, статистичний, прогностичного моделювання, геополітичного аналізу, проблемно-історичний.

Результати

Африканський континент має тенденцію слідувати за геополітичними змінами, оскільки лідери процесу перерозподілу світу стараються залишатися на відстані щодо континенту. Частково це пояснюють тим, що на континенті існує кілька кластерів конфліктів, які є водночас відмінними та схожими між собою; регіон Африканського Рогу є одним з них. Інші континентальні кластери розміщуються в Західній, Центральній і Південній Африці та у регіоні Великих озер. У кожному кластері конфлікти відбуваються всередині держав-членів, оскільки вони шукають спільну ідентичність для визначення держави, але зазнають невдачі, тому що народи в кожній державі відмовляються бути одним цілим. Крім того, штучність кордонів посилюється наявністю звичайних людей, які живуть у двох або більше державах і часто не визнають цих кордонів. Отже, кожна держава має проблему прийнятності всередині себе, у межах кластеру та в межах континенту.

Не останнє місце серед проблемних питань посідає етнічний чинник. Проблема багатоетнічності є однією із найважливіших предметів у науці про міжнародні відносини, оскільки багатоетнічність і пов'язані з нею проблеми є глобальними геополітичними явищами, які почалися рано та досягли свого піку на початку ХХ ст. через основні зміни в політичному ландшафті, спричинені війнами та розпадом багатьох імперій і великих держав, що призведе

ло до створення нових політичних карт відповідно до певних міркувань колоніальних держав, особливо в Африці. Усе це призвело до найсерйозніших викликів на основі етнічних і конфесійних конфліктів і спричинило розвиток геополітичних проблем (Mahtani, 2021).

Африканський Ріг – це географічний регіон, що входить до складу Північно-Східної Африки й омивається Індійським океаном. Існує довільне визначення того, які країни утворюють Африканський Ріг. Відповідно до політичної концепції наразі до регіону Африканського Рогу входять вісім держав, а саме Кенія, Судан, Джибуті, Ефіопія, Еритрея, Сомалі й Уганда, які є членами організації Міжурядового управління з питань розвитку, а також Південний Судан, який здобув незалежність 9 липня 2011 р. Якщо Сомаліленд, який проголосив свою незалежність від решти Сомалі, доб'ється міжнародного визнання як незалежна держава, кількість країн регіону збільшиться до дев'яти. Оскільки це політична концепція субрегіону, то в більш географічному сенсі регіон обмежується Ефіопією, Сомалі, Джибуті та Еритреєю (Mengisteab, 2021).

Зі стратегічного погляду, цей регіон називають Великим Африканським Рогом, що простягається на південь до району Великих озер. У цій статті буде розглянуто саме політичну концепцію, оскільки вона охоплює всі країни Міжурядового управління з питань розвитку. Регіон є геополітично стратегічним для африканської та світової економіки, безпеки й торгівлі.

Регіон Африканського Рогу простягається на території площею близько 5,2 млн кв. км, а довжина берегової лінії з Індійським океаном, Аденською затокою та Червоним морем становить близько 6960 км. Крім того, країни регіону мають загалом 6910 км міжнародних кордонів з Єгиптом, Лівією, Чадом, Центральноафриканською Республікою, Демократичною Республікою Конго, Руандою та Танзанією (About IGAD, 2024).

Африканський Ріг є особливо важливим регіоном, оскільки він має геополітичну, а також геостратегічну цінність для позаконтинентальних держав, що мають намір контролювати доступ до ресурсів регіону. Він з'єднує Азію з Європою через Червоне море, Суецький канал і Середземне море. Виклик полягає в тому, чи мають держави та народи Африканського Рогу, будучи відмінними та подібними, позитивні перспективи для просування своїх інтересів у світі, що перебудовується.

Це перспективний регіон з позиції наявних природних багатств, що становить стратегічний інтерес переважно для позаконтинентальних сил, водночас страждаючи від численних конфліктів між різними державами-членами. Штаб-квартири ключових регіональних організацій розташовані в країнах Африканського Рогу, що не може не свідчити про важливість цього регіону. Зокрема, штаб-квартиру Африканського Союзу розміщено в Аддіс-Абебі, а штаб-квартиру Міжурядового управління з питань розвитку – у Джибуті. Зазначені інституції покликані сприяти регіональному миру й економічному зростанню, але регіон не характеризується ні миром, ані суттєвим розвитком переважно через три взаємопов'язані фактори.

По-перше, наявне інтенсивне суперництво, заздрість і конкуренція, що заперечує співпрацю. З урядами, які мають проблеми з прийнятністю серед громадян, внутрішні тертя стають транснаціональними для сусідніх держав. Громадяни, особливо ті, хто перебуває у прикордонній зоні, не ідентифікують себе з державою, у якій живуть, відповідно лояльності до держави немає, або ж згодом вона зникає. Для таких людей лояльність

до громадянства є непостійною і часто змінюється залежно від політичних чи соціально-економічних чинників. Під час конфлікту такі люди допомагають транснаціоналізувати нестабільність, що починається в одній країні та закінчується в іншій. Держави в регіоні Африканського Рогу ще не знайшли відповіді на виклики своїх громадян, які мають багаточисельну лояльність, та не мають рішень, як з ними впоратися.

По-друге, існують неконтрольовані фактори, що роз'єднують держави, такі як тероризм, глобальні інституції, які не поважають африканські держави. З огляду на це держави Африканського Рогу залежать від тих органів постмодерного колоніалізму, які зазвичай мають більше ресурсів і влади, ніж кілька невеликих країн, що об'єднані. Ці органи найчастіше мають штаб-квартири у великих світових державах і перебувають під їхнім захистом, що демонструє їхній прихований залізний кулак на випадок, якщо їхнім органам буде кинута серйозний виклик. Як наслідок, ці органи диктують, що робити малим країнам. Лише деякі держави здатні захистити себе від таких сил або протистояти їм. Тож лідери цих малих країн чекають на вказівки щодо того, що робити, і не витрачають час і ресурси на дослідження всіх видів загроз, які можуть виходити від тих, хто перебуває на відстані. Часто дослідження мало що означають для можновладців, які чекають вказівок ззовні. Ігноруючи дослідження з геополітики і геостратегії, держави Африканського Рогу стали вразливими для зовнішніх маніпуляторів, і це, найімовірніше, триватиме, оскільки не передбачено жодних зусиль, спрямованих на зміну тако негативного домінуючого ставлення.

По-третє, регіон є надмірно залежним від позаконтинентальних держав у багатьох питаннях, що робить його нездатним. Країни неодноразово не сплачують свої внески до регіональних органів або тому, що не можуть, або тому, що не надають регіональним органам належного значення. У деяких випадках країни, що не виконують свої зобов'язання за своєю суттю, очікують, що інші організації оплачуватимуть їхні рахунки. Регіональні органи в підсумку випрошують "допомогу" у позаконтинентальних донорів або "партнерів з розвитку", які потім із задоволенням ставлять багато умов за цю "допомогу". Така "допомога" є інструментом для використання геополітичної сили і перетворення держав на маріонеток. Згодом жебрацтво збільшує залежність країни або регіону, що надає геополітичні важелі впливу на держави, щоб увічнити і, здавалося б, процвітати в забезпеченні регіональної нестабільності на Африканському Розі. Перетворення держав на Африканському Розі на "маріонеток" для просування позаконтинентальних інтересів, які можуть зашкодити довгостроковим інтересам регіону або інтересам окремих держав, імовірно, зростатиме, а це означає проблеми для регіону (HORN Bulletin, 2023).

Африканський Ріг фахівці розглядають як складний блок безпеки на континенті, що стикається з переплетеними викликами від демографічних до економічних і від політичних до безпекових питань. Мешканці регіону ведуть відносно схожий спосіб життя з погляду релігії, політичної історії і способу господарювання. Вони також мають довготривалі взаємно деструктивні тенденції та досвід.

Населення регіону становить понад 304 млн осіб, що характеризується високими темпами природного приросту населення (Data for Sudan..., 2023). Демографічна структура регіону швидко змінюється. Кількість молоді в регіоні стрімко зростає, а середній вік насе-

лення не перевищує тридцяти років. Уганда, наприклад, є другою наймолодшою нацією у світі (U-Report..., 2023). Можна стверджувати, що країни Африканського Рогу є одними з найбільш швидкозростаючих у світі. Демографічна вікова структура свідчить про те, що близько 50 % населення становить молодь, що дає гарні можливості для подальшого економічного зростання, якщо молодь забезпечена належною освітою та професійною підготовкою. Середній темп приросту населення в регіоні, за винятком Джибуті (де цей показник нижчий за середній), перевищує 2 % (Data for Sudan..., 2023). Крім того, у регіоні Африканського Рогу існує серйозна тенденція до урбанізації, коли велика кількість людей із сільської місцевості мігрує у великі міські центри в пошуках роботи та кращих доходів. Середній рівень урбанізації в регіоні оцінюється в 4,1 %. Населення столиць, таких як Аддіс-Абеба, Найробі та Хартум, значно перевищують 3 млн осіб кожне. Бідність і безробіття серед молоді, вразливість до наркоманії, що є досить поширеною в країнах Східної Африки, які слугують транзитними точками наркотрафіку, що прямує з Афганістану до країн Західної Європи – це також соціальні проблеми, з якими стикаються люди в регіоні (Mwakideu, 2022).

Зважаючи на той факт, що молодь становить більшу частину населення не лише держав Африканського Рогу, а й решти держав Африканського континенту, регіональні економічні співтовариства мають багато стратегій щодо участі молоді в їхніх відповідних програмах миру та безпеки. Міжурядове управління з питань розвитку внесло молодь у свою регіональну стратегію.

Африканський Ріг зазнав багатьох соціальних, політичних й економічних трансформацій після здобуття незалежності, що призвело до військових переворотів, міждержавних і громадянських війн, революцій, етнічних і релігійних суперечок, а також складних гуманітарних криз тощо. Кожна країна регіону зіткнулася принаймні з однією громадянською війною в постколоніальну еру. Африканський Ріг також пережив більше міждержавних війн, ніж будь-який інший регіон в Африці, особливо Ефіопія – Сомалі, 1977–1978 рр. та 2006–2009 рр.; Ефіопія – Еритрея, 1998–2000 рр.; й Еритрея – Джибуті, 2008 р. (Yebooua, & Cilliers, 2021). Ці міждержавні війни вели переважно через територіальні та прикордонні суперечки. Погано демарковані кордони між конкуруючими доколоніальними імперіями, а згодом визначені колонізаторами, зіграли важливу роль у цих конфліктах.

Екологічна вразливість, яка призвела до того, що держави та суспільства не можуть виробляти достатню кількість продуктів харчування й інших видів матеріального забезпечення, є однією з основних проблем регіону. Країни Африканського Рогу характеризуються високим рівнем мінливості режиму опадів, а клімат схильний до періодичних посух і посушливих періодів, що робить Африканський Ріг одним із найвразливіших регіонів на Африканському континенті, до кліматичних коливань, що підкреслює потребу в політиці і програмах, які збільшують технічний і дослідницький потенціал регіону. Деградація землі та довкілля є найсерйознішими загрозами для регіону, оскільки обидві впливають на його сільськогосподарське виробництво й економічне зростання. Зазначені явища не лише сприяють відсутності продовольчої безпеки, голоду та злиднів, але й соціальній, економічній та політичній напрузі, яка може спричинити конфлікти та ще більшу бідність серед населення (About IGAD, 2024). Вплив зміни клімату, конкуренція та конфлікти за природні ресурси, суперечки щодо транс-

кордонних ресурсів (зокрема й води) та рибальства є одними з найскладніших проблем у регіоні.

У соціально-економічній площині більшість держав Африканського Рогу належать до найменш розвинених країн світу та мають однакові темпи економічного зростання. Економічна структура країн Африканського Рогу має значний перекид на користь сільського господарства. Незважаючи на їхню економічну залежність від сільського господарства, вразливого до негативних наслідків зміни клімату, останнім часом спостерігаються певні ознаки економічного зростання. Судан, Ефіопія, Джибуті й Еритрея мають щорічне зростання від 5 до 9 % ВВП, тоді як Південний Судан і Сомалі зростають повільними темпами через конфлікти, що тривають і досі. За даними Світового банку, загальний ВВП регіону становить приблизно 372 млрд дол США (GDP..., 2023). Незважаючи на це, потреба в гуманітарній допомозі не піддається уяві. За сприяння ООН для порятунку 32 млн людей, які опинилися в пастці через постійну посуху, зміну клімату та конфлікти, у 2023 р. Ефіопії, Кенії та Сомалі було виділено понад 2,4 млрд дол США (Horn of Africa..., 2023).

Більшість держав Африканського Рогу мають авторитарні й автократичні уряди, які страждають від браку народної легітимності, культури демократії, захисту прав людини та дотримання верховенства права. У деяких із цих держав, таких як Сомалі, Південний Судан й Еритрея, інституції, що сприяють демократизації та належному врядуванню, є або занадто слабкими, або взагалі відсутніми. Майже всі уряди та народи в цьому регіоні успадкували спадщину авторитарних попередників й опинилися в колі постійного насильства, пов'язаного з виборами (Terefe, & Tesfaye, 2023).

Значна кількість громад скаржаться на політичну й економічну ізоляцію. Як наслідок, є низка інцидентів і кілька поточних питань, що стосуються державності. Південний Судан та Еритрея досягли цього за останні 30 років. У Сомалі триває одна з найстаріших громадянських війн у Африці: прагнення Пунтленду до більшої регіональної автономії, якщо не незалежності, і прагнення Сомаліленду до незалежності все ще залишаються нерозв'язаними питаннями. Жителі Дарфуру в Судані понад 20 років продовжували боротьбу проти того, що вони називають політичними репресіями з боку центрального уряду, у якому домінують північні арабські етнічні групи. Ефіопія протестувала проти політичної групи, що прийшла до влади в 1991 р. на підставі домінування і монополії на владу і ресурси Фронту визволення народів Тиграю. Після падіння режиму, у якому домінував Фронт визволення народів Тиграю, конфлікт в Ефіопії пішов іншим шляхом. Загалом, у всьому регіоні політичне протистояння відкрито формується навколо політики ідентичності. Соціальна ідентичність (релігійна, етнічна, плеємінна) відіграє вирішальну роль. Згідно з даними організації "Human rights watch", етнічні чистки відбуваються і тепер проти народів Тиграю в Ефіопії під час загострення конфлікту (Ethnic Cleansing..., 2021). У всіх цих випадках актори шукають союзників та підтримку з боку регіональних і глобальних держав.

Протягом багатьох десятиліть регіон переживав війни між державами, сепаратистські рухи, внутрішньодержавні насильницькі конфлікти, іноземні інтервенції, терористичні атаки, піратство та насильство після оскаржуваних виборів. Більшість чинних урядів у регіоні – це колишні повстанці (Еритрея, Південний Судан, Ефіопія та Сомалі), а вузький внутрішній політичний простір стимулює новий виток повстанців у

їхніх країнах. На Африканському Розі також називають конфлікти, пов'язані з неспроможними державами регіону (*failed states*) та країнами з нестабільними перехідними процесами (Witt, 2021).

Прикордонні конфлікти й територіальні претензії, які залучали зовнішні сили як покровителів тієї чи іншої держави, тривалий час домінували на Африканському Розі. Регіон також пережив іредентизм і конкуренцію за природні ресурси, такі як вода і земля, що призвело до нової хвилі регіональної нестабільності з наслідками для гарантованих засобів до існування та економічної життєздатності. Окремі держави регіону успадкували спадщину спонсорів повстанців одна проти одної. За часів холодної війни це робили Сомалі, Ефіопія і Судан, що сприяло відокремленню великих територій від кожної з країн; Еритрея від Ефіопії, Південний Судан від Судану і Сомаліленд (хоча і невизнаний) від Сомалі. У сучасний період нові держави (Еритрея і Південний Судан) зробили те саме зі своїми сусідами, надаючи військову допомогу і доступ до баз для військової діяльності.

Регіон також перетворився на головний фронт у війні з тероризмом, що стала визначальною рисою стратегічного порядку денного світових держав після терактів 11 вересня у США. Близькість регіону до Близького Сходу, зокрема до Ємену, де на Аравійському півострові створила свою базу "Аль-Каїда", зробила регіон плацдармом для проведення контртерористичних операцій через море. Терористичні організації дедалі частіше розглядали регіон як безпечний притулок на руйнах деяких держав Африканського Рогу, таких як Сомалі. Найвідомішою з них є "Аль-Шабаб", що базується в Сомалі, але вчиняє терористичні акти і в інших країнах регіону (Кенії, Уганді, Ефіопії). Незважаючи на антитерористичну діяльність та співпрацю держав Африканського Рогу із США, які є провідною державою у веденні антитерористичної війни та міжнародними організаціями задля боротьби з тероризмом, він продовжує залишатися ключовою загрозою для стабільності та миру у регіоні (Debisa, 2021).

З іншого боку, регіон став свідком деяких із найуспішніших прикладів миротворчої діяльності на Африканському континенті, а також поступової інституціоналізації регіональної миротворчої архітектури через Міжурядове управління з питань розвитку, що має чіткий мандат щодо миру та безпеки. З метою запобігання виникнення нових конфліктів та розв'язання наявних, регіональні економічні спільноти Африканського континенту впроваджують регіональні програми й інструменти.

Такими основними інструментами для запобігання конфліктам у регіоні Африканського Рогу, запровадженими Міжурядовим управлінням з питань розвитку, є:

- Механізм раннього запобігання та реагування на конфлікти (CEWARN): спирається як на відкриті джерела, так і на систему польового моніторингу для збирання інформації та даних у п'яти тематичних кластерах – безпека, управління, довкілля, економіка та соціально-культурні питання;
- Відділ підтримки посередництва: був створений задля посилення посередницьких зусиль у регіоні шляхом нарощування потенціалу та превентивної дипломатії;
- Превентивна дипломатія: було засновано Офіси спеціальних посланників для керівництва та сприяння процесам посередництва в країнах;
- Місії зі спостереження за виборами: надають допомогу під час проведення виборів і спостереження за виборами через короткострокові місії до держав-членів;

- Жіночий форум миру: сформовано із трьох жінок-представниць кожної з держав-членів Міжурядового управління з питань розвитку, які представляють виконавчу, законодавчу владу та громадянське суспільство, та мають завдання сприяти участі жінок у розбудові миру та процесах урегулювання конфліктів, як це передбачено Резолюцією Ради Безпеки ООН № 1325;

- Центр передового досвіду із запобігання та протидії насильницькому екстремізму: було створено як інструмент для сприяння регіональному обміну передовим досвідом та уроками, отриманими у запобіганні та протидії нарративам насильницького екстремізму (Youth in Africa..., 2023).

Проте у своїй здатності визначати порядок денний регіональної безпеки Міжурядове управління з питань розвитку значно залежить від окремих стратегічних, фінансових і логістичних внесків від держав-членів. Це робить організацію схильною до перешкод щоразу, коли виникають розбіжності.

Досвід кожної з країн регіону Африканського Рогу у становленні державності та політики в галузі безпеки є різним. У найскладнішій ситуації продовжує перебувати Сомалі.

Сомалі. Понад три десятиліття війн і відсутність державного контролю перетворили Сомалі на одну з найменш розвинених держав світу. Орієнтовна чисельність населення становить 17 млн осіб, серед яких 4 млн внутрішньо переміщених осіб, а 8,2 млн осіб потребують гуманітарної допомоги (International Partnerships..., 2024).

У листопаді 2023 р. Сомалі приєдналась до Східноафриканського співтовариства, головною метою якого є заохочення торгівлі шляхом скасування митних зборів між державами-членами. Очікується, що цей крок матиме позитивний вплив для держави, що прагнула членства в цій організації із 2012 р. (Somalia signs treaty..., 2023).

Держава невдало розпочала здобуття незалежності в 1960 р. з іредентистських прагнень захопити територію сусідів в ім'я пансомалізму. У процесі вона виявилася маріонеткою холодної війни, оскільки вела війни і програвала їх. Сомалі було спустошено війною, що почалася в далекому 1968 р. як конфлікт між кланами та загострилася після державного перевороту в країні під проводом Сіада Барре в 1969 р. Після захоплення влади він використав це, щоб надати перевагу членам свого клану. Його усунення призвело до кількох битв між різними кланами, що прагнули до влади. Падіння уряду Барре в 1991 р., зрештою, призвело до фрагментації країни, яка відтоді перебувала у безкінечному конфлікті.

До здобуття країною незалежності в 1960 р. Сомалі управляли дві країни-колонізатори: Велика Британія на півночі та Італія на півдні. Відтоді країна має два окремі сепаратистські регіони – Сомаліленд і Пунтленд, що проголосили свою незалежність, але жоден не був визнаний міжнародною спільнотою як суверенна держава. Після державного перевороту в 1969 р. Сіад Барре, офіцер і політичний діяч Сомалі, що належав до племені махеран, запроваджував соціалізм, націоналізацію економіки та концентрацію влади. Справді, у жовтні 1969 р. прем'єр-міністр Мохаммед Ібрагім Егал об'єднав усі політичні партії, щоб обрати нового президента. Тоді ж генерал-майор Сіад Барре організував державний переворот, захопив владу та заарештував членів парламенту. Щойно він прийшов до влади, деякі клани сомалійського суспільства, почуваючись не почутими та

не визнаними новим режимом, почали нападати на президента Барре, що призвело до усунення глави уряду в 1991 р. та дало змогу встановити проміжний режим, який очолив Алі Махді Мохамед як наступник Сіада Барре. Однак тривалі конфлікти з новоствореною владою призвели до усунення другого глави держави та тривалого занепаду держави. Тим часом країна пережила період посухи та голоду. Протягом цього часу Сомалі надавали гуманітарну допомогу, що породило масове її розкрадання, що, зі свого боку, спричинило нові зіткнення між кланами через привласнення цієї допомоги. Для припинення зіткнень між кланами, пов'язаних із допомогою, були вжиті військові дії, переважно американські, але вони не увінчалися успіхом (Kamsal, 2021).

Сомалі розпалась на автономні території, що ворогували між собою. Їх очолювали воєначальники, які привертати зовнішню увагу, зокрема і терористичних організацій. Деякі з лідерів територій знайшли притулок у Кенії, що стала транзитним пунктом для відчайдушів, які прямували переважно на Захід. Деякі з утікачів повернулися до Сомалі як "громадяни" західних країн, щоб працювати в уряді і стати довіреними особами в регіональній політиці влади. Відкриття величезних запасів газу та нафти на східному африканському узбережжі зробило цих маріонеток дуже корисними у провокуванні морського прикордонного протистояння між Кенією та Сомалі. У серпні 2014 р. Сомалі подала позов проти Кенії до Міжнародного суду з метою делімітації морського кордону між Сомалі та Кенією в Індійському океані (Maritime Delimitation..., 2024). Іронія полягає в тому, що багато із цих антикенийських проксі працюють і мають успішний бізнес у Кенії. Більше не намагаючись анексувати Кенію, нова стратегія Сомалі, схоже, полягає в тому, щоб проникнути в Кенію всіма можливими способами, а також відігравати роль проксі для зовнішніх сил, які можуть мати претензії до Кенії.

Незважаючи на вступ до більш мирної ери на початку XXI ст., у Сомалі залишається відчуття незахищеності, зокрема і через зростання влади ісламістів, переважно на Півдні. Федеративний устрій держави Сомалі дає змогу регіонам мати певну незалежність, що іноді призводить до того, що племена змагаються за владу, оскільки окремі регіони можуть бути зайняті лише одним кланом або кількома. В основі конфлікту лежить конституція федеративної держави. Домінантні клани хочуть зберегти свою зверхність над територіями, що перебувають під їхнім контролем. І навпаки, маргіналізовані клани не підтримують державний федералізм, оскільки їм це не вигідно. Ісламістські угруповання також виступають проти цього, оскільки вони бажають встановити в державі закони шаріату і таким чином сприяти єдиній релігійній ідентичності. Невдача сомалійської держави полягає в її нездатності забезпечити справедливе представництво для всіх кланів (домінантних або маргінальних). Відсутність рівного представництва посилює розчарування кланів і призвело до створення збройних формувань і застосування насильства.

Крім того, Сомалі вже понад 25 років страждає від високого рівня корупції. З одного боку, панівний клас використовує свій статус і створює корумповану політичну структуру, а з іншого, народ Сомалі страждає від бідності та не відчуває себе представленим провладною елітою. Країна у 2023 р. посіла перше місце в рейтингу найбільш корумпованих держав світу (Most Corrupt..., 2024).

Після виконання навесні 2022 р. своїх парламентських і президентських конституційних вимог Сомалі розпочало процес відновлення необхідних інституційних

механізмів для управління та державного контролю. У березні п'ять федеральних республік країни та лідери найвпливовіших кланів завершили відбір членів верхньої та нижньої палат парламенту. У травні на спільному засіданні обох палат було обрано президентом Хасана Шейха Мохамуда – на чотири роки наступником Мохамеда Абдуллахі (також відомого як Фармаджо), термін повноважень якого закінчився в лютому 2021 р., але який потім відмовився залишити посаду. Після свого обрання президент Хасан пообіцяв працювати над таким необхідним примиренням з іншими політичними групами (Harb, 2023).

Фрагментація також сприяла появі терористичної організації "Аль-Шабаб" у Сомалі, що має вигляд альтернативного, хоча й неофіційного, уряду. У підсумку між добре організованою терористичною групою і сомалійською державою сформувалися симбіотичні відносини. За певної зовнішньої підтримки вона навряд чи припинить свої дестабілізуючі атаки на внутрішні інститути, центральний уряд і на сусідні держави, наприклад Кенію. "Аль-Шабаб" зумів залишатися серйозною загрозою для центрального уряду та державних установ. А в жовтні минулого року група бойовиків підірвала два заміновані автомобілі біля Міністерства освіти в столиці, убивши близько 100 людей і поранивши ще 300. Узявши на себе відповідальність за напад, "Аль-Шабаб" заявив, що ціллю було міністерство, тому що воно є "ворожою базою", що "прагне позбавити сомалійських дітей від ісламської віри" (Harb, 2023).

Оскільки "Аль-Шабаб" слугує неоголошеній геополітичній меті, яка полягає в тому, щоб дозволити позаконтинентальним силам перетворити фрагментовану сомалійську державу на маріонетку для просування сумнівних претензій, ця терористична організація навряд чи зникне з регіональної сцени. Це настільки серйозний фасилітатор позаконтинентальної окупації Сомалі як маріонетки і стартового майданчика для геополітичних маневрів на Африканському Розі і в Східній Африці, що дає змогу різним глобальним акторам просувати свої сумнівні претензії. Це дає змогу іншим державам створювати в Сомалі військові бази, які нібито мають тренувати сомалійські сили оборони. Однак їхні суперечливі військові філософії в підсумку або збивають сомалійців з пантелику, або виправдовують подальше втручання. Ця плутанина заохочує терористичну організацію залишатися регіональною силою, що робить Сомалі непродуктивною, а отже, подальшим "об'єктом" геополітичного співчуття. Як наслідок, залежна від допомоги Україна, втягнута у війну, прийняла рішення надати продовольство не менш залежному від допомоги та зруйнованій війною Сомалі. Активізація України в Африці частково спрямована і на поліпшення іміджу України серед африканських держав, які скептично ставляться до бойових дій в Україні, що пов'язано з веденням російської пропаганди на Африканському континенті (Україна надасть..., 2022).

Іншою причиною нестабільності Сомалі є гонка за присвоєння ресурсів. Тваринництво та сільське господарство – основні джерела прибутку в регіоні та причина суперництва. Сомалі загалом (включно із Сомалілендом і Пунтлендом) пережили тривалі періоди посухи, збільшення кількості кліматичних мігрантів, людей, які рятувалися від напруженості, бідності, переозброєння міліції та посилення бойових дій. Менше половини населення має доступ до питної води, а багато людей померли від недоїдання. Тож більшість людей вирішують мігрувати в міста. Проте міста не в змозі забезпечити свої базові потреби (освіта, водопостачання тощо) та

перебувають у занедбаному стані. Багато мігрантів опиняються без роботи, а потім їх вербують озброєні групи, які штовхають їх воювати разом з ними. Крім того, зростання ісламських екстремістів є фактором, що відіграє ключову роль.

Джибуті. Сусіди Сомалі також мають серйозні проблеми. Найменша держава регіону – Джибуті є залежною від зовнішніх акторів, частково завдяки своєму геостратегічному розташуванню на місці з'єднання Червоного моря та Індійського океану, що приваблює геополітичних гравців, які конкурують між собою за військові об'єкти. Джибуті перетворила своє геополітичне положення на інструмент стратегії розвитку. Населення держави становить близько 1 млн осіб (Djibouti..., 2024).

Іншим фактором, який робить Джибуті привабливою для великих держав, є її близькість до країн високого ризику в Африці та на Близькому Сході. Через загрозу безпеці, спричинену морськими піратами та бойовиками "Аль-Шабаб", Сомалі перетворилася на джерело конфлікту. Адже в Ємені тривають бойові дії, піратські операції також цілком не зникли. Ці кризи вимагають створення міжнародними акторами військової бази в регіоні. Цей тип бази використовується країнами для поширення своєї влади, втручання в регіональні справи, розповсюдження своєї культури та посилення свого політичного впливу. Отже, завдяки своєму географічному положенню Джибуті наразі має властивість бути важливою військовою базою для таких великих держав, як США, Франція, Італія, Китай та Японія. Також у країні розміщуються британські війська (Close the..., 2023).

Як штаб-квартира Міжурядового управління з питань розвитку, її ефективність як промоутера регіонального миру і стабільності обмежена залежністю цієї організації від таких зовнішніх органів, як Європейський Союз. Джибуті перебувала під протекторатом Франції близько століття, проголосила незалежність у 1977 р., але французький вплив нікуди не зник. Нині держава діє як проксі-сервер французьких інтересів у регіоні. Лише з 1999 р., коли Омар Гелле посів пост президента, ця країна змогла прийняти та реалізувати принцип багатосторонності у своїй зовнішній політиці. Особливо в 2000-х рр. спостерігається, що інтереси держав, таких як США, Китай і РФ, стали більш помітними. Великі держави вступили в змагання за отримання військових баз у Джибуті та активізували свої спроби планувати та фінансувати життєво важливі для цієї країни проекти (Aliyev, & Caliskan, 2023).

Війна 1998–2000 рр. між Ефіопією та Еритреєю становила як загрозу, так і можливість для Джибуті. Унаслідок конфлікту Ефіопія перенаправила всю торгівлю, яку вона раніше відправляла через порти Еритреї, до Джибуті, що значно зміцнило економічні, політичні та безпекові зв'язки, які склалися після підписання торговельного протоколу в 1996 р. Це поклато початок відродженню морського сектора Джибуті. і визнання того, як її морське геостратегічне положення можна використати для генерування капіталу. Порти Джибуті обслуговують 95 % торгівлі Ефіопії, а також перевантаження вантажів між Європою, Близьким Сходом та Азією (Aden, & McCabe, 2021, p. 223–248). Проте держава є вразливою до тиску з геополітичних питань, наприклад через те, що виступає проти кандидатури Кенії в регіональних або глобальних органах.

Еритрея, східно-африканська держава, одна з найменш розвинених у світі, розташована на березі Червоного моря і має невелику територію. Була колонізована Італією в 1890 р., у 1941 р. колонія перейшла до

Великої Британії, протекторатом якої пробула десятиліття, а після Другої світової війни ООН зробила Еритрею автономним регіоном Ефіопії. У 1961 р. почалася війна за незалежність Еритреї. Наступного року, за правління імператора Ефіопії Хайле Селассіє, Еритрея була анексована, і не тільки було заборонено її прапор, але й люди були змушені говорити амхарською мовою, офіційною мовою Ефіопії. Збройна боротьба тривала протягом тридцяти років до 1991 р., коли Еритрея змогла отримати незалежність (Cooper, & Underwood, 2010).

З моменту здобуття незалежності Еритрея мала лише одного президента – Ісаяса Афеверкі, його правління, особливо з 2001 р., характеризувалося вкрай авторитарними та репресивними діями. Однопартійна держава останній раз проводила регіональні вибори в 2004 р. і не проводила президентські вибори з 1993 р. Країна керується конституцією 1993 р. Нову конституцію було ратифіковано в 1997 р., але її ніколи не було реалізовано. Афеверкі неодноразово висловлював свою зневагу до демократії західного зразка. Президент офіційно виступає як главою держави, так і главою уряду, а також у його руках зосереджені усі гілки влади. Єдина законно дозволена партія в усій країні – Народний фронт за демократію і справедливість.

Два з половиною роки тривала прикордонна війна з Ефіопією, що спалахнула ще в 1998 р., а завершилася під егідою ООН у грудні 2000 р. У 2007 р. Ефіопія відхилила демаркацію кордону між Еритреєю та Ефіопією. Понад десятирічна напружена безвихідь "ні миру, ні війни" закінчилася у 2018 р., коли дві країни підписали декларацію про мир і дружбу. Після мирної угоди з Ефіопією в липні 2018 р. керівництво Еритреї почало інтенсивну співпрацю із сусідніми державами Африканського Рогу, зміцнюючи регіональний мир, безпеку та співпрацю, а також сприяючи зближенню між урядами й опозиційними групами. У листопаді 2018 р. Рада Безпеки ООН скасувала ембарго на постачання зброї Еритреї, що тривало із 2009 р. після того, як Моніторингова група ООН Сомалі – Еритрея повідомила, що не знайшла доказів підтримки Еритреєю в останні роки організації "Аль-Шабаб". Зближення країни з Ефіопією привело до відновлення економічних зв'язків зі збільшенням обсягів повітряного транспорту, торгівлі, туризму та портової діяльності до кінця 2020 р., але економіка залишається залежною від сільського господарства, а Еритрея все ще залишається однією з найбідніших країн Африки. Еритрея зіткнулася з новим міжнародним осудом і санкціями США в середині 2021 р. за участь у війні в ефіопському регіоні Тиграї, де еритрейські сили були визнані винними у вчиненні військових злочинів і злочинів проти людства. Оскільки більшість еритрейських військ залишали північну Ефіопію в січні 2023 р., Ісаяс Афеверкі розпочав дипломатичні заходи, спрямовані на зміцнення зовнішнього партнерства та регіонального впливу Еритреї. Незважаючи на поліпшення відносин країни із сусідами, президент не відмовляється від репресій, а призов і милітаризація тривають (Eritrea..., 2024).

Ефіопія. Якщо Еритрея майже не залежить від Кенії, то з Ефіопією – зовсім інша історія, оскільки вона має не лише кордон з Кенією, але й сентиментальну прив'язаність одна до одної. Ефіопія перетворилася із джерела гордості для Африки на місце позаконтинентального тиску й конкуренції, а її діаспора – на місце постійного жалю. У колоніальні часи Ефіопія була джерелом натхнення для panafricanського опору імперіалізму, галовним чином завдяки новини про перемогу над італійцями в 1896 р. в битві при Адові.

Оскільки ефіопи та їхні друзі мали звичку щорічно святкувати битву при Адові та нагадувати італійцям про їхнє приниження 1896 р., то Беніто Муссоліні вирішив вторгнутися до Абіссинії у 1930-х рр., щоб відновити самооцінку Італії як великої європейської держави. Успіх вторгнення частково спричинив початок Другої світової війни, посилення почуття panaфриканізму, піднесення растафаріанського культурного руху та холодну війну, що розколювала світ. Це почуття panaфриканізму створило міцні зв'язки між Джомо Кеніятою, кенійським політичним діячем, й імператором Хайле Селассіє, які визначали колоніальні та постколоніальні відносини. Незважаючи на періодичні геополітичні негаразди, ці відносини тривають і, ймовірно, триватимуть і надалі. Це пояснює майже рефлекторну реакцію Кенії на проBLEMI, що виникають в Ефіопії.

Однак у постколоніальному світі та після закінчення холодної війни внутрішні суперечності в Ефіопії призвели до того, що вона занепадала як джерело африканської гордості. Її столиця, Аддіс-Абеба, була обрана як штаб-квартира для новоствореної panaфриканської організації – Організації африканської єдності (ОАЄ), яка згодом перетворилася на Африканський союз (АС). Схильна до внутрішнього насильства й інституційної нестабільності, Аддіс-Абеба не виправдала panaфриканських очікувань.

Замість того, щоб бути предметом гордості континенту, Ефіопія перетворилася на місце війн, що породжують біженців, голоду, спричиненого посухою, та об'єкт всесвітнього жалю. Її нинішній лідер, прем'єр-міністр Абій Ахмед, починав як миротворець і навіть отримав Нобелівську премію миру за припинення війни з Еритреєю, обіцяв налагодити взаємовідносини між етнічними групами країни, але внутрішні чвари набрали нового оберту. До 2020 р. етнічні відносини всередині Ефіопії знову почали погіршуватися. Весь світ спостерігав за жорстоким конфліктом між центральним урядом і найпівнічнішим регіоном Ефіопії Тиграєм, що тривав з 2020 по 2022 р. Конфлікт був одним із найбільш смертоносних у новітній світовій історії та привернув увагу міжнародної спільноти через безліч імовірних військових злочинів, порушень прав людини й етнічних чисток у Тиграї. Війна формально завершилася в листопаді 2022 р.; Тиграї залишився в руїнах, а його столицю було передано федеральному уряду. У штатах Амхара і Оромія було оголошено надзвичайний стан через масові сутички й убивства (Conflict in Ethiopia..., 2023).

Варто зауважити, що Ефіопія не має виходу до моря з 1993 р., відколи Еритрея отримала незалежність після тридцятилітньої війни, через що Ефіопія стала залежною від портів своїх сусідів. Прем'єр-міністр Абій Ахмед неодноразово заявляв, що доступ до моря є стратегічним питанням. Найочевиднішою метою Ефіопії є еритрейський порт Ассаб у Червоному морі, що був частиною держави до здобуття Еритреєю незалежності понад 30 років тому. Після ефіопсько-еритрейської війни 1998 р. та закриття кордону між двома країнами доки Ассаба руйнуються, а торгівлю Ефіопії веде через сусідню Джибуті. Звісно, що логістика через Джибуті цілком працездатна та налагоджена, але все ж таки це не територія Ефіопії (Waal, 2023).

Десятиліттями зовнішня політика Ефіопії була передбачуваною. Вона хотіла стабілізувати Африканський Ріг під власним керівництвом. Частиною цього було партнерство з ООН та Африканським Союзом у мирних зусиллях у Судані та Сомалі. Ефіопія стала найбільшим

африканським учасником миротворчих місій ООН й Африканського Союзу.

Нині відносини Ефіопії із сусідами дещо загострилися і причиною цьому стали коментарі прем'єр-міністра Абій Ахмеда щодо ймовірного конфлікту, який може виникнути з державами-сусідами, якщо Ефіопія не матиме доступу до океану (Ahmed, & Tadesse, 2024). Особливий гнів у Сомалі викликала нещодавно підписана угода Ефіопії із Сомалілендом, який погодився надати у 50-річну оренду Ефіопії військово-морську базу з доступом до порту Бербера в Червоному морі. Натомість Ефіопія офіційно визнала "незалежність" Сомаліленду. Абій Ахмед назвав цю угоду історичною та такою, що дасть змогу Аддіс-Абебі диверсифікувати свій доступ до морських портів (Ahmed, & Tadesse, 2024).

Крім того, Ефіопія все ще має претензії до Єгипту щодо річки Ніл і будівництва Великої греблі Відродження для енергетики та іригації. Частково Ефіопія наполягає на будівництві дамби, тому що Британія, коли вона контролювала долину Нілу в часи розквіту своєї імперії, ігнорувала Ефіопію у своїх проєктах з укладання договорів щодо Нілу. З огляду на це річка Ніл є джерелом тертя в регіоні і, ймовірно, буде залишатися таким і надалі. Складнощі пов'язані з британським контролем над усією долиною Нілу від Єгипту на південь до Великих озер. Британія захопила цю величезну територію, щоб утримати інші європейські держави подалі від Нілу і, теоретично, захистити свої інтереси в Індії, зробивши Єгипет своїм найважливішим плацдармом. Захист своїх інтересів в Єгипті як спосіб захисту Індії змусив британських чиновників у різних колоніях у 1929 р. укласти угоду із самими собою, тим самим надавши Єгипту монополію на використання Нілу. Британські чиновники проігнорували інтереси Ефіопії, хоча вона була суверенною і незалежною країною, яка була джерелом частини Нілу, а також принесли в жертву інтереси інших колоній, пов'язаних з Нілом, включно з Кенією й Угандою. Коли британці пішли, Єгипет і Судан уклали угоду і продовжували ігнорувати Ефіопію. Вони також ігнорували нові постколоніальні країни навколо Великих озер, які не були сторонами "договору". Оскільки питання "Нільського договору" не було врегульовано, воно й надалі залишатиметься джерелом ворожнечі між державами регіону. Останні спроби держав залагодити суперечку та дійти консенсусу не увінчалися успіхом (Latest talks..., 2023).

Судан належить до держав, що мають інтереси в Нілі, але країна стикається з іншими серйозними проблемами, які призводять до того, що Ніл залишається поза увагою. Ці виклики переважно стосуються внутрішньої стабільності, оскільки уряд має проблеми з легітимністю серед населення, що сформовано із численних етнічних спільнот, що конкурують між собою.

Ключовою регіональною напругою, що зараз розгортається в Судані, є суперечка за річку Ніл між Єгиптом й Ефіопією. Єгипет глибоко стурбований збереженням доступу до річки, яка задовольняє близько 90 % потреб країни у воді (ELDoH, 2023). Будівництво в Ефіопії дамби Великого Ефіопського Відродження може порушити доступ Єгипту та Судану до прісної води, сільськогосподарської продукції та виробництва електроенергії.

Ефіопія послідовно відхиляла вимоги Єгипту та Судану з приводу обов'язкової угоди щодо правил наповнення дамби та розподілу води. Тривалий конфлікт у Судані може ускладнити переговори щодо Нілу.

Маневрування Ефіопії в Судані також викликало тривогу. У липні 2023 р. Ефіопія закликала розгорнути

східноафриканські сили в Судані для захисту мирного населення. Це небезпечний крок, який може сприяти тому, що внутрішній конфлікт переросте в регіональну війну, яка потенційно залучить більше країн, включно з Єгиптом (Besliu, 2023).

Судан має тривалу історію конфліктів, що сягає його заснування та першої громадянської війни, яка почалася за рік до здобуття незалежності від Британії. Бойові дії часто точилися між регіонами Півночі та Півдня. Величезні запаси нафти та золота Судану привабили сторонніх акторів, які прагнули підтримати свої інтереси, і конфлікти всередині країни продовжували загострюватися.

Нинішній конфлікт багато в чому пов'язаний з діями колишнього диктатора Омара аль-Башира, який перебрав владу внаслідок безкровного перевороту наприкінці 80-х років під час другої громадянської війни в країні. Він заборонив політичні партії, запровадив ісламські закони та став військовим диктатором. З метою зміцнення своєї влади він зібрав групу повстанців на заході країни на чолі з командиром на прізвище "Хамедті" у загони міліції, відомі як джанджавід. Саме так постала особиста армія аль-Башира, яку наразі називають Силами швидкого реагування. Ця воєнна структура стала прибутковою бізнес-імперією, яка контролювала золоті копальні, проводила контрабандні операції та забезпечувала найнятих бійців у регіональних конфліктах. Сили швидкого реагування також сприяли прибутковій торгівлі золотом з іноземними державами, такими як РФ й Об'єднані Арабські Емірати, що є найбільшими покупцями суданського золота. Конфлікт у Судані загострився, коли Південний Судан відокремився в 2011 р., забравши із собою 75 % нафтових запасів Судану (ELDoh, 2023). Інфляція була шаленою, ціни на продукти харчування зросли, і в аль-Башира не було достатньо ресурсів, щоб надалі забезпечувати життєдіяльність політичної системи в державі. У 2019 р. люди вийшли на вулиці й протестували проти диктатури аль-Башира, що призвело до його усунення від влади.

Однак військова верхівка, що прийшла до влади, продовжувала знущатися над протестувальниками й убивати їх. У грудні 2022 р. генерал Абдель Фаттах Аль-Бурхан погодився повернути контроль над урядом цивільним представникам влади, але мав одну умову: Сили швидкого реагування мають увійти до офіційної суданської армії. Хамедті, лідеру Сил швидкого реагування, ця ідея не сподобалася, і він вирішив повалити уряд і сам очолити країну. Конфлікт поширився на всю столицю та країну загалом і продотриває донині (Dutta, 2023).

Тим часом війна затягується, і ситуація для народу Судану та ризику для ширшого регіону лише зростають. У своєму зверненні до Генеральної Асамблеї ООН фактичний військовий правитель Судану генерал Абдель Фаттах аль-Бурхан попередив, що конфлікт є прямою загрозою міжнародному миру та безпеці. Цифри це підтверджують: понад мільйон біженців утекли до сусідніх країн, а ще сім мільйонів є внутрішньо переміщеними особами. Близько 80 % інфраструктури охорони здоров'я країни не функціонує, і, за даними Всесвітньої продовольчої програми, шість мільйонів суданців перебувають "за крок від голоду". Оскільки гуманітарні потреби ООН для Судану профінансовано лише на чверть, то перспектива гуманітарної катастрофи стає дедалі реальнішою (Hudson, 2023).

Події, що зараз розвиваються в Судані, нагадують типову боротьбу за владу, яка спостерігається в нестабільних державах, де існує більше одного потужного збройного угруповання і кожне з них бореться за конт-

роль. Однак політичний конфлікт й ескалація військового протистояння насправді набагато складніші, ніж проста боротьба за владу. Нинішній політичний конфлікт ускладнюється явною можливістю зовнішньої підтримки різних внутрішніх посередників у конфлікті (ELDoh, 2023).

Жителі **Південного Судану** зазнали численних колоніальних впливів – під владою арабів у Хартумі, єгиптян, турків і британців, що ускладнювалося релігійними розбіжностями між мусульманами та християнами. Південний Судан не отримав незалежність у 1956 р., він продовжував залишатися фактично колонією Хартума. Згодом Судан розгорнув власну версію антиколоніальної війни, спрямованої проти ісламського уряду в Хартумі. Саме як залишок територіального колоніалізму Південний Судан отримав значну підтримку Міжурядового управління з питань розвитку та прозаконтинентальну підтримку у своєму прагненні до незалежності. У цьому процесі було проігноровано кричущі внутрішні суперечності всередині Південного Судану, що були приховані у прагненні до незалежності.

Отже, вихід Південного Судану з Судану було підтримано Міжурядовим управлінням з питань розвитку, яке очолила Кенія. А втім, була відсутня стратегія, що могла б передбачити наслідки здобуття незалежності Південним Суданом. Кенія вважала, що в її власних інтересах було допомогти звільнити Південний Судан, й оскільки головною метою було здобуття незалежності, то в офіційному Найробі мало замислювалися над можливими негативними наслідками успіху. Наслідком нездатності продумати негативні наслідки є те, що Південний Судан перебуває у стані глибокої нестабільності через проблему розподілу влади в країні, а також через всеохопну корупцію. Боротьба за владу між політичними таборами Сальви Кііра і Рієка Мачала, що триває досі, незважаючи на заклик Папи Римського Франциска, який 3 лютого 2023 р. відвідав Південний Судан з візитом, не демонструє жодних ознак згасання (Pope Francis..., 2023).

Південний Судан розглядають у регіоні як нестабільну та конфліктну державу, що потребує підтримки. Таке сприйняття Південного Судану в конкурентному міжнародному та регіональному стратегічному політичному середовищі, де кожна країна переслідує свої національні інтереси, має недоліки (Yokoju, 2018).

Наймолодша держава на Африканському Розі стала ареною, де потужні сусідні маневрують для регіонального впливу. Погіршення ситуації з безпекою в багатому на нафту Південному Судані заскочило сусідні держави зненацька, але вони скористалися можливостями, які надає ситуація. Уганда та Південний Судан, Ефіопія й Еритрея, Кенія та Єгипет підтримують різні проксі-сили, і їхня конкуренція може занурити регіон у хаос. Поки Південний Судан бореться з військовою та політичною кризою, Африканський Ріг перетворився на регіон, що набуває дедалі більшого геополітичного значення (Mesfin, 2015).

За даними міжнародної правозахисної організації "Freedom House", Південний Судан посів перше місце в рейтингу найменш демократичних держав світу, має найгірші сукупні показники щодо політичних прав і громадянських свобод (Freedom In..., 2023).

Кенія. Країна опинилася втягнутою у ворожнечу різних південносуданських сил і не в змозі виплутатися з неї. Кенія де-факто зберігає контроль над спірною територією на Сході Африки – трикутником Ілемі, на який, крім Південного Судану, також претендує Ефіопія. У Кенії поширене твердження, що трикутник Ілемі є частиною кенійської суверенної території, яку країна має

захищати. А в Південному Судані деякі чиновники звинувачують Кенію в тому, що вона використовує внутрішні слабкості країни для захоплення південносуданських земель. Вони стверджують, що кенійські чиновники підбурюють народ туркана до зазіхань на територію народу топаса, що означає нескінченні тертя між сусідніми країнами Африканського Рогу. З іншого боку, Кенія має суттєвий вплив на систему освіти в Південному Судані, бо південносуданські студенти складають кенійські іспити і продовжуватимуть це робити доти, доки Південний Судан не зможе організувати цей процес всередині країни. Кенія через усе це опинилася в суперечливому становищі: вона намагається стабілізувати регіон, водночас захищаючи свої інтереси щодо тих же країн, яким вона хотіла б допомогти стабілізуватися. Вона також є залученою у міжфракційні чвари, у яких одна фракція намагається втягнути сусіда у свої внутрішні суперечки і відвернути увагу від своєї слабкості. Тож Кенія буде змушена й надалі зберігати делікатний баланс між захистом від звинувачень і виконанням своїх зобов'язань щодо надання допомоги сусідам у біді, оскільки це відповідає національним інтересам Кенії.

Прикордонні проблеми Кенії мають колоніальне коріння як у політиці, так і в адміністративній практиці, вони залишаються нерозв'язаними і можуть стати джерелом нових проблем. Обмеження її кордонів є наслідком територіальної конкуренції між Німеччиною, Італією та Великою Британією, а також арабського впливу на узбережжя. Оскільки екватор ділить країну на дві географічні половини, вона мала геостратегічне значення для позаконтинентальних сил, які ділили Східну Африку. З моменту свого колоніального заснування у 1880–1890-х рр. Кенія посіла та продовжує посідати особливе місце в регіоні як центр, економічний двигун, а також політичний флюгер. Вона здобула дві суперечливі репутації, які досі є предметом дискусій і частиною її спадщини. По-перше, це була "країна білої людини", рай для білої аристократії, яку обслуговували "щасливі" тубільці. По-друге, це була земля війни Мау-Мау, в якій "щасливі тубільці" втратили своє щастя, стали жорстокими та спробували вигнати аристократію зі створеного ними раю на екваторі. Результатом протистояння стала незалежність, у якій постколоніальна Кенія вирізнялася ненасильницьким характером порівняно зі своїми сусідами в Уганді, Судані, Ефіопії та Сомалі. Оскільки в інших країнах панував хаос, Кенія виділялася як острівець стабільності, куди інші могли втекти в пошуках притулку.

З екватором, що розділяє країну на дві географічні половини, Кенія мала і продовжує мати геостратегічну цінність для позаконтинентальних сил, що зацікавлені в обмеженні її регіонального впливу та диктуванні незалежності її думок і дій. Вона також продовжує боротися за те, щоб знайти баланс між ідеалами та практичністю, лідирувати в регіоні й залишатися його центром, а також передбачати як внутрішні, так і зовнішні виклики. Залишаючись відданою справою стабілізації Сомалі та Південного Судану, вона має бути готовою до того, що бойові дії можуть бути організовані маріонетками або розчарованими маріонетками, які намагаються відволікти увагу від своєї неспроможності. В умовах, коли терористичне угруповання "Аль-Шабаб" практично вільно діє в Сомалі і регіоні Африканського Рогу, Кенія має визнати, що офіційна влада в Могадішо є ставлениками позаконтинентальних сил, які переважно вороже налаштовані до Кенії. З огляду на ймовірні додаткові відкриття нафти, газу й інших видів морських багатств, Кенії слід очікувати та готуватися до подальшої деста-

балазації. Водночас Кенія прагне стабілізації Південного Судану, діючи як посередник між двома основними угрупованнями, але її вплив стає все обмеженішим, оскільки ці угруповання нападають одне на одного і час від часу розчаровують Кенію.

Стикається і продовжуватиме стикатися із серйозними внутрішніми викликами, що мають вплив на Африканський Ріг та інші регіони, і Кенія. Хоча деякі виклики можуть бути спричинені ззовні, вони становлять значну загрозу для здатності країни функціонувати як держава і як регіональний гравець. Кенія проводить демократичні вибори кожні п'ять років, порівняно з іншими країнами регіону, але вона продовжує відчувати напруженість, що створює перешкоди для проведення виборів, які мають дестабілізувальний ефект для суспільства. Це впливає, по-перше, на економіку та соціально-політичну згуртованість, а, по-друге, на здатність Кенії вирішувати регіональні проблеми. Довіра до неї підривається, коли створюється враження, що багато голосів усередині держави претендують на те, щоб говорити від імені Кенії. Внутрішні суперечності й надалі впливатимуть на здатність країни протистояти зовнішнім викликам, включно із проведенням миротворчих операцій на Африканському Розі.

Уганда. Країна має настільки тривалу історію громадянської та політичної нестабільності, що за понад 60 років незалежності в Уганді ніколи не було мирного переходу влади від одного президента до іншого. Дедалі більший авторитаризм незмінного президента Йовері Мусевені та слабкі інституції країни посилюють виклики для держави. Ризики конфліктів на місцевому рівні зростають через невизначеність політичної спадкоємності, економічну стагнацію, високу частку молоді в суспільстві та приплив біженців із Південного Судану. Репресії держави проти політичної опозиції та дедалі більша залежність від реагування безпеки на політичні проблеми спричиняють невдоволення політично й економічно маргіналізованих громад країни.

В Уганді діє повстанське угруповання Альянс демократичних сил (англ. Allied Democratic Forces – ADF), що виникло на початку 1990-х рр. ІДІЛ також має свій вплив в Уганді якраз через найбільшу фракцію ADF, яку вважають однією із філій "Ісламської держави". Спочатку повстанське угруповання ADF складалось як із християнських, так і з мусульманських бійців і мало на меті позбавити влади президента Мусевені. Утім, повстанці були розбиті угандійськими військами в середині 2000-х рр. і змушені тікати до східної частини Демократичної Республіки Конго (ДРК), де вони класифікували себе як озброєне ісламістське угруповання. Незважаючи на те, що діяльність повстанців зосереджена в ДРК, ADF активно вербує бійців в Уганді, де вона спирається на джерело невдоволення серед мусульман країни, які, за офіційними оцінками, становлять приблизно 14 % населення (Mahtani, 2021).

Водночас країна продовжує відігравати важливу регіональну роль у миротворчих операціях у Сомалі та в боротьбі з тероризмом, але США й інші міжнародні гравці неодноразово критикували втручання Уганди у громадянську війну в Південному Судані на боці президента країни проти сил повстанців.

Дискусія і висновки

В умовах глобального геополітичного перерозподілу, що триває, регіон Африканського Рогу чекають складні часи в найближчому майбутньому, зокрема й через те, що країни регіону погано експлуатують свої природні ресурси. Ця неспроможність дає змогу глоба-

льним акторам диктувати, що відбувається на Африканському Рози, використовувати маріонеток для тиску на країни та тримати регіон у вічній залежності, що сприяє зовнішній експлуатації. Він продовжуватиме страждати як усередині, так і ззовні, породжуючи численні конфлікти і звинувачуючи в цьому етнічну приналежність, релігію та політичні угруповання, що прагнуть до влади. Це стане випробуванням компетентності різних лідерів у регіоні; деякі з них мають проблеми з баченням розвитку країн чи регіону загалом. Протистояння геополітичним силам, що конкурують, і здатність протистояти зовнішнім викликам потребуватимуть узгоджених регіональних зусиль з боку всіх країн Африканського Рогу. Проте внутрішнє і регіональне суперництво, ймовірно, зменшить цю можливість через дедалі більше несприяття суспільством певних держав. Транснаціоналізація конфліктів, що починаються в одній країні, а потім виходять за межі кордону за ефектом "spillover", увічнить регіональну нестабільність. Нездатність виконати зобов'язання посилять імідж жалюгідності і тим самим дасть можливість геополітичним акторам диктувати свою волю країнам регіону.

Однак у регіоні існує можливий вихід, що дає змогу аналітичним центрам передбачати ймовірні наслідки геополітичного перерозподілу. Проблема полягає в тому, що держави, які покладаються на партнерів з розвитку для отримання бюджетної підтримки для задоволення основних внутрішніх потреб, не схильні думати про регіональні інтереси. Таке мислення може не відповідати передбачуваним інтересам "держав-панів" та їхніх "ставлеників", що відіграють роль регіональних лідерів.

Список використаних джерел

- Україна надасть країнам Африки 50 тисяч тонн пшениці безкоштовно. (2022). Економічна правда. <https://www.epravda.com.ua/news/2022/09/19/691643>
- About IGAD. (2024). IGAD. <https://igad.int/about/?tab=the-history>
- Aden, M., & McCabe, R. (2021). *Djibouti: Ports, Politics and Piracy. Capacity Building for Maritime Security: The Western Indian Ocean Experience*. Palgrave Macmillan. https://pureportal.coventry.ac.uk/files/56536508/Post_Print.pdf
- Ahmed, M. O., & Tadesse, A. (2024). *Why Ethiopia's Red Sea Port Deal With Somaliland Has Somalia On Edge*. Bloomberg. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2024-01-04/why-ethiopia-s-red-sea-port-deal-with-somaliland-has-somalia-on-edge>
- Aliyev, P., & Caliskan, G. (2023). How Does The Geopolitical Position Of Djibouti Influence Its Relations With Great Powers? *Diplomasi ve Strateji Dergisi*, 4(2), 190–228. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3421144>
- Besliu, R. (2023). *No World Order: In Sudan, the Geopolitical Chessboard Unravels*. Green European Journal. <https://www.greeneuropeanjournal.eu/no-world-order-in-sudan-the-geopolitical-chessboard-unravels>
- Close the Foreign Bases in Djibouti. (2023). Pressenza. <https://www.pressenza.com/2023/12/close-the-foreign-bases-in-djibouti/>
- Conflict in Ethiopia. (2023). Center for Preventive Action. Global Conflict Tracker. <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/conflict-ethiopia>
- Cooper, D., & Underwood, A. (2010). *Eritrean*. Ethnomed. <https://ethnomed.org/culture/eritrean>
- Data for Sudan, South Sudan, Kenya, Uganda, Djibouti, Ethiopia, Eritrea, Somalia. (2023). The World Bank. <https://data.worldbank.org/?locations=SD-SS-KE-UG-DJ-ET-ER-SO>
- Debisa, N. G. (2021). Security diplomacy as a response to Horn of Africa's security complex: Ethio-US partnership against al-Shabaab. *Cogent Social Sciences*. https://www.researchgate.net/publication/350015335_Security_diplomacy_as_a_response_to_Horn_of_Africa's_security_complex_Ethio-US_partnership_against_al-Shabaab
- Djibouti. (2024). The World Factbook. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/djibouti>
- Dutta, R. (2023). Why Wagner is leaving Bakhmut? *Times of India*. <https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/the-war-in-ukraine/why-wagner-is-leaving-bakhmut-54251>
- ELDoh M. (2023). *Sudan Conflict: More Complex than Meets the Eye*. *Geopolitical Monitor*. <https://www.geopoliticalmonitor.com/sudan-conflict-more-complex-than-meets-the-eye>
- Eritrea. (2024). The World Factbook. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/eritrea>
- Ethnic Cleansing Ongoing in Ethiopia. (2021). Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/the-day-in-human-rights/2023/06/01>
- Freedom In The World 2023*. (2023). Freedom House. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-03/FIW_World_2023_DigitalPDF.pdf
- GDP (current US\$) – Somalia, Uganda, Sudan, South Sudan, Kenya, Eritrea, Ethiopia. (2023). The World Bank. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2022&locations=SO-UG-SD-SS-KE-ER-ET&start=2012>
- Harb, I. (2023). *Somalia Continues to Face Crises on Several Fronts in 2023*. Arab Center Washington DC. <https://arabcenterdc.org/resource/somalia-continues-to-face-crises-on-several-fronts-in-2023>
- HORN Bulletin. (2023). Prospects for Peace and Prosperity in the Horn of Africa: Overcoming Historical Legacies and Embracing Regional Cooperation for Sustainable Development, (VI), I, p. 40.
- Horn of Africa: Donors at UN-backed event announce US\$2.4 billion to support people. (2023). OCHA. <https://www.unocha.org/news/horn-africa-donors-un-backed-event-announce-us24-billion-support-people>
- Hudson, C. (2023). *Avoiding the "Libya Scenario" in Sudan*. Center for Strategic and International Studies. <https://www.csis.org/analysis/avoiding-libya-scenario-sudan>
- International Partnerships. Somalia. (2024). The European Commission. https://international-partnerships.ec.europa.eu/countries/somalia_en
- Kamsal, H. (2021). *The Somali Civil War from an identity and feminist perspective*. Gender Institute in Geopolitics. <https://iggeo.org/wp-content/uploads/2022/10/Hiba-The-Somali-Civil-War-EN-translation-2-6.pdf>
- Latest talks between Ethiopia, Sudan and Egypt over mega dam on the Nile end without breakthrough. (2023). AP News. <https://apnews.com/article/ethiopia-egypt-nile-water-dispute-143261644df90d9762a3392c300a4e27>
- Mahtani, D. (2021). The Kampala Attacks and Their Regional Implications. International Crisis Group. <https://www.crisisgroup.org/africa/great-lakes/uganda-democratic-republic-congo/kampala-attacks-and-their-regional-implications>
- Maritime Delimitation in the Indian Ocean (Somalia v. Kenya). (2024). International Court of Justice. <https://www.icj-cij.org/case/161>
- Mengisteab, K. (2011). Critical Factors in the Horn of Africa's Raging Conflicts. *Nordiska Afrikainstitutet*, 39.
- Mesfin, B. (2015). *The regionalisation of the South Sudanese crisis*. Institute for Security Studies. https://www.files.ethz.ch/isn/191757/E_Africa_Report_4.pdf
- Most Corrupt Countries 2024. (2024). World Population Review. <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/most-corrupt-countries>
- Mwakideu, C. (2022). *Illicit drugs: Africa's growing silent crisis*. DW. <https://www.dw.com/en/illicit-drugs-africas-growing-silent-crisis/a-62523326>
- Pope Francis concludes Ecumenical visit to South Sudan. (2023). Vatican News. <https://www.vaticannews.va/en/africa/news/2023-02/pope-francis-concludes-ecumenical-visit-to-south-sudan.html>
- Somalia signs treaty to formally join East African Community. (2023). Africanews. <https://www.africanews.com/2023/12/16/somalia-signs-treaty-to-formally-join-east-african-community>
- Sulaiman, A., & Yousif, H. (2019). The Geopolitical Problems of Eritrea. *Journal of College of Education for Women*, 26(4). <https://jcoeduw.uobaghdad.edu.iq/index.php/journal/article/view/1046/969>
- Terefe, F., & Tesfaye, M. (2023). Militarisation of the Horn of Africa and what this means for regional security. *Good Governance Africa*. <https://gga.org/militarisation-of-the-horn-of-africa-and-what-this-means-for-regional-security>
- U-Report: Amplifying voices for young people. (2023). UNICEF Uganda. <https://www.unicef.org/uganda/what-we-do/u-report>
- Waal, A. de (2023). *Ethiopia PM Abiy Ahmed eyes Red Sea port, inflaming tensions*. BBC. <https://www.bbc.com/news/world-africa-67332811>
- Witt, A. (2014). *Consolidating regional cooperation while protecting national security interests: diametric opposition or precondition for peace and security?* 10th FES annual conference: Peace and security in the Horn of Africa; Nairobi, Kenya. Friedrich-Ebert-Stiftung. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/aethiopien/11552-20150807.pdf>
- Yeboua, K., & Cilliers, J. (2021). Development prospects for the Horn of Africa countries to 2040. *East Africa Report*, 42(68). Institute for Security Studies. https://www.researchgate.net/publication/356378083_Development_prospects_for_the_Horn_of_Africa_countries_to_2040
- Yokoju, K. (2018). *Geopolitics and Strategic options for Sudan and South Sudan Relations*. Center For Strategic & Policy Studies. <https://csps.org.ss/wp-content/uploads/2018/09/3.pdf>
- Youth in Africa: a demographic imperative for peace and security: Horn of Africa, the Great Lakes and the Sahel. (2023). UNDP. <https://undp-africa-youth-in-africa-2023-EN.pdf>

References

- About IGAD. (2024). IGAD. <https://igad.int/about/?tab=the-history>
- Aden, M., & McCabe, R. (2021). *Djibouti: Ports, Politics and Piracy. Capacity Building for Maritime Security: The Western Indian Ocean Experience*. Palgrave Macmillan. https://pureportal.coventry.ac.uk/files/56536508/Post_Print.pdf
- Ahmed, M. O., & Tadesse, A. (2024). *Why Ethiopia's Red Sea Port Deal With Somaliland Has Somalia On Edge*. Bloomberg. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2024-01-04/why-ethiopia-s-red-sea-port-deal-with-somaliland-has-somalia-on-edge>

- Aliyev, P., & Caliskan, G. (2023). How Does The Geopolitical Position Of Djibouti Influence Its Relations With Great Powers?" *Diplomasi ve Strateji Dergisi*, 4 (2), 190–228. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3421144>
- Besliu, R. (2023). *No World Order: In Sudan, the Geopolitical Chessboard Unravels*. Green European Journal. <https://www.greeneuropeanjournal.eu/no-world-order-in-sudan-the-geopolitical-chessboard-unravels>
- Close the Foreign Bases in Djibouti. (2023). Pressenza. <https://www.pressenza.com/2023/12/close-the-foreign-bases-in-djibouti/>
- Conflict in Ethiopia. (2023). Center for Preventive Action. Global Conflict Tracker. <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/conflict-ethiopia>
- Cooper, D., & Underwood, A. (2010). *Eritrean*. Ethnomed. <https://ethnomed.org/culture/eritrean>
- Data for Sudan, South Sudan, Kenya, Uganda, Djibouti, Ethiopia, Eritrea, Somalia. (2023). The World Bank. <https://data.worldbank.org/?locations=SD-SS-KE-UG-DJ-ET-ER-SO>
- Debisa, N. G. (2021). *Security diplomacy as a response to Horn of Africa's security complex: Ethio-US partnership against al-Shabaab*. Cogent Social Sciences. https://www.researchgate.net/publication/350015335_Security_diplomacy_as_a_response_to_Horn_of_Africa's_security_complex_Ethio-US_partnership_against_al-Shabaab
- Djibouti. (2024). The World Factbook. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/djibouti>
- Dutta, R. (2023). *Why Wagner is leaving Bakhmut?* Times of India. <https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/the-war-in-ukraine/why-wagner-is-leaving-bakhmut-54251>
- ELDoh M. (2023). *Sudan Conflict: More Complex than Meets the Eye*. *Geopolitical Monitor*. <https://www.geopoliticalmonitor.com/sudan-conflict-more-complex-than-meets-the-eye>
- Eritrea. (2024). The World Factbook. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/eritrea>
- Ethnic Cleansing Ongoing in Ethiopia. (2021). Human Rights Watch. <https://www.hrw.org/the-day-in-human-rights/2023/06/01>
- Freedom In The World 2023. (2023). Freedom House. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-03/FIW_World_2023_DigitalPDF.pdf
- GDP (current US\$) – Somalia, Uganda, Sudan, South Sudan, Kenya, Eritrea, Ethiopia. (2023). The World Bank. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2022&locations=SO-UG-SD-SS-KE-ER-ET&start=2012>
- Harb, I. (2023). *Somalia Continues to Face Crises on Several Fronts in 2023*. Arab Center Washington DC. <https://arabcenterdc.org/resource/somalia-continues-to-face-crises-on-several-fronts-in-2023>
- HORN Bulletin. (2023). *Prospects for Peace and Prosperity in the Horn of Africa: Overcoming Historical Legacies and Embracing Regional Cooperation for Sustainable Development*, (VI), I, p. 40.
- Horn of Africa: Donors at UN-backed event announce US\$2.4 billion to support people. (2023). OCHA. <https://www.unocha.org/news/horn-of-africa-donors-un-backed-event-announce-us24-billion-support-people>
- Hudson, C. (2023). *Avoiding the "Libya Scenario" in Sudan*. Center for Strategic and International Studies. <https://www.csis.org/analysis/avoiding-libya-scenario-sudan>
- International Partnerships. Somalia. (2024). The European Commission. https://international-partnerships.ec.europa.eu/countries/somalia_en
- Kamsal, H. (2021). *The Somali Civil War from an identity and feminist perspective*. Gender Institute in Geopolitics. <https://igg-geo.org/wp-content/uploads/2022/10/Hiba-The-Somali-Civil-War-EN-translation-2-6.pdf>
- Latest talks between Ethiopia, Sudan and Egypt over mega dam on the Nile end without breakthrough. (2023). AP News. <https://apnews.com/article/ethiopia-egypt-nile-water-dispute-143261644df90d9762a3392c300a4e27>
- Mahtani, D. (2021). *The Kampala Attacks and Their Regional Implications*. International Crisis Group. <https://www.crisisgroup.org/africa/great-lakes/uganda-democratic-republic-congo/kampala-attacks-and-their-regional-implications>
- Maritime Delimitation in the Indian Ocean (Somalia v. Kenya). (2024). International Court of Justice. <https://www.icj-cij.org/case/161>
- Mengisteab, K. (2011). *Critical Factors in the Horn of Africa's Raging Conflicts*. Nordiska Afrikainstitutet, 39.
- Mesfin, B. (2015). *The regionalisation of the South Sudanese crisis*. Institute for Security Studies. https://www.files.ethz.ch/isn/191757/E_Africa_Report_4.pdf
- Most Corrupt Countries 2024. (2024). World Population Review. <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/most-corrupt-countries>
- Mwakideu, C. (2022). *Illicit drugs: Africa's growing silent crisis*. DW. <https://www.dw.com/en/illicit-drugs-africas-growing-silent-crisis/a-62523326>
- Pope Francis concludes Ecumenical visit to South Sudan. (2023). Vatican News. <https://www.vaticannews.va/en/africa/news/2023-02/pope-francis-concludes-ecumenical-visit-to-south-sudan.html>
- Somalia signs treaty to formally join East African Community. (2023). Africanews. <https://www.africanews.com/2023/12/16/somalia-signs-treaty-to-formally-join-east-african-community>
- Sulaiman, A., & Yousif, H. (2019). *The Geopolitical Problems of Eritrea*. *Journal of College of Education for Women*, 26 (4). <https://coedu.uobaghdad.edu.iq/index.php/journal/article/view/1046/969>
- Terefe, F., & Tesfaye, M. (2023). *Militarisation of the Horn of Africa and what this means for regional security*. Good Governance Africa. <https://gga.org/militarisation-of-the-horn-of-africa-and-what-this-means-for-regional-security>
- Ukraine will provide African countries with 50,000 tons of wheat for free. (2022). Economic truth [in Ukrainian]. <https://www.epravda.com.ua/news/2022/09/19/691643>
- U-Report: Amplifying voices for young people. (2023). UNICEF Uganda. <https://www.unicef.org/uganda/what-we-do/u-report>
- Waal, A. de (2023). *Ethiopia PM Abiy Ahmed eyes Red Sea port, inflaming tensions*. BBC. <https://www.bbc.com/news/world-africa-67332811>
- Witt, A. (2014). *Consolidating regional cooperation while protecting national security interests: diametric opposition or precondition for peace and security?* 10th FES annual conference: Peace and security in the Horn of Africa; Nairobi, Kenya. Friedrich-Ebert-Stiftung. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/aethiopian/11552-20150807.pdf>
- Yeboua, K., & Cilliers, J. (2021). *Development prospects for the Horn of Africa countries to 2040*. *East Africa Report*, 42 (68). Institute for Security Studies. https://www.researchgate.net/publication/356378083_Development_prospects_for_the_Horn_of_Africa_countries_to_2040
- Yokoju, K. (2018). *Geopolitics and Strategic options for Sudan and South Sudan Relations*. Center For Strategic & Policy Studies. <https://csps.org.ss/wp-content/uploads/2018/09/3.pdf>
- Youth in Africa: a demographic imperative for peace and security: Horn of Africa, the Great Lakes and the Sahel. (2023). UNDP. <https://undp-africa-youth-in-africa-2023-EN.pdf>

Отримано редакцію журналу / Received: 16.11.23
 Прорецензовано / Revised: 22.12.23
 Схвалено до друку / Accepted: 23.01.24

Natalia NOVYTSKA, PhD Student
 ORCID ID: 0000-0001-6638-667X
 e-mail: natalya.novytska1@gmail.com
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

GEOPOLITICAL CHARACTERISTICS OF THE COUNTRIES OF THE HORN OF AFRICA

Background. The article provides a description of the Horn of Africa and examines recent security transformations for a number of states in the region. The Horn of Africa is a strategically important region for African and global trade and security. The organization of the Intergovernmental Authority on Development is the main platform for the settlement of complex interstate relations for the countries of the region.

Methods. The following methods were used: analytical, historical, generalization. During the research, the authors relied on the principle of objectivism.

Results. In the region of the Horn of Africa, intense rivalry and competition between states is observed, which does not contribute to the consolidation and solution of security challenges, and as a result to the economic growth of the region as a whole. Numerous conflicts both within individual states of the Horn of Africa and between them undermine the stability of the region. Competition for the influence of extra-regional powers also does not contribute to the consolidation of the states of the Horn of Africa.

Conclusions. The conflictogenicity of the Horn of Africa develops according to the "spillover" effect, which emphasizes the interdependence of the security situation of the states of the region. Conflicts developing in different states of the region have a tendency to spread beyond the sovereign borders of the countries and have an impact on the destabilization of other states of the region. In particular, the long-term conflict in Somalia is affecting the destabilization of neighboring Kenya and Ethiopia. The conflicts in Sudan affect the security situation in South Sudan and Ethiopia, etc.

Keywords: Horn of Africa, Intergovernmental Authority on Development, Somalia, Djibouti, Sudan, South Sudan, Eritrea, Ethiopia, Uganda, Kenya.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

Authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

УДК 341.1/8+339.543.012.42:338.43(477)

Ігор ЗАБАРА, канд. юрид. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-6643-0025
e-mail: izbr@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Катерина РАШЕВСЬКА, асп.
ORCID ID: 0000-0001-9090-1934
e-mail: c.rashevaska@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

**РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ УГОДИ ПРО ПОЛІТИЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО, ВІЛЬНУ ТОРГІВЛЮ
ТА СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ВЕЛИКОЮ БРИТАНІЄЮ
ДЛЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ І НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

Вступ. Нині зовнішньоторговельні угоди є важливим інструментом розвитку та заохочення прав людини. Подібного ефекту вдається досягнути завдяки внесенню до тексту такого документа клаузули про права людини – спеціального положення, що закріплює низку міжнародних стандартів у сфері прав людини, дотримання яких має бути гарантоване державами-контрагентами.

Методи. У ході дослідження автори використовували складну й диференційовану методологію на трьох основних рівнях: емпіричному, загальнологічному та евристичному. Набули широкого застосування, зокрема, порівняльний, гносеологічний, герменевтичний методи, аналіз і синтез, метод експертних оцінок і нормативно-догматичний метод.

Результати. Стаття фокусується на вивченні конкретного прикладу згаданих угод, а саме Угоди про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії. Із цією метою спочатку розглянуто загальний стан розвитку та важливість двосторонньої торгівлі між державами, адже це, зі свого боку, впливає на її потенціал у правозахисній, гуманітарній і безпековій сферах. Далі наведено конкретні положення угоди в контексті теми статті та проаналізовано можливі наслідки від їхнього впровадження, зокрема й у зв'язку з агресією Російської Федерації проти України. Окремо досліджено роль і значення створених моніторингових органів та механізму реагування на порушення клаузули про права людини. Стаття містить елементи комбінаторного підходу, оскільки аналіз Угоди про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство здійснюється, де це можливо, через порівняння з Угодою про асоціацію між Україною та ЄС. У такий спосіб автори намагаються з'ясувати, яка із двох угод має більший потенціал для розвитку системи прав людини в Україні.

Висновки. Угода між Україною та Великою Британією не тільки зберігає, але й примножує здобутки від виконання Угоди про асоціацію з ЄС. Вона зміцнює наявний режим преференційної торгівлі та містить клаузулу про права людини "балтійського типу", сприяючи розвитку національної системи прав людини як у мирний, так і у воєнний час. Це перша зовнішньоекономічна угода України з конкретними положеннями, спрямованими на протидію російській агресії. Вона, фактично, надає юридичної сили принципам і гарантіям Будапештського меморандуму у двосторонніх відносинах між Україною та Великою Британією, закладаючи основу для подальшого розвитку безпекового партнерства.

Ключові слова: Україна, Велика Британія, зовнішньоторговельна угода, міжнародне право прав людини, економічна дипломатія, клаузула про права людини.

Вступ

В епоху глобальної економічної трансформації зростає взаємозалежність суверенних суб'єктів, які шляхом юридично обов'язкових договорів намагаються встановити спільні міжнародні стандарти задля забезпечення реалізації цілей сталого розвитку. Одним з інструментів для подібної співпраці є укладання зовнішньоторговельних угод, які дедалі частіше містять положення не лише щодо спрощення й активізації обміну товарами та послугами, але також клаузулу про права людини та комплекс інших заходів у гуманітарній сфері. Для України подібні міжнародні договори хоч і є частиною наявної практики, однак досі не використовуються як дієвий інструмент економічної дипломатії для досягнення національних інтересів. Із цієї позиції повномасштабне вторгнення Росії в Україну значно актуалізувало дослідження збільшення потенціалу саме таких положень зовнішньоторговельних угод нового покоління, що сприятиме поліпшенню ситуації в національній системі захисту прав людини. Угода між Україною та Великою Британією від 8 жовтня 2020 р. вже продемонструвала ефективність у протистоянні військовій агресії РФ, однак актуальною залишається її оцінка щодо співпраці

задля відновлення миру, справедливості та постконфліктної відбудови.

Відсутність на національному рівні стратегії використання зовнішньоторговельних угод як інструменту економічної дипломатії задля розвитку системи прав людини як у мирний, так і у воєнний час зумовила виникнення низки проблем, пов'язаних із недостатньо розвинутою організаційною, інституційною та методологічною оцінкою впливу даних міжнародних договорів на гуманітарну та правозахисну сферу. В умовах збройного конфлікту ця обставина не дає змоги використати потенціал зовнішньоторговельних угод для поліпшення становища цивільного населення та спричинює невідправдане обмеження засобів економічної протидії лише санкціями, що потребує якнайшвидшого реформування.

Метою статті є визначення ролі і значення Угоди про політичне співробітництво, вільну торгівлю та стратегічне партнерство між Україною та Великою Британією для захисту прав людини та національної безпеки України як у мирний, так і у воєнний час.

Методи

У ході дослідження автори застосовували комплексну методологію на трьох ключових рівнях: емпіричному,

загальнологічному й евристичному. Для цього були використані різні методи: порівняльний, ґносеологічний, герменевтичний, аналізу та синтезу, експертних оцінок, нормативно-догматичний метод. Стаття також містить елементи комбінаторного підходу, зокрема і задля зіставлення потенціалів Угоди про політичне співробітництво, вільну торгівлю та стратегічне партнерство й Угоди про асоціацію між Україною та ЄС щодо впливу на розвиток системи прав людини.

Результати

Велика Британія є важливим торговельно-економічним партнером України. Про це свідчать показники комерційних відносин між державами. До початку повномасштабного вторгнення, у 2021 р., товарообіг між Україною і Великою Британією становив 1,95 млрд дол. При цьому було зафіксовано позитивне для України сальдо торгівлі: обсяг нашого експорту на 0,3 млрд дол перевищив обсяг імпорту (Дія.Бізнес, 2020). Це зумовлено завершенням "Вгехіт" та зростанням необхідності правового забезпечення безперервності наявних торговельних відносин Великої Британії. Із цієї метою уряд розпочав імплементацію нових двосторонніх договорів, які повинні не лише бути укладеними, але й набути чинності до моменту, коли наявні угоди між ЄС і третіми державами перестануть застосовувати до Великої Британії. Першим таким міжнародним договором стала Угода про політичне співробітництво, вільну торгівлю та стратегічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством, укладена 8 жовтня 2020 р.

Метою Угоди є збереження позитивних результатів від імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у двосторонніх відносинах. Це вигідно для обох держав: Велика Британія матиме переваги, зафіксовані в Угоді про асоціацію та не повернеться до режиму, передбаченого в угодах СОТ, що дасть змогу збільшити торговельні потоки; Україна збереже режим, значно сприятливіший за генералізовану систему преференцій, яку Сполучене Королівство запроваджує щодо інших торговельних партнерів в односторонньому порядку після остаточного виходу з ЄС.

Саме тому, за винятком окремих положень, що стосуються наближення до законодавства, норм та стандартів ЄС, які не мають прямого впливу на доступ до ринку, Угода 2020 р. на перший погляд є технічною копією оригінального тексту Угоди 2014 р. Міжнародний договір передбачає преференційний доступ українських товарів на британський ринок і створення зони вільної торгівлі між державами. Відповідно до обумовлених поступок 98 % українського експорту мають відбуватися безмитно. Нечисельні винятки щодо промислової продукції діяли протягом перехідного періоду (2021–2023 рр.) й охоплювали добрих, електроніку та автомобілі, які могли обкладатися митом за ставкою, не більшою за 1–2 %.

Лібералізація дещо менше вплинула на експорт продукції українського сільського господарства. Утім, позитивним аспектом є те, що ті аграрні товари, які не підпадають під тарифні квоти, також не обкладаються митом. Тарифні ж квоти становлять 13 і більше відсотків від показників, зафіксованих в Угоді про асоціацію з ЄС (Про ратифікацію Угоди..., 2020). Подібна обережність Великої Британії, очевидно, зумовлена як досвідом імплементації Угоди про асоціацію, так і намаганням захистити внутрішній ринок від напливу української аграрної продукції, а національних виробників – від кризи. Варто згадати, що сектор сільського господарства завжди був "червоною лінією" у двосторонніх торговельних переговорах між Великою Британією та її партнерами, а також однією з обставин, яка в 60-х рр. ХХ ст.

утримувала країну від вступу до ЄС, а в 2016 р. призвела до "Вгехіт". Проте очікується, що після перехідного періоду кількість товарних позицій, які експортуватимуться за тарифними квотами, поступово зменшуватиметься, а їхній обсяг, навпаки, збільшуватиметься.

Також передбачено подальше розширення співпраці на такі сфери, як логістика, захист інвестицій, розширення бізнес-партнерства, транзит, посилення двосторонньої торговельної співпраці, залучення інвестицій у сільське господарство тощо. Разом з Угодою про політичне співробітництво, вільну торгівлю та стратегічне партнерство було укладено Меморандум про взаєморозуміння, де визначено ті галузі української економіки, які можуть отримати підтримку Експортно-кредитної агенції Великої Британії (UK Export Finance), серед яких оборона, сільське господарство, інфраструктура, енергетика й охорона здоров'я (Explanatory memorandum..., 2020).

Зовнішньоторговельна угода нового покоління. Угода про політичне співробітництво, вільну торгівлю та стратегічне партнерство, є безпрецедентною зовнішньоторговельною угодою для України. Це приклад договорів покоління "WTO extra", який містить положення щодо тих питань, які у СОТ взагалі не регулюються: ринок праці, захист довілля і прав людини, конкуренція. І хоча клаузула про права людини не є новим явищем у зовнішньоторговельних угодах, які уклала наша держава, положення ст. 2–3 разом із положеннями п. 1 (b) ст. 411 Угоди з Великою Британією дають змогу стверджувати, що застереження щодо захисту прав людини й основоположних свобод є найбільш "суворим", так званим "балтійським застереженням" (на протилегу більш ліберальній "болгарській клаузулі").

Спрямованість Угоди на захист і просування ідеалів гуманізму та лібералізму можна побачити ще з тексту преамбули. У ній права людини й основоположні свободи, зокрема права осіб зі складу національних меншин, а також неприпустимість дискримінації членів меншин і повагу до різноманітності й людської гідності визнано спільними цінностями. Окрім того, преамбула підтверджує відданість сторін принципам, закріпленим у багатьох договорах, що регулюють міжнародне право прав людини, а саме: Статут ООН 1945 р., Гельсінський заключний акт НБСЄ 1975 р., заключні документи Мадридської та Віденської конференцій 1991 та 1992 р., Паризька хартія для нової Європи 1990 р., Загальна декларація прав людини 1948 р. та Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Цікаво, що на відміну від Угоди про асоціацію з ЄС поданий перелік міжнародно-правових інструментів є вичерпним, про що свідчать відмінності у формулюванні цього положення.

У преамбулі сторони ще раз підтверджують, що не визнають спробу анексії Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та міста Севастополь. І хоча юридична сила преамбули міжнародного договору ще є дискусійним у теорії міжнародного права питанням, її положення знайшли своє втілення в самому тексті угоди. Це стосується й охорони довілля та сталого розвитку (ст. 275, 278–279), галузі медичного обслуговування та охорони здоров'я населення (ст. 382–383), співпраці в галузі науки й техніки (ст. 349), бізнесу, справ молоді, освіти, культури та спорту (ст. 389–393), недискримінації (ст. 408). Зазначене твердження є справедливим і для захисту прав людини на території України, а також безпечних інтересів нашої держави.

Як і Угода про асоціацію між ЄС та Україною, Угода між Україною та Великою Британією у п. 1 ст. 2 передбачає, що повага до демократичних принципів, прав

людини, основоположних свобод і верховенства права має істотне значення для угоди, оскільки підкреслює спільні цінності для обох держав. І хоча міжнародний договір позбавляє сторони повноважень уживати відповідних заходів у випадку порушень несуттєвих його елементів, ця зміна порівняно з Угодою про асоціацію не впливає на здатність Великої Британії чи України вживати відповідних заходів у випадку порушення тих елементів договору, що мають істотне значення. Окрім того, різниця й формулювання ст. 478 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і ст. 411 Угоди між Україною та Великою Британією. Остання передбачає можливість негайної денонсації всього міжнародного договору або його окремих положень у випадку порушення іншою стороною істотних елементів ст. 2 Угоди без консультацій та обов'язкового рішення Діалогу стратегічного партнерства, тоді як Угода про асоціацію вносить клаузулу про права людини лише до одного з винятків до загального правила вжиття відповідних заходів у разі невиконання зобов'язань за Угодою (Угода про асоціацію..., 2014).

Угода між Україною та Великою Британією як безпрецедентний приклад для відстоювання національної безпеки. Сприяння повазі до принципів суверенітету та територіальної цілісності, недоторканості кордонів і незалежності, а також протидія розповсюдженню зброї масового знищення, пов'язаних з нею матеріалів та засобів її доставки також визначені як елементи, що мають істотне значення для угоди. Це положення, очевидно, є здобутком української дипломатії і дає змогу використати потенціал зовнішньоекономічної угоди не лише для заохочення прав людини й основоположних свобод, але й для захисту безпекових інтересів України в контексті агресії Російської Федерації, що й досі триває. Питання наявної ситуації міжнародного збройного конфлікту на території нашої держави в угіді згадано через закріплення зобов'язання забезпечувати:

- повагу до принципів, викладених у Будапештському меморандумі (п. 4 ст. 2);
- співпрацю в межах міжнародних форумів із метою збереження політики невизнання спроби анексії Росією Автономної Республіки Крим та міста Севастополь до повного відновлення територіальної цілісності та суверенітету України (п. 1 (с) ст. 3);
- повагу до суверенітету й територіальної цілісності України у її міжнародно визнаних кордонах (п. 1 ст. 7);
- обстоювання на міжнародному рівні політики невизнання спроби анексії Росією Автономної Республіки Крим та міста Севастополь (п. 2 ст. 7);
- координацію зусиль з іншими відповідними міжнародними суб'єктами й організаціями, зокрема і шляхом збереження міжнародного тиску на Росію та застосування санкцій у разі необхідності (п. 3 ст. 7);
- підтримку зусиллям України, спрямованим на постконфліктне відновлення Донбасу, зокрема і на відбудову економіки й інфраструктури звільнених територій та реалізацію соціальних програм із метою реінтеграції місцевого населення (п. 4 ст. 7);

Угода між Україною та Великою Британією частково усунула основний недолік Будапештського меморандуму – необов'язкову юридичну силу. З одного боку, на момент укладання Угоди для України це був шанс убезпечити себе від теоретичного порушення Сполученим Королівством своїх зобов'язань (порушення запустило би положення про негайну денонсацію, стало би підставою для звернення до мирних процедур урегулювання спорів і контрзаходів), а з іншого – подібне визнання принципів Будапештського меморандуму серед

його сторін як обов'язкових потенційно матиме вплив на обсяг подальшої міжнародної відповідальності Російської Федерації та підтримку політики невизнання наслідків агресії серед членів міжнародного співтовариства. Після початку повномасштабного вторгнення унікальна політична, оборонна й економічна підтримка Сполученого Королівства Україні продемонструвала ефективність угоди між державами.

До договору також, на відміну від Угоди про асоціацію, текст якої було розроблено до подій 2014 р., було внесено нові положення про невизнання ворожих дій Російської Федерації проти України. Окрім того, було закріплено постійну відданість Великої Британії підтримці суверенітету та територіальної цілісності України. Це відобразилося на зміні обсягу територіальної дії порівняно з Угодою про асоціацію у ст. 416 (2). Пунктом другим передбачено, що застосування угоди або розд. IV (Торгівля та питання, пов'язані з торгівлею) розпочнеться в Автономній Республіці Крим, м. Севастополь та частинах Донецької та Луганської обл. України, коли Україна забезпечить повне впровадження та забезпечення виконання міжнародного договору на всій її території. Оцінку забезпечення повного виконання Угоди на зазначених територіях здійснюватиме незалежно Діалог стратегічного партнерства. Чітке визначення обсягів територіального застосування Угоди між Україною та Великою Британією нівелює проблему, пов'язану, наприклад, з неможливістю України забезпечити повагу до прав людини на її тимчасово окупованих територіях, водночас не несучи відповідальність згідно з механізмом застосування клаузули про права людини. З юридичної позиції це складніше зробити у випадку Угоди про асоціацію з ЄС, де той же відступ України від своїх зобов'язань щоразу виправдовується відсутністю ефективного контролю над цими територіями. Після початку повномасштабного вторгнення з-під територіальної дії угоди було також виведено нові окуповані регіони України.

Зобов'язання щодо співпраці на міжнародних форумах і підтримки політики невизнання на міжнародному рівні є важливим з погляду ескалації збройного конфлікту між Україною та Російською Федерацією після нового витка агресії 24 лютого 2022 р. Проте на момент укладання Угоди подібне положення було обумовлене втратою інтересу міжнародної спільноти до протиправних дій Росії на окупованому Кримському півострові та на Донбасі. Стурбованість, наприклад, викликала тенденція до скорочення кількості тих держав, які голосували за ухвалення щорічної резолюції про стан прав людини в Криму або резолюції щодо мілітаризації півострова. У цьому контексті варто зауважити, що Велика Британія послідовно голосує за їхнє прийняття (Voting Records Search, 2020).

Зобов'язання з координації зусиль, зокрема і щодо санкційної політики, теж не є випадковим. Окрім того, що санкції є основним доступним для України інструментом протидії агресії Російської Федерації, а Велика Британія спочатку не була їхньою активною прихильницею, зазначене положення корелює із прийняттям 7 грудня 2020 р. рамковим документом Ради ЄС щодо режиму санкцій (Рашевська, 2020) і втілюється в Положенні про санкції проти Російської Федерації, що набуло чинності у Сполученому Королівстві 31 грудня 2020 р. та стало підставою для внесення до санкційного списку Великої Британії 180 фізичних і 48 юридичних осіб, пов'язаних із порушенням прав й основоположних свобод людини під час міжнародного збройного конфлікту на території України ще до початку повномасштабного вторгнення (The UK sanctions list, 2023). Після 24 лютого 2022 р.

Сполучене Королівство внесло до санкційних списків близько 1800 фізичних і юридичних осіб, залучених до вчинення Росією міжнародних злочинів (Mills, 2023b).

Важливим наслідком закріплення обов'язку обстоювати на міжнародному рівні політику невизнання територіальних надбань за результатами агресії Російської Федерації до початку повномасштабного вторгнення щодо Автономної Республіки Крим та міста Севастополь була участь Великої Британії у глобальній дискусії в межах Кримської платформи для об'єднання міжнародних зусиль щодо припинення окупації та реінтеграції півострова в Україну дипломатичним шляхом. Що стосується конфлікту на Сході України, зобов'язання координувати зусилля для відновлення миру й територіальної цілності нашої держави імплементували, з-поміж іншого, через проведення двосторонніх зустрічей на високому рівні щодо захисту від кібератак у межах конфлікту, реабілітації ветеранів, які зазнали психологічного впливу, долучення Великої Британії до 34 держав, які запропонували проєкт посилення моніторингу ОБСЄ на неконтрольованому сегменті українсько-російського кордону (Bush, 2020). Після повномасштабного вторгнення та у зв'язку з проведенням РФ фіктивних виборів на окупованих територіях Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської обл., глава МЗС Сполученого Королівства Джеймс Клеверлі заявив, що Велика Британія ніколи не визнає претензій Росії на українську територію. Після відповідної політичної реакції послідувало застосування інструментів економічної дипломатії, зокрема і санкцій проти 11 осіб, які сприяли організації протиправного електорального процесу (Британія ввела нові санкції..., 2023).

Моніторинговий та інституційний механізм договору. Угода між Україною і Великою Британією передбачає створення Діалогу про стратегічне партнерство та Комітету з торгівлі. Ці структури наділені відповідними повноваженнями Ради асоціації та Комітету асоціації (у торговельній конфігурації) в межах Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а саме: оновлювати або змінювати додатки до угоди (ст. 403 (3) та 404 (7), вирішувати спори (ст. 409–410), ухвалювати обов'язкові рішення й надавати рекомендації у форматі сфери дії угоди (ст. 403 (1), розглядати будь-які двосторонні або міжнародні питання, що становитимуть взаємний інтерес, зокрема й питання безпеки, економіки та міграції, а також будь-які основні питання, що виникатимуть у межах угоди (ст. 401). До реалізації угоди, зокрема й моніторингу за виконанням її положень, а також до розвитку двосторонніх відносин мають бути залучені також організації громадянського суспільства, які нині відіграють важливу роль у попередженні, документуванні та захисті порушених прав людини й основоположних свобод на території України.

Важливою віхою у партнерстві стало також започаткування посади спеціального посланника прем'єр-міністра Сполученого Королівства з питань торгівлі з Україною, оскільки на внутрішньому рівні цей інститут дає змогу ефективно координувати діяльність усіх залучених до реалізації угоди структур, а на міжнародному – чітко визначити особу, основним функціональним обов'язком якої є співпраця для виконання досліджуваного міжнародного договору (У Британії визначили..., 2020). Нині цю посаду обіймає баронесса Кетрін Мейер (The UK sanctions list, 2023). Вона долучена до розроблення й імплементатії проєктів щодо відшкодування шкоди, завданої РФ у зв'язку з агресією, а також щодо відбудови. Наприклад, однією з таких ініціатив є План відродження Маріуполя "Mariupol Reborn" – спільний проєкт мера міста, спеціальної посланниці та департа-

менту торгівлі Сполученого Королівства (Вадим Бойченко запропонував..., 2023).

Активізація стратегічного партнерства у сфері безпеки (з показником 4,6 млрд фунтів стерлінгів Велика Британія є другим найбільшим донором України (Mills, 2023a), заохочення та захисту прав людини, демократії та верховенства права в майбутньому може стати чинником, що зумовить появу іншого інституту чи посланника вже у цій сфері. Це матиме значення через "демонстративний ефект" для ЄС, який наразі не поспішає започатковувати подібні посади

Дискусія і висновки

Угода про політичне співробітництво, вільну торгівлю та стратегічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством є важливим міжнародним договором для нашої держави. Насамперед, вона дає змогу зберегти і примножити здобутки від імплементатії Угоди про асоціацію з ЄС, закріплюючи чинний преференційний режим у торгівлі. Окрім того, угода містить клаузулу про права людини "балтійського типу", що сприяє розвитку національної системи прав людини і забезпеченню реалізації принципів верховенства права й гуманізму навіть у воєнний час, адже її невиконання є підставою для негайної односторонньої денонсації міжнародного договору загалом. Особливо важливе те, що це перша зовнішньоторговельна угода України, яка містить спеціальні положення, спрямовані на співпрацю й координацію зусиль для протидії агресії Російської Федерації. Вона de facto дозволяє надати принципам і гарантіям, закріпленим у Будапештському меморандумі, обов'язкової юридичної сили у двосторонніх відносинах між Україною та Великою Британією, а також закладає підвалини для подальшого розвитку безпекового партнерства.

Попри досить слабкий, але традиційний для такого типу угод моніторинговий механізм, ефективність імплементатії зазначеного міжнародного договору посилюється зобов'язанням долучати до процесу організації громадянського суспільства, а також появою посади спеціального посланника Сполученого Королівства з питань торгівлі з Україною. Положення Угоди між Україною і Великою Британією щодо захисту прав людини, а також політики невизнання наслідків агресії Російської Федерації мають стати обов'язковими для текстуально-повторення в інших зовнішньоторговельних угодах, адже нині саме цей інструмент економічної дипломатії дає змогу збільшити ефективність спільних дій держав-партнерів у гуманітарній сфері.

Внесок авторів: Ігор Забара – формулювання предмету, дизайну та концепції наукової статті, огляд літератури та аналіз зібраних даних, вичитка та редагування статті; Катерина Рашевська – підбір матеріалу для дослідження, зокрема і джерел іноземною мовою, аналіз публікацій за темою, підготовка та редагування тексту статті.

Список використаних джерел

Вадим Бойченко запропонував модель залучення іноземних інвестицій для реалізації проєктів відродження Маріуполя. (2023, жовтень). Офіційний сайт міської ради Маріупольської міської ради. <https://mariupolrada.gov.ua/news/vadim-bojchenko-zaproponuvav-model-zaluchennja-inozemnih-investicij-dlja-realizacii-proektiv-vidrozdzhennja-mariupolja>

Дія.Бізнес 2020. (2020, липень). Сторінка про Велику Британію. https://expport.gov.ua/country/78-velika_britaniia

Британія ввела нові санкції за російські псевдовибори на окупованих територіях. (2023, жовтень). Європейська правда. <https://rubryka.com/en/2023/09/29/brytaniya-za-rosijski-psevdivobory-na-zahoplennyh-terytoriyah-vvela-novi-sanktsiyi-detali>

Про ратифікацію Угоди про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії. (2020). Закон України від 16 грудня 2020 р. № 1100-ІХ. *Голос України*, 240.

Рашевська, К. (2020, грудень). *Перспективи позитивні, але Україні слід обдумати власний "план дій"*. QHA Кримські новини. https://qha.com.ua/ro-polochkam-uk/perspektyvy-pozytyvni-ale-ukrayini-slid-obdumaty-vlasnyj-plan-dij-ekspert-pro-novyj-mehanizm-globalnyh-sanktsij-vid-yes-za-porushennya-prav-lyudyyny/?fbclid=IwAR3jW_IPUXo1SmhUT9tmWBXdQlu5fjzNYDquVCwOeQKCK3QQN85sS11vGv0

Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. (2014). *Офіційний вісник України*, 75.

У Британії визначили спецпосланця прем'єра з питань торгівлі з Україною. (2021, січень). Agropolit. <https://agropolit.com/news/18182-ukrayini-viznachili-spetsposlantsya-premyera-z-pitan-torgivli-z-ukrayinoyu>

Bush, N. (2020, December 10). *Russia's ongoing aggression against Ukraine and illegal annexation of Crimea: UK statement/ Speech at the OSCE Permanent Council*. <https://www.gov.uk/government/speeches/russias-ongoing-aggression-against-ukraine-and-illegal-annexation-of-crimea-uk-statement>

Explanatory memorandum: UK/Ukraine: Political, Free Trade and Strategic Partnership Agreement. (2020, July). Gov. UK. 2020. <https://www.gov.uk/government/publications/ukukraine-political-free-trade-and-strategic-partnership-agreement-cs-ukraine-no12020>

Mills, C. (2023a, October 14). *Military assistance to Ukraine since the Russian invasion. Research paper*. House of commons library. <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-9477>

Mills, C. (2023b, September 23). *Sanctions against Russia. Research Briefing*. Parliament. UK. <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-9481>

The UK sanctions list: Guidance. (2023, November). Gov. UK. <https://www.gov.uk/government/publications/the-uk-sanctions-list>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

References

Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand. (2014). *Official Gazette of Ukraine*, 75 [in Ukrainian].

Britain introduced new sanctions for Russian pseudo-elections in the occupied territories. (2023, October). European Pravda. [in Ukrainian]. <https://rubryka.com/en/2023/09/29/brytaniya-za-rosijski-psevdivybyry-nazahopenyh-terytoriyah-vvela-novi-sanktsiyi-detali>

Bush, N. (2020, December 10). *Russia's ongoing aggression against Ukraine and illegal annexation of Crimea: UK statement/ Speech at the*

OSCE Permanent Council. <https://www.gov.uk/government/speeches/russias-ongoing-aggression-against-ukraine-and-illegal-annexation-of-crimea-uk-statement>

Diya.Biznes. (2020, July). *Page about Great Britain* [in Ukrainian]. https://export.gov.ua/country/78-velika_britaniia

Explanatory memorandum: UK/Ukraine: Political, Free Trade and Strategic Partnership Agreement. (2020, July). Gov. UK. 2020. <https://www.gov.uk/government/publications/ukukraine-political-free-trade-and-strategic-partnership-agreement-cs-ukraine-no12020>

In Britain, a special envoy of the Prime Minister on trade with Ukraine was appointed. (2021, October 7). Agropolit [in Ukrainian]. <https://agropolit.com/news/18182-ukrayini-viznachili-spetsposlantsya-premyera-z-pitan-torgivli-z-ukrayinoyu>

Mills, C. (2023a, October 14). *Military assistance to Ukraine since the Russian invasion. Research paper*. House of commons library. <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-9477/>

Mills, C. (2023b, September 23). *Sanctions against Russia. Research Briefing*. Parliament. UK. <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-9481>

On the ratification of the Agreement on Political Cooperation, Free Trade and Strategic Partnership between Ukraine and the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland. (2020). Law of Ukraine dated December 16, 2020 No. 1100-IX. *Voice of Ukraine*. 2020. No. 240 [in Ukrainian].

Rashevskaya, K. (2020, December). *The prospects are positive, but Ukraine should consider its own "action plan"*. QHA Crimean news [in Ukrainian]. https://qha.com.ua/ro-polochkam-uk/perspektyvy-pozytyvni-ale-ukrayini-slid-obdumaty-vlasnyj-plan-dij-ekspert-pro-novyj-mehanizm-globalnyh-sanktsij-vid-yes-za-porushennya-prav-lyudyyny/?fbclid=IwAR3jW_IPUXo1SmhUT9tmWBXdQlu5fjzNYDquVCwOeQKCK3QQN85sS11vGv0

The UK sanctions list: Guidance. (2023, November). Gov. UK. <https://www.gov.uk/government/publications/the-uk-sanctions-list>

Vadym Boychenko proposed a model of attracting foreign investments for the implementation of Mariupol revitalization projects (2023, October). Official website of the Mariupol City Council [in Ukrainian]. <https://mariupolrada.gov.ua/news/vadim-bojchenko-zaproponuvav-model-zaluchennja-inozemnih-investicij-dlja-realizacii-proektiv-vidrodzhennja-mariupolja>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Voting Records Search (2020, August). UN General Assembly. <https://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>

Ihor ZABARA, PhD (Law), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0002-6643-0025

e-mail: izbr@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Kateryna RASHEVSKA, PhD Student

ORCID ID: 0000-0001-9090-1934

e-mail: c.rashevskaya@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE POLITICAL, FREE TRADE AND STRATEGIC PARTNERSHIP AGREEMENT BETWEEN THE UNITED KINGDOM OF GREAT BRITAIN AND NORTHERN IRELAND AND UKRAINE IN THE PROMOTION AND PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN UKRAINE

Background. As of today, foreign trade agreements are an important vehicle for development and promotion of human rights. This effect can be achieved by including in the text of such an agreement a human rights clause, a special provision which contains a number of international human rights standards, compliance with which must be guaranteed by the contracting States.

Methods. Throughout the research, the authors employed a complex and differentiated methodology at three main levels: empirical, general logical, and heuristic. Notably, they extensively utilized comparative, epistemological, hermeneutic methods, along with analysis and synthesis, the method of expert evaluations, and the normative-dogmatic approach.

Results. The article focuses on a specific example of these agreements, namely the Political, Free Trade and Strategic Partnership Agreement between the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland. To that end, the article first examines the general development and the importance of bilateral trade between States, as this, in turn, affects its potential in the human rights, humanitarian and security areas. Then the authors outline specific provisions of the Agreement in the context of the topic of the article and analyzes the possible consequences of their implementation, namely due to the aggression of the Russian Federation against Ukraine. The role and significance of the established monitoring bodies and the mechanism for responding to human rights clause violations have been studied separately. The article contains elements of a combinatorial approach, as the analysis of the Political, Free Trade and Strategic Partnership Agreement is carried out, where possible, through comparisons with the Association Agreement between Ukraine and the European Union. Thus, the authors try to find out which of the two agreements has the greatest potential for the development of the human rights system in Ukraine.

Conclusions. The agreement between Ukraine and Great Britain not only preserves but also amplifies the benefits derived from the implementation of the Association Agreement with the EU. It fortifies the existing preferential trade regime and incorporates a 'Baltic-style' human rights clause, fostering the development of national human rights systems in both peacetime and wartime. This marks Ukraine's first foreign economic agreement with specific provisions aimed at countering Russian aggression. In essence, it imparts legal force to the principles and guarantees of the Budapest Memorandum on bilateral relations between Ukraine and Great Britain, laying the foundation for further development in the security partnership.

Keywords: Ukraine, Great Britain, foreign trade agreement, international human rights law, economic diplomacy, human rights clause.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 341:341.9;347:347.4

Віктор КАЛАКУРА, канд. юрид. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0002-8229-5222

e-mail: vik.kalakura@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Олександр ЛОХМАТОВ, студ.

ORCID ID: 0009-0004-9271-1324

e-mail: alexandr.lokhmatov@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НОРМАТИВНІ ТА СУДОВІ АСПЕКТИ ВІДСТУПЛЕННЯ ПРАВА ВИМОГИ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Вступ. Статтю присвячено вивченню особливостей інституту відступлення права вимоги (цесії) в законодавстві України та зарубіжних країн. Актуальність дослідження інституту відступлення права вимоги (цесії) у цивільних правовідносинах характеризується тим, що перехід прав кредитора – складне правове явище в різних юрисдикціях. Крім того, невід'ємною частиною дослідження є практичний аспект застосування інституту цесії українськими й іноземними судами. Ключову дослідницьку увагу приділено питанням уніфікації норм про відступлення права вимоги в міжнародних актах, таких як Конвенції УНІДРУА про міжнародний факторинг 1988 р., Конвенції ООН про відступлення дебіторської заборгованості в міжнародній торгівлі 2001 р. та ін. Розглянуто проблематику трансформації конструкції відступлення права вимоги (цесії) у випадку переведення заставлених суб'єктивних цивільних прав за рішенням суду.

Методи. Було використано такі методи: аналітичний, компаративний, ретроспективний, історичного аналізу, узагальнення, порівняльно-правовий.

Результати. Відступлення права вимоги (цесія) – один з об'єктів цивільних правовідносин, що є засобом задоволення різноманітних інтересів суб'єктів цивільного права. Сенс цього права полягає у переході права вимоги від первісного кредитора (цедента) до нового кредитора (цесіонарія) на підставі правочину. Проте не всі права вимоги можуть бути передані іншим суб'єктам. Цивільне законодавство України, зокрема Господарський і Цивільний кодекси, містять відповідні норми про відступлення права вимоги. У багатьох зарубіжних системах права існує схожий механізм відступлення права вимоги, але конкретні вимоги мають унікальний характер.

Висновки. Виклики сучасного цивільного права вимагають не тільки полегшення використання відступлення права вимоги та заснованих на ньому конструкцій, а й розширення спектра вимог, що можуть бути предметом відступлення, усунення зайвих обмежень, що ускладнюють використання цесії для залучення фінансування, а також підвищення визначеності в питаннях ієрархії прав заявників відступленої вимоги, що конкурують. У зв'язку з розвитком ринку факторингу і застосуванням інституту права вимоги в Україні, виникає необхідність детального дослідження проблем, пов'язаних з переходом прав кредитора до третіх осіб на національному та міжнародному рівнях.

Ключові слова: відступлення права вимоги, факторинг, зобов'язання, уніфікація, перехід прав кредитора до третіх осіб на національному та міжнародному рівнях.

Вступ

Відступлення права вимоги (цесія) – один з об'єктів цивільних правовідносин, який є засобом задоволення різноманітних інтересів суб'єктів цивільного права. Сенс цього права полягає в переході права вимоги від первісного кредитора (цедента) до нового кредитора (цесіонарія) на підставі правочину, тобто передання права вимоги від одного суб'єкта до іншого. Актуальність дослідження інституту відступлення права вимоги (цесії) у цивільних правовідносинах характеризується тим, що перехід прав кредитора являє собою складне правове явище у різних юрисдикціях. Виклики сучасного цивільного права вимагають не тільки полегшити використання відступлення права вимоги та заснованих на ньому конструкцій, а й розширити спектр вимог, що можуть бути предметом відступлення, усунути зайві обмеження, що ускладнюють використання цесії для залучення фінансування, а також підвищити визначеність у питаннях ієрархії прав конкуруючих заявників відступленої вимоги. У зв'язку з розвитком ринку факторингу і застосуванням інституту права вимоги в Україні, виникає необхідність детального дослідження проблем, пов'язаних з переходом прав кредитора до третіх осіб на національному та міжнародному рівнях.

Метою статті є дослідження теоретичних основ відступлення права вимоги у законодавстві України та зарубіжних країн, їхня подальша реалізація на практиці; виокремлення проблем, що виникають унаслідок реалізації відступлення права вимоги та пропозиції щодо їхнього розв'язання.

Методи

У дослідженні використовували аналітичний, компаративний та ретроспективний методи, метод історичного аналізу, узагальнення та порівняльно-правовий метод.

Результати

Відступлення права вимоги в праві України та зарубіжному праві. Історія розвитку інституту відступлення права вимоги. Відступлення права вимоги в римському праві. Інститут відступлення права вимоги (цесії) в сучасному його розумінні походить з імператорського періоду Давнього Риму. Давньоримське договірне зобов'язання мало виключно особистий характер, стосувалося лише тих осіб, які його уклали. Це був персональний зв'язок між кредитором і боржником, який не поширювався на третіх осіб.

У римському приватному праві відступлення права вимоги (цесія) вважали договірним переданням права вимоги кредитора. За принципом римського права, ніхто не може перенести більше прав на іншого, ніж він має сам.

Раніше зобов'язання було невідчужуваним, унаслідок чого заміни його сторін не допускали. Кредитор не міг передати свої права, а боржник не міг перевести свої зобов'язки на інших осіб, оскільки права й обов'язки, встановлені зобов'язанням, не стосувалися третіх осіб, які не брали участі в ньому (Підпригора, 2001). Проте надалі дедалі гостріше почали відчувати потребу в більш гнучкому підході до розв'язання цього питання. Оскільки заміна осіб у зобов'язанні за життя кредитора і боржника тривалий час тоді формально не

© Калакура Віктор, Лохматов Олександр, 2023

допускалася, це вимагало пошуків нових юридичних засобів обходу архаїчних положень тогочасного римського цивільного права.

З плином часу в римському праві почали застосовувати так звану новацію (оновлення зобов'язання), на підставі якої кредитор міг передати своє право вимоги іншій особі. Зі згоди боржника, наприклад, кредитор міг укласти новий договір із третьою особою, за яким він мав намір передати своє право вимоги із тим самим змістом, що був основою виникнення першого зобов'язання. Отже, цей договір скасовував минулі домовленості, встановлюючи зобов'язально-правові відносини між тим самим боржником і новим кредитором.

Водночас новація погашала наявне зобов'язання і створювала нове за умов, що:

- нову угоду укладали саме із цією метою – "погасити" попереднє зобов'язання;
- у новому зобов'язанні з'являється новий елемент порівняно з попереднім зобов'язанням (змінювали сторону в зобов'язанні – кредитора) (Підпригора, & Харитонов, 2006).

Проте заміна кредитора в зобов'язанні у такий спосіб мала багато незручностей. По-перше, заміна була ускладнена з погляду юридичної техніки і не задовольняла потреби торгового обігу на той час. По-друге, для новації вимагали згоду боржника, якої він міг не надати з особистих причин. По-третє, укладання нового договору не лише скасовувало колишню домовленість сторін, але й припиняло дію тих чи інших правових способів забезпечення належного виконання первісного договірного зобов'язання, встановлених для нього, унаслідок чого істотно ускладнювалося становище нового кредитора, що вступив у правовідносини.

Для належної реалізації цього права римські юристи з часом замість новації почали застосовувати досконалішу юридичну форму заміни кредитора, а згодом і боржника, у договірному зобов'язанні.

З метою поширення формулярного процесу, що допускав ведення судових спорів через представника, набула поширення нова форма передання зобов'язання, яка, урешті, отримала назву "cessio" ("активна цесія", "поступка правом вимоги") (Пухан, & Поленак-Акимовская, 1999).

Відступлення права вимоги перетворилося на окремих спосіб передання права від кредитора до іншої особи в пізньоримському приватному праві. Цей спосіб набув популярності завдяки тому, що він не потребував дозволу боржника, що було перевагою цесії над новацією. Про заміну кредитора потрібно було лише належним чином повідомити боржника.

Ще однією перевагою відступлення права вимоги було те, що воно зберігало механізми забезпечення належного виконання зобов'язання, які існували раніше. Як наслідок, під час переходу права вимоги до нового кредитора (цесіонарія) передавали і механізми забезпечення договірного зобов'язання, які вже були встановлені за попереднім договором.

Підставою для укладання договору про відступлення права вимоги могла бути одна із трьох можливих підстав: а) одностороннє волевиявлення кредитора, б) судове рішення, або в) припис закону (Франчози, 2004).

Проте відступлення права вимоги не допускалося, якщо: а) вимога мала суто особистісний характер, б) існував спір щодо наявності підстав вимоги кредитора, в) вимогу передавали на користь особи з більшим впливом.

Крім права відступлення права вимоги, дозволялося також переведення боргу на іншу особу, оскільки особа боржника має вирішальне значення під час переведення боргу на іншу особу, на відміну від відступлення права вимоги в зобов'язанні, де вона інколи не має значення. Це пов'язано з тим, що, вступаючи в зобов'язання, кредитор повинен бути впевненим, що воно буде виконано, а переведення боргу допускається лише за згодою кредитора.

Переведення боргу відбувалося шляхом новації, описаної вище, або шляхом укладання нового договору між кредитором і новим боржником, що припиняв дію попереднього договору між кредитором і старим боржником та встановлював нові договірні відносини. Передумовою переведення боргу встановлювали добровільне прийняття на себе зобов'язання іншої особи. Оскільки переведення боргу зумовлює забезпечення виконання зобов'язання, його іноді оформлювали як заставу або поруку (Підпригора, & Харитонов, 2006).

Незаваром згадані способи були імплементовані в нормативно-правові акти інших країн, наприклад, Цивільний кодекс Франції 1804 р. (ст. 1689–1701), що зберігає чинність і нині з деякими правками (Гражданский кодекс Наполеона..., 2006). Вплив римського права також можна помітити й у німецькому Цивільному кодексі 1896 р. У параграфах 398–413 та 414–419, наприклад, на засадах римського приватного права детально регламентуються відступлення права вимоги та переведення боргу (Жалинский, & Рерихт, 2001).

Важливо розуміти, що здобутки римського права прямо вплинули на розвиток сучасного цивільного права України загалом, зокрема й інституту цесії. Це помітно в нормах Цивільного кодексу УРСР 1963 р. У гл. 17 кодексу регламентується "уступка вимоги і переведення боргу". Вона зберігала традиційне уявлення про цей інститут: первинний кредитор (цедент) перестає бути учасником зобов'язання, а замість нього в зобов'язання вступає нова особа (цесіонарій). У Цивільному кодексі України 2003 р. питанням заміни осіб у зобов'язаннях присвячено ліву частку норм гл. 47.

У звичному розумінні права вимоги, у разі переходу права вимоги від цедента до цесіонарія необхідно враховувати, що предметом зобов'язання є певний різновид права – права вимоги майнового характеру. З метою захисту своїх майнових прав первісний кредитор застосовує не речово-правові способи захисту своїх прав, оскільки з моменту переходу права вимоги від цедента до цесіонарія право власності чи інше речове право у нього не виникає. У цесіонарія не виникатиме право власності чи інше речове право, окрім права розпоряджатися правом вимоги.

Сучасне українське цивільне право має римський підхід до визначення відступлення права вимоги. Цивільний кодекс України (далі – ЦК) у ст. 512 закріплює положення про те, що однією з підстав заміни кредитора у зобов'язанні є передання кредитором своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги).

Відступлення права вимоги у праві зарубіжних країн. У зарубіжних країнах досить ґрунтовно переглядають положення національного права в галузі регулювання зобов'язальних відносин, включно з відступленням права вимоги, а також доктринальні підходи до питань застосування цього інституту. Під час реформи зобов'язального права, проведеної у ФРН, наприклад, положення Німецького цивільного уложення (Bürgerliches Gesetzbuch) були істотно оновлені. У Франції сучасні підходи закріплені в нормах Валютно-

фінансового і Цивільного кодексів, а в США – у нормах Єдиного комерційного кодексу.

Правила та процедури відступлення права вимоги в праві зарубіжних країн можуть варіюватися залежно від країни та її юридичної системи. У США, наприклад, правила відступлення права вимоги регулюються місцевими та федеральним законодавством. У більшості випадків сторони мають укласти письмову угоду, щоб передати право вимоги. У Канаді відступлення права вимоги регулюється законами провінцій. У більшості провінцій передання права вимоги вимагає письмової угоди між сторонами.

Міжнародно-правова уніфікація матеріально-правових норм про відступлення права вимоги. Уніфікація норм про відступлення права вимоги в Конвенції УНІДРУА про міжнародний факторинг 1988 р. Уніфікація норм права у сфері міжнародного факторингу полягає у розробленні позитивного правопорядку на міжнародному рівні у формі конвенції УНІДРУА про міжнародний факторинг 1988 р. з подальшим розробленням окремих положень, присвячених договору факторингу в межах національних законодавств. У 2006 р. Україна стала учасницею Конвенції УНІДРУА про міжнародний факторинг 1988 р.

Сучасний стан розвитку міжнародних комерційних відносин характеризується поглибленням уніфікації правового регулювання транснаціональних факторингових операцій. Цей процес передбачає як підготовку та прийняття міжнародних конвенцій у сфері факторингу, так і розроблення міжнародними факторинговими асоціаціями актів приватноправової уніфікації.

Здобуття Україною незалежності й вихід на світовий ринок як самостійного гравця супроводжувалися економічними реформами та скасуванням адміністративно-правових бар'єрів участі національних суб'єктів підприємницької діяльності в міжнародній торгівлі. Розвиток ринкових відносин в Україні сприяв запозиченню інституту факторингу національним законодавцем.

З огляду на це перед вітчизняною правотворчою практикою стоїть завдання створення й імплементації норм, що регламентували б режим функціонування економічних агентів за нових умов і були витримані в дусі відповідності вимогам та напрацюванням міжнародного приватного права. Таке завдання набуває особливої актуальності в сучасних правових реаліях, адже Україна стала учасницею Конвенції УНІДРУА про міжнародний факторинг 1988 р. Прийняття конвенції зумовлене відсутністю єдиного правового режиму проведення міжнародного факторингу. У цьому контексті наукове вивчення й осмислення міжнародного факторингу, як однієї з відносно нових форм взаємодії українських суб'єктів підприємництва з іноземними контрагентами, що недостатньою мірою врегульована в національному законодавстві, набуває особливої актуальності.

Під конвенційним розумінням "договору факторингу" розуміють договір, укладений між однією стороною (постачальником) й іншою стороною (фактором), відповідно до якого:

- постачальник відступає або може відступати фактору право грошової вимоги, що впливає з договорів купівлі-продажу товарів, укладених між постачальником і його покупцями (боржниками), крім договорів купівлі-продажу товарів, придбаних насамперед для їхнього особистого, сімейного або домашнього використання;
- фактор має виконувати щонайменше дві з таких функцій: 1) фінансування постачальника, включно з

наданням позики та здійсненням авансових платежів; 2) ведення обліку (головної бухгалтерської книги) щодо дебіторської заборгованості; 3) пред'явлення до сплати грошових вимог; 4) захист від несплат з боку боржників;

- боржники мають бути повідомлені про відступлення права грошової вимоги.

Завдяки Конвенції УНІДРУА про міжнародний факторинг 1988 р. перелік послуг, що впливає на кваліфікацію відповідного зобов'язання як факторингу, має вичерпний характер, а отже, набув формально визначеного характеру (Конвенція УНІДРУА про міжнародний факторинг..., 2006).

Договір факторингу за своєю природою є різновидом оплатного договору. А надання фактором послуг постачальникові здійснюється на безповоротній основі. Останні не підлягають безпосередньому поверненню факторові. В обмін на надані послуги постачальник зобов'язаний передати фактору інші блага майнового характеру, а саме – права грошових вимог. Останні компенсують вартість наданих фактором послуг. З іншого боку, передання прав грошових вимог за договором факторингу передбачає відсутність заборгованості постачальника перед фактором (Тараба, 2007). З огляду на це договір міжнародного факторингу можна вважати різновидом приватноправових зобов'язань, що набуває окремої правової спеціалізації як на міжнародному, так і національному рівнях. До того ж, інститут факторингу пов'язаний з інститутом цесії, з якого перший перейняв характерну йому ознаку, – конструкцію переходу права вимоги за правочином, хоча вже з урахуванням власних особливостей факторингу.

Договір міжнародного факторингу належить до договорів про надання послуг. Послуги, що надаються фактором, споживаються постачальником під час їх надання (Внукова, 1998).

Основні положення Конвенції УНІДРУА про міжнародний факторинг 1988 р. спрямовані на врегулювання конкретного зрізу факторингових відносин, що пов'язані з переданням права грошової вимоги. Проте порядок надання додаткових послуг, пов'язаних з відступленням права грошової вимоги, не врегульований положеннями Конвенції (Брагінський, & Вітрянський, 2006).

Правове регулювання відступлення права грошової вимоги передбачає можливість відступлення конкретного відокремленого правовідношення, а не всіх договірних зобов'язань, що оформлені первинним контрактом між боржником та первинним кредитором (Новоселова, 2004).

Відповідно до ст. 7 Конвенції УНІДРУА про міжнародний факторинг 1988 р. можливість набуття фактором забезпечувальних прав, що випливають із договору купівлі-продажу товарів, включно з вигодою від будь-якого положення договору купівлі-продажу товарів, яке зберігає за постачальником його право власності на товар або передбачає право кредитора вступати у володіння власністю, запропонованою як гарантія (Конвенція УНІДРУА про міжнародний факторинг..., 2006).

Цесія за договором факторингу не має наслідком виведення попереднього кредитора з усього обсягу відносин, що виникають за умовами первинного контракту. Конвенційні норми втілюють інший підхід, ніж передбачено ст. 514 ЦК України (Цивільний кодекс України, 2024) та положеннями ст. 9 Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА. Останні орієнтовані на абсолютне правонаступництво щодо прав й обов'язків цедента під час проведення факторингових операцій.

Отже, цесяя за договором міжнародного факторингу має вузькоспеціалізований характер, що дає можливість говорити про її вже комерціалізований характер.

Зі змісту положень основних уніфікованих актів у сфері факторингу випливає, що положення конвенції не мали на меті здійснити універсальне відступлення права грошової вимоги. В останньому випадку фактор має виконати зобов'язання попереднього кредитора, що не реалізовані на момент відступлення права грошової вимоги. У разі відступлення права грошової вимоги, що виникне з іще неукладеного договору, на фактора покладався б обов'язок виконати зобов'язання постачальника за умовами договору, укладеного з боржником з моменту виникнення відповідних зобов'язань. Отже, фактор стає правонаступником лише в конкретному зрізі правовідносин між постачальником і боржником.

Положення конвенції УНІДРУА є дещо непослідовними в питаннях співвідношення факторингових відносин і визначення меж факторингових відносин та відносин, що виникають на підставі первинного договору (з якого виникає право грошової вимоги). Відповідно до положень ст. 3 конвенції, застосування відповідної конвенції можуть бути виключеними як сторонами договору факторингу, так і сторонами договору купівлі-продажу товарів щодо грошових вимог, що впливають тоді, коли фактор був письмово повідомлений про це виключення або після цього.

Відсутність чіткої диференціації щодо обсягу правовідносин, які мають урегульовуватись договором факторингу, створює додаткові обмеження для третіх осіб, зокрема і фактора в частині вибору компетентного позитивного правопорядку. Подібний стан правового регулювання зумовлений тим, що під час підготовки Конвенції УНІДРУА про міжнародний факторинг невизначеним залишилось питання щодо можливості врегулювання її положеннями прав третіх осіб (Report on the contract ..., 1976).

Оскільки у процесі проведення факторингових операцій застосовують механізм цесії, а не новації, то не змінюється зміст системних зв'язків у попередньому правовідношенні, а лише замінюється кредитор, а сплата боргу для боржника є виконанням не факторингового зобов'язання, а зобов'язання, на підставі якого виникає право грошової вимоги. Фактор тут виконує функції первісного кредитора. З урахуванням цього, відносини між фактором і боржником виникають з моменту надсилання повідомлення про відступлення права грошової вимоги. Це сприяє розмежуванню контракту як різновиду юридичних фактів і як конкретного зобов'язального правовідношення, що безпідставно ототожнюються в науковій літературі.

Завдяки договору міжнародного факторингу оформлюють тристороннє зобов'язання, що характеризується обов'язком фінансового агента здійснити фінансування та надати додаткові фінансові послуги, а постачальник має відступити своє право грошової вимоги до боржника. При цьому один із трьох суб'єктів не бере участі в укладанні договору факторингу (Приходько, 2005).

Національно-правове регулювання відступлення права грошової вимоги передбачає слідування принципу "nemo dat quod non habet" (Токунова, 2012), тобто в буквальному сенсі слова, "ніхто не може віддати те, чого у нього немає". Це юридичне правило іноді ще називають правилом nemo dat. Воно стверджує, що купівля майна в особи, яка не має права власності на нього, також позбавляє покупця права власності.

Отже, встановлення в положеннях цивільного законодавства окремого правового регулювання для договорів "фінансування під відступлення права грошової вимоги" має важливе практичне значення, оскільки вітчизняне законодавство не пристосоване до вільного обороту грошових вимог. Зі свого боку, відступлення права грошової вимоги за умовами договору з іще не укладених на момент відступлення права грошової вимоги договорів спростовує твердження про багатосторонній характер договору міжнародного факторингу.

Уніфікація норм про відступлення права вимоги в Конвенції ООН про відступлення дебіторської заборгованості в міжнародній торгівлі 2001 р. Уніфікація є загальною тенденцією правового регулювання міжнародних факторингових операцій. Однак відсутність єдиного уніфікованого правового режиму здійснення факторингових операцій і відсутність актуального правового регулювання факторингу сприяли зростанню питомої ваги квазіправових регуляторів цих правовідносин.

Конвенція ООН про відступлення дебіторської заборгованості в міжнародній торгівлі 2001 р. застосовується до угод (напр., до кредитування на основі активів, факторингу, форфейтингу, сек'юритизації, проектного фінансування), що мають основоположне значення для фінансування міжнародної торгівлі. Водночас невизначеність щодо змісту правового режиму, застосовного до відступлення дебіторської заборгованості, і щодо вибору такого режиму є перешкодою для розвитку міжнародної торгівлі.

Зазначена конвенція не ратифікована Україною станом на 2023 р. Її розроблення здійснювала Робоча група ЮНСІТРАЛ з питання міжнародної договірної практики з листопада 1995 р. по липень 2000 р., коли на 33-й сесії Асамблеї ООН № 56/8 (Nations, 2004) з міжнародного торговельного права було розглянуто підготовлений цією групою Аналітичний коментар до проекту Конвенції про відступлення дебіторської заборгованості, а також добірки зауважень урядів і міжнародних організацій за проектом цього документа.

З урахуванням положень преамбули конвенції, остання розроблялась з метою подолання невизначеності в питаннях правового регулювання міжнародного факторингу та була спрямована на створення єдиних правил у сфері відступлення дебіторської заборгованості.

Розроблення Конвенції про відступлення дебіторської заборгованості в міжнародній торгівлі продемонструвало намір регуляції правопорядку і поповнення сфери правової регламентації факторингових відносин за наявності міжнародного елемента, а також за відсутності диференціацією факторингових операцій, що існують у договірній практиці.

Отже, положення конвенції передбачають поширення дії відповідного міжнародного документа на відносини, пов'язані з відступленням як міжнародної дебіторської заборгованості, так і відступленням дебіторської заборгованості. Зміст ст. 8 Конвенції передбачає можливість проведення операцій закритого факторингу (Брагінський, & Вітрянський, 2006).

Зміст конвенції коротко описано в пояснювальній записці Секретаріату ЮНСІТРАЛ із зазначеного документа. Якоюсь мірою документ можна вважати альтернативою Конвенції УНІДРУА 1988 р. Важливо, що п. 2 ст. 38 конвенції прямо встановлює її пріоритет над нормами останньої.

Конвенція усуває правові перешкоди для операцій із фінансування під дебіторську заборгованість, зокрема й за допомогою:

- визнання дійсності поступок майбутньої дебіторської заборгованості та позбавлення сили договірних обмежень на поступку дебіторської заборгованості;
- зміцнення визначеності з багатьох питань, таких як сила поступки у відносинах між цедентом та цесіонарієм, а також щодо боржника;
- роз'яснення щодо права, що застосовують до ключових питань, таких як пріоритет між вимогами, що конкурують;
- встановлення матеріально-правового режиму, що регулює пріоритет між вимогами, що конкурують, та який держави можуть прийняти на факультативній основі (Nations, 2004).

Стаття 1 Конвенції передбачає можливість проведення подальших відступлень права грошової вимоги. Так само Загальні правила міжнародного факторингу 2010 р. передбачають можливість перевідступлення експорт-фактором дебіторської заборгованості у випадку невиконання імпорту-фактором своїх зобов'язань за умовами договору.

Стаття 3 Конвенції ЮНСІТРАЛ 2001 р. вказує, що останню застосовують як до відступлення міжнародної дебіторської заборгованості, так і міжнародного відступлення дебіторської заборгованості. Відповідно до ст. 3 Конвенції ЮНСІТРАЛ 2001 р., дебіторська заборгованість є міжнародною, якщо на момент укладання початкового договору цедент і боржник перебувають у різних державах. Поступка є міжнародною, якщо в момент укладання договору поступки цедент і цесіонарій перебувають у різних державах. Отже, положення документа розширюють обсяг відносин, ускладнених іноземним елементом за суб'єктивним складом.

Можемо зробити висновок, що Конвенція про відступлення дебіторської заборгованості в міжнародній торгівлі 2001 р. усуває прогалину у правовому режимі проведення міжнародних факторингових операцій. Відповідно до ст. 3 конвенції, це поширюється на відступлення міжнародної дебіторської заборгованості (коли цедент і боржник перебувають на території різних держав) та міжнародне відступлення дебіторської заборгованості (коли цедент і цесіонарій перебувають на території різних держав) (Nations, 2004).

Уніфікація норм про відступлення права вимоги в Конвенції про міжнародні гарантії щодо рухомого обладнання 2001 р. Права вимоги в зазначеній конвенції зазвичай забезпечують іпотекою за іноземним правом (переважно англійським) і засобами захисту прав кредиторів, передбачених Конвенцією про міжнародні гарантії стосовно рухомого обладнання від 16 листопада 2001 р. та Протоколом з авіаційного обладнання (далі – Кейптаунська конвенція).

Проте внаслідок невпевненості іноземних кредиторів у можливості належного захисту своїх прав від порушень з боку боржника через механізми Конвенції та іноземною іпотекою, для зменшення можливих ризиків зазвичай авіаційне обладнання також передають в іпотеку за українським правом. Механізми захисту прав кредиторів за Кейптаунською конвенцією та за українським законодавством усе ще залишаються недослідженими в нашій країні.

Кейптаунська конвенція набрала чинності 1 березня 2006 р. Конвенція та Протокол ратифіковані Верховною

Радою України 6 червня 2012 р. і набрали чинності для нашої держави 1 листопада 2012 р.

Кейптаунська конвенція зменшує ризики фінансування авіаційної галузі шляхом створення уніфікованої системи захисту прав кредиторів. Причому для цілей конвенції термін *кредитор* має дуже широке значення і може серед іншого означати лізингодавця, продавця, іпотекодержателя авіаційного обладнання залежно від правочину. Для досягнення цієї мети конвенція створює ефективний міжнародний режим захисту інтересів кредитора за допомогою встановлення способів захисту порушених прав і створення міжнародної системи реєстрації гарантій кредиторів у Міжнародному реєстрі майнових прав на рухоме авіаційне обладнання. Міжнародний реєстр встановлює правила визначення пріоритетності гарантій кредиторів, а внесення до нього запису про правочин у жодному разі не впливає на реєстрацію авіаційного обладнання в національних реєстрах.

Відповідно до ст. 8–9 Конвенції у разі порушення боржником своїх зобов'язань кредитор на власний вибір може скористатися такими засобами захисту своїх прав (якщо вони передбачені у відповідному договорі):

- прийняти у володіння наданий йому в порядку забезпечення виконання зобов'язання об'єкт або встановити контроль за ним;
- продати або передати в лізинг будь-який такий об'єкт;
- інкасувати або отримати будь-які доходи або прибутки, які утворюються внаслідок управління таким об'єктом або його використання;
- звернутися до суду із проханням винести рішення, що санкціонує або наказує вчинення будь-якої з дій, зазначених вище;
- скористатися спеціальними засобами захисту прав у разі ініціювання процедури банкрутства проти боржника.

Стаття 181 Цивільного кодексу України передбачає, що режим нерухомої речі може бути поширений законом на повітряні судна. Відповідно до ст. 1 Закону України "Про іпотеку" від 5 липня 2012 р. № 5059-VI (далі – Закон про іпотеку) застава повітряних суден регулюється правилами, визначеними цим документом. Отже, для цілей застави Закон про іпотеку поширює режим нерухомої речі на авіаційні об'єкти. Зазначений закон також передбачає, що договір іпотеки підлягає нотаріальному посвідченню та державній реєстрації. Відповідно до цього закону, пріоритет права іпотекодержателя на задоволення забезпечених іпотекою вимог коштом предмета іпотеки щодоо зареєстрованих у встановленому законом порядку прав чи вимог інших осіб на передане в іпотеку нерухоме майно виникає з моменту державної реєстрації іпотеки. Зареєстровані права та вимоги на нерухоме майно підлягають задоволенню згідно з їхнім пріоритетом – у черговості їхньої державної реєстрації.

З огляду на національний досвід забезпечення прав кредиторів іпотекою, можна зробити такі висновки:

- застава авіаційного об'єкта здійснюється шляхом укладання договору іпотеки;
- для того, щоб іпотекодержатель мав пріоритет перед іншими кредиторами, договір іпотеки авіаційного об'єкта підлягає державній реєстрації в державному реєстрі об'єктів рухомого майна.

Через відсутність широкої практики застосування Кейптаунської конвенції наразі важко сказати, якому реєстру (Міжнародному чи національному) суди України надаватимуть пріоритет під час звернення стягнен-

ня на авіаційні об'єкти кредиторами (Захист прав кредиторів..., 2013).

Можливість цесії за наявності рішення суду про стягнення активу. Практика судів України щодо відступлення права вимоги. Основними покупцями кредитів є факторингові та колекторські компанії, банки та приватні інвестори. Відступлення права вимоги є однією з підстав заміни кредитора в зобов'язанні відповідно до ст. 512 Цивільного кодексу України. Значна кількість кредитних зобов'язань перед банківськими установами забезпечується зазвичай іпотекою, і в разі відступлення права вимоги за основним зобов'язанням до цесіонаря переходить і право вимоги за іпотекою.

Практика демонструє, що факторингова чи колекторська компанія здійснює відступлення права вимоги за раніше відступленим зобов'язанням, причому зобов'язання відступається частинами різним суб'єктам (Товариство з обмеженою відповідальністю "Фінансова компанія "Юнайтед" проти..., 2019). Таке дроблення (поділ) кредитного зобов'язання, забезпеченого іпотекою часто ставить боржника в дещо невігідне становище і створює для нього додаткові ризики. Зокрема, у разі повторного відступлення меншої частини зобов'язання третій особі з переданням під цю меншу частину ста відсотків забезпечення у вигляді іпотеки, вартість якої перевищує вартість усього відступленого зобов'язання, виникає ситуація, коли новий власник меншої частини звертає стягнення на об'єкт іпотеки, реалізуючи його зазвичай за мінімальною ціною, а інший кредитор у позовному провадженні отримує самостійну можливість стягнення незабезпеченої решти відступленого грошового зобов'язання. Наслідком таких дій для боржника може стати і втрата права на об'єкт іпотеки, коли більша частина боргу виявиться непогашеною, і додаткові витрати, яких він не мав би без дроблення зобов'язання.

Велика палата Верховного Суду у справі № 909/968/16 висловила позицію, що у ЦКУ проведено розмежування правочинів, предметом яких є відступлення права вимоги, а саме: правочинів із відступлення права вимоги (цесія) та договорів факторингу. Відмінність полягає в суб'єктному складі правочинів, предметі та меті укладання договору, обов'язковій оплатності договору факторингу, формі договору (Відкрите акціонерне товариство "Івано-Франківський птахокомбінат"..., 2019).

В. Пушай зазначає, що відступлення права вимоги (цесія) характеризується такими ознаками:

- є вольовим актом особи, якій належить суб'єктивне цивільне право вимоги;
- має правочинну природу, тобто здійснюється актом особи, якій належить відповідне право вимоги.

Водночас такий правочин є двостороннім, оскільки для його вчинення необхідне волевиявлення цесіонаря (Пушай, 2013).

Проте в сучасній національній практиці зустрічається примусовий підхід до питання відступлення права вимоги. Принцип "примусового стягнення" (відчуження без згоди), наприклад, використовують, зокрема, у положеннях Закону України "Про мораторій на стягнення майна громадян України, наданого як забезпечення кредитів в іноземній валюті" для позначення і переходу права власності на заставлене майно, без урахування волі його власника (Про мораторій на стягнення майна..., 2021).

Постає проблема, чи можна вважати переведення заставлених суб'єктивних цивільних прав боржника на

кредитора за рішенням суду примусовою цесією, або ж відбувається правонаступництво (п. 2 ч. 1 ст. 512 ЦК України) чи один з особливих випадків, не внесених у ч. 1 ст. 512 ЦК України, однак існування якого передбачено ч. 2 зазначеної статті.

У такому випадку відбувається сингулярне правонаступництво, оскільки набуття майнового права вимоги кредитором залежить від наявності відповідних прав у боржника, хоча волю останнього і не враховують у процесі здійсненні передання. Однак у цьому випадку необхідно звернути увагу на правові позиції, висловлені щодо цього вищими судовими інстанціями.

Верховний Суд України у своїй постанові від 11 грудня 2013 р. у справі № 6-124цс13 підтримав практику правозастосування, зокрема Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Суд виходив з того, що позивач, як іпотекодержатель, має право на підставі ч. 2 ст. 16 ЦК України, ст. 36, 37 Закону України "Про іпотеку" захистити свої майнові права, звернувшись до суду з позовом про звернення стягнення на предмет іпотеки шляхом визнання права власності на спірне майно, оскільки договорами іпотеки передбачено, що іпотекодержатель за своїм вибором звертає стягнення на предмет іпотеки одним із перерахованих у договорі способів, зокрема і шляхом передання іпотекодержателю права власності на предмет іпотеки в рахунок виконання забезпечених іпотекою зобов'язань (Публічне акціонерне товариство "Укрсоцбанк" до Особа_18, 2013).

Вищий господарський суд України у своїй постанові від 16 грудня 2014 р. у справі № 39/5005/4527/2012 на підставі аналізу ч. 2 ст. 1, а також ст. 11 Закону України "Про заставу" прямо зазначив, що договір застави за своєю правовою природою є договором відчуження майна (Публічне акціонерне товариство "Дніпропетровський завод...", 2014). Цей висновок відображений і в інших судових рішеннях у контексті положень Закону України "Про заставу". В основу покладено тезу про те, що, власне, застава або іпотека є видом забезпечення виконання зобов'язання. Проте, якщо законом, умовами договору застави / задоволення вимог іпотекодержателя передбачено набуття заставодержателем (іпотекодержателем) права власності на предмет застави (іпотеку) як спосіб звернення стягнення на нього, то у такому разі виникнення визначених умовами відповідних договорів або застереження обставин, зокрема порушення заставодавцем (іпотекодавцем) своїх обов'язків за основним договором, спричиняє трансформацію договору застави з договору про забезпечення виконання основного зобов'язання в договір про відчуження.

Отже, звернення кредитором щодо стягнення на суб'єктивне цивільне право вимоги боржника в іншому зобов'язанні являє собою примусове відступлення права вимоги та є підґрунтям для розмежування добровільної і примусової цесії.

Практика іноземних країн. Якщо в українському законодавстві боржника не повідомляють письмово про заміну кредитора в зобов'язанні, і новий кредитор несе ризик несприятливих для нього наслідків (ст. 516 ЦК України), то у західно-правовій традиції регулювання відповідних суспільних відносин надає чинності цесії перед третіми особами лише під час повідомлення боржника про її здійснення або отримання від нього згоди на відступлення права вимоги (Годэмэ, 1948).

У такій ситуації боржник у зобов'язанні, до змісту якого входить відповідне суб'єктивне цивільне право вимоги, поінформований про весь ланцюжок переходів

права вимоги, а отже, обізнаний про суб'єкта, на користь якого здійснюється відступлення права вимоги. Такий підхід був виправданий лише посиленням гарантій забезпечення законних інтересів нового набувача права вимоги, який отримав відповідне право у другому або наступних процесах відступлення.

Дискусія і висновки

Відповідно до ст. 512–516 Цивільного кодексу України, кредитор у зобов'язанні може бути замінений іншою особою шляхом відступлення свого права вимоги за правочином. Правочин, яким передається право вимоги у зобов'язанні новому кредиторі, має вчинятися в тому самому порядку, що й правочин, на підставі якого виникло зобов'язання. Якщо інше не встановлено договором або законом, до нового кредитора переходять права первісного кредитора у зобов'язанні в повному обсязі та на умовах, що існували на момент переходу прав.

Інститут відступлення права вимоги, також відомий як цесія, дійсно походить із Давнього Риму. У римському праві ця практика вже давно використовувалася та була врегульованою, і вона відіграла важливу роль у римській юридичній системі.

Правила відступлення права вимоги (цесії) в різних зарубіжних країнах суттєво відрізняються і регулюються законами конкретної юрисдикції. Велика кількість країн вимагає письмової угоди для передання права вимоги, але вимоги щодо форми, процедури й інші правила можуть бути різними.

Зі свого боку, Кейптаунська конвенція, або ж Конвенція про міжнародні гарантії щодо рухомого обладнання, є важливим інструментом для стимулювання міжнародного фінансування рухомого майна і забезпечення прав й інтересів різних сторін, що беруть участь у таких операціях. Вона сприяє розвитку міжнародного комерційного обладнання та сприяє стабільності й упевненості в міжнародних фінансових операціях.

Понад 90 країн приєдналися до Конвенції УНІДРУА, що стала важливим інструментом для регулювання міжнародних договорів. Однак країни мають право ратифікувати чи не ратифікувати цю конвенцію, тому її можна не застосовувати в усіх міжнародних угодах купівлі-продажу.

Заслуговує окремої уваги той факт, що в сучасній національній практиці зустрічаємо примусовий підхід до питання відступлення права вимоги. Ураховуючи це, виникає питання: чи можна вважати переведення заставлених суб'єктивних цивільних прав боржника на кредитора за рішенням суду примусовою цесією, або ж відбувається правонаступництво (п. 2 ч. 1 ст. 512 ЦК України) чи один з особливих випадків, не внесених у ч. 1 ст. 512 ЦК України, однак існування якого передбачається ч. 2 зазначеної статті.

Відповідно, відбувається сингулярне правонаступництво, оскільки набуття майнового права вимоги кредитором залежить від наявності відповідних прав у боржника, хоча волю останнього і не враховують під час здійснення передання. Однак необхідно враховувати правові позиції, висловлені щодо цього вищими судовими інстанціями.

Внесок авторів: Віктор Калакура – методологія, написання (перегляд і редагування); Олександр Лохматов – концептуалізація, написання (оригінальна чернетка).

Список використаних джерел

Брагинський, М. І., & Вітрянський, В. В. (2006). *Договірне право. (Кн. 5). Т. 1. Договори про позику, банківський кредит і факторинг. Договори, спрямовані на створення колективних утворень.* Статут.

Відкрите акціонерне товариство "Івано-Франківський птахокомбінат" проти Публічного акціонерного товариства "Мегабанк", Товариства з обмеженою відповідальністю "НІКІ", Велика Палата Верховного Суду, 11 вересня 2019, 909/968/16 (Україна).

Внукова, Н. М. (1998). *Основи факторингу.* Знання ККО.

Годэмэ, Е. (1948). *Общая теория обязательств* (И. Б. Новицкий, Пер.). Юрид. вид. М-ва юстиції СРСР.

Громадянський кодекс Наполеона (кодекс Наполеона). (2006). (В. Н. Захватаєв, Пер.; А. С. Довгерт, Отв. ред.). Истина.

Жалинський, А. Э., & Рерихт, А. А. (2001). *Введение в немецкое право.* Спарк.

Захист прав кредиторів при лізингу повітряних суден. (2013, 24 вересня). Блог Interlegal. <https://corporate.interlegal.com.ua/zahist-prav-kreditor-v-pri-l-zingu-po>

Конвенція УНІДРУА про міжнародний факторинг (Оттава, 28 травня 1988 року) (укр/рос), Конвенція Міжнародного інституту уніфікації приватного права (2006). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_210#Text Новоселова, Л. А. (2004). *Сделки уступки права (требования) в коммерческой практике. Факторинг.* Статут.

Підпригора, О. А. (2001). *Римське приватне право* (3-тє вид.). Видавничий Дім "Ін Юре".

Підпригора, О. А., & Харитонов, Є. О. (2006). *Римське право.* Юрінком Інтер.

Приходько, А. А. (2005). *Договор международного факторинга в международном частном праве* [Дисс. канд. юрид. наук : 12.00.03]. https://static.freereferats.ru_avtoreferats/01002869486.pdf?ver=4

Про мораторій на стягнення майна громадян України, наданого як забезпечення кредитів в іноземній валюті. (2021). Закон України № 1304-VII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1304-18#Text>

Публічне акціонерне товариство "Дніпропетровський завод з ремонту та будівництва пасажирських вагонів" проти Публічного акціонерного товариства "Банк Кредит Дніпро". (2014). Вищий господарський суд України, 16 грудня 2014, 39/5005/4527/2012 (Україна).

Публічне акціонерне товариство "Укрсоцбанк" до Особа_18. (2013). Судові палати у цивільних та господарських справах Верховного Суду України, 11 грудня 2013, 6-124ц13 (Україна).

Пушан, І., & Поленак-Акимовская, М. (1999). *Римское право* (В. А. Томсинов, Пер.). Зерцало.

Пушай, В. І. (2013). Проблемні аспекти здійснення заміни осіб у зобов'язаннях. *Форум права*, 3, 502–506.

Тараба, Н. В. (2007). *Зовнішньоекономічні угоди з комерційним фінансуванням* [Неопубл. дис. канд. юрид. наук]. КНУТШ.

Товариство з обмеженою відповідальністю "Фінансова компанія "Юнайтед" проти Вищого навчального закладу "Відкритий міжнародний університет розвитку людини "Україна". (2019). Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду, 25 червня 2019, 910/6648/18 (Україна).

Токунова, А. В. (2012). Окремі питання щодо послуг, які надаються за договором факторингу. *Право України*, (6), 296–301.

Франчози, Дж. (2004). *Институционный курс римского права* (Л. Л. Кофанов, Отв. ред.). Статут.

Цивільний кодекс України. (2024). Кодекс України № 435-IV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

Nations, U. (2004). *United Nations Convention on the Assignment of Receivables in International Trade.* United Nations.

Report on the contract of factoring prepared by the Secretariat. (1976). UNIDROIT – International Institute for the Unification of Private Law. <https://www.unidroit.org/english/documents/1976/study58/s-58-01-e.pdf>

References

Braginsky, M. I., & Vitryansky, V. V. (2006). *Contract law. (Book five). Vol. 1. Loan agreements, bank credit and factoring. Agreements aimed at creating collective entities.* Statut [in Ukrainian].

Civil Code of Ukraine. (2024). Code of Ukraine. No 435-IV [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

Franchozzi, J. (2004). *Institutional Course of Roman Law* (L. L. Kofanov, Editor-in-Chief). Statut [in Russian].

Gaudeme, E. (1948). *The general theory of obligations* (I. B. Novitsky, Trans.). Ministry of Justice of the USSR [in Russian].

Limited Liability Company "United" v. Higher Educational Institution "Open International University of Human Development "Ukraine", Supreme Court as part of the panel of judges of the Cassation Commercial Court, June 25, 2019, 910/6648/18 (Ukraine) [in Ukrainian].

Napoleon's Civil Code (Napoleon's Code). (2006). (V. N. Zakhvataev, Trans.; A. S. Dovgert, Exec. ed.). Istina [in Russian].

Nations, U. (2004). *United Nations Convention on the Assignment of Receivables in International Trade.* United Nations.

Novoselova, L. A. (2004). *Transfer of rights (claims) transactions in commercial practice. Factoring.* Statut [in Russian].

On the moratorium on the recovery of property of Ukrainian citizens provided as security for loans in foreign currency. (2021). Law of Ukraine No. 1304-VII [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1304-18#Text>

Pidprihora, O. A. (2001). *Roman private law* (3rd ed.). "In Yure" Publishing House [in Ukrainian].

Podiprigora, O. A., & Kharitonov, E. O. (2006). *Roman law*. Yurinkom Inter [in Ukrainian].

Prikhodko, A. A. (2005). *International factoring agreement in private international law* [Author's Ref. for the application for a scientific degree of science and technology: 12.00.03] [in Russian]. https://static.freereferats.ru/_avtoreferats/01002869486.pdf?ver=4

Protection of creditors' rights in aircraft leasing. (2013, September 24). Blog Interlegal [in Ukrainian]. <https://corporate.interlegal.com.ua/zahist-prav-kreditor-v-pri-l-zingu-po/>.

Public Joint-Stock Company "Dnipropetrovsk Passenger Car Repair and Construction Plant" v. Bank Credit Dnipro Public Joint-Stock Company. (2014). Higher Commercial Court of Ukraine, December 16, 2014, 39/5005/4527/2012 (Ukraine) [in Ukrainian].

Public Joint-Stock Company "Ivano-Frankivsk Poultry Factory" v. Public Joint-Stock Company "Megabank", Limited Liability Company "NIKI", Grand Chamber of the Supreme Court, September 11, 2019, 909/968/16 (Ukraine) [in Ukrainian].

Public Joint-stock company "Ukrasotsbank" to Person_18. (2013). Judicial Chambers in Civil and Commercial Cases of the Supreme Court of Ukraine, December 11, 2013, 6-124цц13 (Ukraine) [in Ukrainian].

Pukhan, I., & Polenak-Akimovskaya, M. (1999). *Roman law* (V. A. Tomsynov, Trans.). Zercalo [in Russian].

Pushai, V. I. (2013). Problematic aspects of replacing persons in obligations. *Forum prava*, 3, 502–506 [in Ukrainian].

Report on the contract of factoring prepared by the Secretariat. (1976). UNIDROIT – International Institute for the Unification of Private Law. <https://www.unidroit.org/english/documents/1976/study58/s-58-01-e.pdf>.

Taraba, N. V. (2007). *Foreign economic agreements with commercial financing* [Unpublished. thesis Ph.D. law sciences]. KNUTSH [in Ukrainian].

Tokunova, A. V. (2012). Other issues regarding the services provided under the factoring contract. *Law of Ukraine*, 6, 296–301 [in Ukrainian].

UNIDROIT Convention on International Factoring (Ottawa, May 28, 1988) (Ukrainian/Russian), Convention of the International Institute for the Unification of Private Law (2006) [in Ukrainian]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_210#Text

Vnukova, N. M. (1998). *Basics of factoring*. Znannya KKO [in Ukrainian].

Zhalinsky, A. E., & Roericht, A. A. (2001). *Introduction to German law*. Spark [in Russian].

Отримано редакцією журналу / Received: 04.12.23

Прорецензовано / Revised: 23.12.23

Схвалено до друку / Accepted: 23.01.24

Viktor KALAKURA, PhD, Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0002-8229-5222

e-mail: vik.kalakura@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Oleksandr LOKHMATOV, Student

ORCID ID: 0009-0004-9271-1324

e-mail: alexandr.lokhmatov@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

REGULATORY AND JUDICIAL ASPECTS OF ASSIGNMENT OF THE RIGHT OF CLAIM IN THE LEGISLATION OF UKRAINE AND FOREIGN STATES

Background. *The article is dedicated to the study of the peculiarities of the institution of assignment of the right of claim (cession) in the legislation of Ukraine and foreign states. The relevance of the study of the institution of assignment of the right of claim (cession) in civil legal relations is characterized by the fact that the transfer of creditor's rights is a complex legal phenomenon in different jurisdictions. In addition, the practical aspect of the application of the institution of cession by Ukrainian and foreign courts is an integral part of the study. Key research attention has been paid to the issue of unification of norms on the assignment of the right of claim in international acts, such as the UNIDROIT Convention on International Factoring dated 1988, the UN Convention on the Assignment of Receivables in International Trade dated 2001, etc. The problem of transformation of the construction of the assignment of the right of claim (cession) in the case of the transfer of pledged subjective civil rights by a court decision is considered.*

Methods. *The following methods were used: analytical, comparative, retrospective, historical analysis, generalization, comparative legal.*

Results. *Assignment of the right of claim (cession) is one of the objects of civil legal relations, which serves as a mean of satisfying various interests of subjects of civil law. The meaning of this right lies in the transfer of the right of claim from the original creditor (assignor) to the new one (assignee) on the basis of the deal. However, not all claim rights can be transferred to other subjects. The civil legislation of Ukraine, in particular the Commercial and Civil Codes, contain relevant rules on the assignment of the right of claim. In many foreign legal systems, there is a similar mechanism for the assignment of the right of claim, but specific claims are of a unique nature.*

Conclusions. *The challenges of modern civil law require not only to facilitate the use of the assignment of the right of claim and the constructions based on it, but also to expand the range of claims that can be the subject of cession, to remove unnecessary restrictions that complicate the use of cession to attract financing, as well as to increase certainty in matters of the hierarchy of rights competing claimants of the assigned claim. In connection with the development of the factoring market and the application of the institution of the right of claim in Ukraine, there is a need for a detailed study of the problems related to the transfer of the creditor's rights to third parties at the national and international levels.*

Keywords: *assignment of the right of claim, factoring, obligations, unification, transfer of the creditor's rights to third parties at the national and international levels.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 341.9+341.384+339.726.5]:347.131.222

Богдан КРИВОЛАПОВ, канд. юрид. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-5933-7850
e-mail: kryvolapov@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РЕСТИТУЦІЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ТА НОРМИ ПОЗОВНОЇ ДАВНОСТІ

Вступ. Питання реституції та повернення культурних цінностей в Україні стало особливо актуальним у зв'язку з агресією проти нашої країни. За даними моніторингових груп, культурні цінності незаконно вивозять до країни-окупанта. Деякі можуть потрапити до музеїв Росії, але значна частина може стати власністю приватних осіб за кордоном, що буде вимагати подання судових позовів для їхнього повернення.

Методи. У дослідженні було використано такі методи: діалектичний, системно-структурний і порівняльно-правовий.

Результати. Автор розглядає особливості застосування позовної давності щодо повернення культурних цінностей у країнах континентальної та англо-американської системи права та аналізує доктрину "несприятливого володіння", яку використовують у країнах романо-германської системи права. Для цього було докладно вивчено та розглянуто такі нормативні акти, як Цивільний кодекс Швейцарії і Кодекс культурної та ландшафтної спадщини Італії 2004 р. Особливу увагу приділено аналізу Конвенції УНІДРУА про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності від 24 червня 1995 р. Доведено, що підхід, який застосовується в цій конвенції, є гнучким і збалансованим, сприяє захисту як первинного власника, так і добросовісного набувача.

Висновки. Визначено, що використання доктрини "несприятливого володіння" в чистому вигляді створює серйозні проблеми для первинного власника культурних цінностей, у якого ці об'єкти були незаконно вилучені. Встановлено, що концепція позовної давності в спорах щодо повернення культурних цінностей у Великій Британії є досить ефективною і належним чином захищає власників зазначених об'єктів. Обґрунтовано, що в законодавстві України є цілком доцільно передбачити спеціальні норми про позовну давність для реституції та повернення культурних цінностей. Як приклад можна використати модель, що передбачена в Конвенції УНІДРУА або в Кодексі культурної та ландшафтної спадщини Італії.

Ключові слова: позовна давність, культурні цінності, добросовісний набувач, несприятливе володіння, фактичне відкриття, належна обачність, вимога та відмова, реституція.

Вступ

Питання реституції та повернення культурних цінностей під час збройних конфліктів нині є вкрай актуальним для України. Агресія проти нашої держави створила багато проблем, пов'язаних із розкраданням, привласненням культурних цінностей, знищенням пам'яток культури. За даними Міністерства культури та інформаційної політики України та ЮНЕСКО було зафіксовано неодноразове вивезення культурних цінностей до країни-окупанта. Вочевидь, деякі незаконно вивезені об'єкти будуть виявлятися у музеях Російської Федерації. Проте цілком імовірно, що багато культурних цінностей, викрадених з музеїв України та приватних колекцій, можуть бути у володінні приватних осіб в інших країнах. Позови про повернення незаконно вивезених з території України культурних цінностей будуть неминучими.

Серед представників вітчизняної науки міжнародного приватного права небагато досліджень із зазначеної проблематики. З огляду на це теоретичним і методологічним підґрунтям пропонованого дослідження є здобутки таких зарубіжних учених, як С. Бібас (Bibas, n. d.), Л. ван Вліт (Vliet et al., 2021), Е. Кенйон (Kenyon, & Mackenzie, 2002), А. Чечі (Chechi, 2017/2018) і інших науковців.

Методи

Основними методами дослідження стали: діалектичний, системно-структурний, системний і порівняльно-правовий. Діалектичний метод дав змогу виявити й порівняти різні наукові теорії та позиції щодо застосування позовної давності в справах про повернення культурних цінностей і зробити певні висновки. За допомогою системно-структурного методу вставлена взаємодія норм позовної давності щодо реституції культурних цінностей із загальними положеннями щодо захисту права власності. Порівняльно-правовий метод дав змогу вивчити таке юридичне явище, як застосування норм

позовної давності у спорах щодо реституції культурних цінностей у різних правових системах.

Результати

Для встановлення особливостей застосування норм про позовну давність у спорах щодо реституції та повернення культурних цінностей насамперед необхідно проаналізувати, право якої країни застосовується до цих норм.

Традиційно вважають, що у країнах романо-германської системи права найпопулярнішою колізійною нормою до позовної давності є *lex causae* (Криволапов, 2001). Суть її полягає в тому, що до позовної давності застосовують право тієї країни, що застосовується до зазначених правовідносин. Такий підхід знайшов своє відображення в законодавстві про міжнародне приватне право Бельгії, Болгарії, Греції, Італії, Португалії, Нідерландів, Швеції, України (Криволапов, 2001). У країнах англо-американського права протягом тривалого періоду часу застосовували колізійний принцип *lex fori*. Однією із причин такого підходу було те, що англійські й американські юристи сприйняли процесуально природу позовної давності. Оскільки питання цивільного процесу регулюють національним правом країни, де розміщується суд, що розглядає справу, то застосування іноземних норм про позовну давність було вилучено (Криволапов, 2001). Застосування принципу *lex fori* для позовної давності було сприйнято багатьма країнами англо-американського права, включно з Великою Британією, Австралією, країнами Співдружності британських держав, Індією, Філіппінами, Сінгапуром (Криволапов, 2001). Слід зауважити, що останнім часом у законодавстві США відбулись певні зміни й останнє слово про те, яке право застосовують до позовної давності, цілком залежить від суду того штату, що розглядає справу і це не обов'язково має бути *lex fori*. Суд може керуватися такими принципами, як "краща норма

права", "інтерес штату", "закон штату, із яким ці правовідносини найбільш тісно пов'язані" (*close connection*) (Криволапов, 2001).

Щодо спеціальних норм про позовну давність у згаданих спорах слід зауважити, що, наприклад, у країнах континентальної системи права дуже мало подібних норм. Як зазначає науковий співробітник юридичного факультету Женецького університету Аллесандро Чечі, специфікою країн континентальної системи права є те, що дуже часто добросовісним набувачам надають перевагу над інтересами власника, який позбавлений свого майна внаслідок крадіжки, втрати або якщо воно вибуло з володіння власника не з його волі. Як наслідок, у деяких країнах добросовісні набувачі стають належними власниками відразу після закінчення термінів позовної або набувальної давності (Chechi, 2017/2018). Наприклад, згідно із частиною 1er статті 728 та частиною 1bis ст. 934 Цивільного кодексу Швейцарії, якщо особа протягом 30 років безперервно і безперечно володіла культурними цінностями, які належить іншій особі, добросовісно вважаючи, що вона володіє ними, вона стає її власником шляхом (*adverse possession*) "несприятливого володіння" (Swiss Civil Code, 1907). Згідно з доктриною *adverse possession*, право власності на нерухоме майно набувається через добросовісне володіння ним протягом встановлених термінів і за певних умов (Black, 1991). Отже, після визначеного терміну давності можна законно отримати право власності на майно, а це, зі свого боку, може призвести до відмови в позові від первісного володільця. Американські юристи дуже часто критикують доктрину "несприятливого володіння". Стефанос Бібас, наприклад, зазначає, що ця доктрина спрямована на регулювання відносин у сфері нерухомості й абсолютно не застосовується до операцій з рухомим майном, особливо до особистого майна, яке було вкрадене та заховане (Bibas, n. d.). Крім того, як стверджує автор, ця доктрина завдає шкоди добросовісним власникам, які повідомили про крадіжку, але не можуть знайти своє майно (Bibas, n. d.). Аналогічної думки притримується і голландський дослідник Ларс ван Вліт, який вважає, що власник вкраденого чи втраченого рухомого майна найчастіше не знає, де перебуває це майно і з огляду на це ані позовна, ані набувальна давність не може до нього застосовуватися (Vliet et al., 2021). Учений звертає увагу на те, що Верховний суд Нідерландів застосовує позовну давність навіть у випадках, коли власники не мають інформації про місцезнаходження свого майна та про того, хто ним володіє (Vliet et al., 2021).

Досить цікаву модель застосування термінів позовної давності для реституції культурних цінностей передбачено в законодавстві Італії. Згідно зі ст. 78 Кодексу культурної та ландшафтної спадщини 2004 р. позов про реституцію подають протягом імперативного терміну в три роки, починаючи з дня, коли держава, яка подавала запит, дізналася, що майно, незаконно вивезене з її національної території, буде знайдено у визначеному місці й ідентифіковано власника або власника майна за будь-яким законним правом. Позов про реституцію обмежується в будь-якому випадку тридцятьма роками з дня незаконного вивезення майна з території держави-позивача (Code of the Cultural and Landscape Heritage, 2004). Не існує строків позовної давності для реституції майна, яке є частиною публічних колекцій, інвентаризованих у музеях, архівах та книгозбірнях для збереження. Публічні колекції визначаються як колекції, що належать державі, регіонам, іншим територіальним

органам влади та будь-якому іншому державному органу чи установі, а також колекції, які значною мірою фінансуються державою, регіонами або іншими територіальними органами влади. Не існує термінів позовної давності для реституції майна, що входить до церковних інвентарів (Code of the Cultural and Landscape Heritage, 2004). На думку автора, такий підхід є дуже збалансований і гнучкий. З одного боку, захищається національна культурна спадщина, а з іншого – така модель надає певні переваги добросовісному набувачу, що позитивно впливає на сучасний артринк.

У країнах англо-американського права відсутні спеціальні норми позовної давності для культурних цінностей. Згідно із Законом про давність 1980 р. до цивільних позовів застосовують загальний термін у 6 років (Limitation act, 1980). Проте у ст. 4 цього закону передбачено, що власник завжди може подати до суду, якщо цінності були вкрадені, і може подати до суду на людину, яка отримала право власності від злодія (Limitation act, 1980). Слід зауважити, що в ч. 2 цієї статті передбачено: якщо хтось добросовісно придбав вкрадене майно, то ні купівля, ні будь-яке подальше привласнення не будуть вважатися пов'язаними з крадіжкою (Limitation act, 1980). На думку деяких дослідників, це означає: якщо власник рухомого майна може довести, що він чи вона придбали рухоме майно добросовісно, то час почне перебігати на користь власника від дати добросовісного присвоєння (Kenyon, & Mackenzie, 2002). Показовим у цьому випадку була справа *De Préal v Adrian Alan Ltd*, яку розглядав Високий суд Англії (Kenyon, & Mackenzie, 2002). У цій справі позивач Ніколь де Преваль стверджувала, що пара канделябрів XIX ст. була вкрадена у неї у Франції в 1986 р. У травні 1995 р. вона подала позов після того, як канделябри були зображені на обкладинці каталогу *Sotheby's*. Відповідач, дилер Адріан Алан, заявив, що він купив ці об'єкти у шановного нью-йоркського дилера в 1984 р., до того, як у позивача було вкрадено ці канделябри. Однак у суду виникли сумніви щодо добросовісності відповідача і термін позовної давності застосований не був. Як зазначає Кенйон, якби відповідач купив би ці предмети добросовісно до травня 1989 р., то час минув би, і позивач не мав би успіху (Kenyon, & Mackenzie, 2002). Концепція позовної давності, яку застосовують в англійському законодавстві до добросовісних набувачів, досить гнучка і може ефективно використовуватися в позовах щодо реституції та повернення культурних цінностей. Проте тут усе залежить від встановлення фактів добросовісності набувача, що не завжди легко зробити.

Аналіз судової практики США щодо спорів, пов'язаних із реституцією та поверненням культурних цінностей, свідчить про дуже часте застосування позовної давності. Слід підкреслити, що різні штати дотримуються різних теорій щодо початку перебігу термінів даності. Ендрю Кенйон вказує на три основні підходи: "належна обачність" (*due diligence*), "фактичне відкриття" (*actual discovery*) та "вимога й відмова" (*demand and refusal*) (Kenyon & Mackenzie, 2002).

Згідно з підходом "належної обачності", час починає відраховуватися з моменту, коли позивач, виявивши розумну обачливість і старанність, повинен був виявити місцезнаходження предмета та особу відповідача. Підхід "фактичне відкриття" означає, що підстава для позову у власника не виникає, доки власник не дізнається місцезнаходження майна. Такий підхід був затверджений у законодавстві Каліфорнії, зокрема і щодо предметів мистецтва та спадщини (Kenyon, & Mackenzie, 2002). Підхід

"вимога і відмова" означає, що перебіг позовної давності не починається, доки позбавлений свого майна власник офіційно не вимагає від фактичного володільця повернути майно (Kenyon, & Mackenzie, 2002).

Більшість юрисдикцій США діють відповідно до вимог "належної обачності" або "фактичного відкриття". Прикладом застосування зазначених підходів є справа *Autocephalous Greek Orthodox Church of Cyprus v Goldberg* (Autocephalous Greek-Orthodox..., n. d.). Під час розграбування церкви в північній (турецькій) частині острова Кіпр у період 1976–1979 рр. з ніші вітваря (Apsis – грец.) викрали чотири частини мозаїки VI ст. Після того, як це стало відомо, влада Кіпру поінформувала про викрадення ЮНЕСКО й інші міжнародні організації. Хоча місцеперебування мозаїки не було встановлено, через деякий час стало відомо, що частини мозаїки перебували в турецького підприємця, що проживав у ФРН. Про це дізналася громадянка США пані Гольдберг, яка займалася торгівлею антикваріатом. Вона провела огляд цих частин мозаїки на митному складі аеропорту в Женеві та придбала їх за 1 млн дол, після чого вивезла їх до США. Музей Гетті запропонував купити мозаїки за 20 млн дол і, дотримуючись принципів купівлі антикваріату, повідомив владу Кіпру про цю пропозицію. Відповідно до цієї інформації, Православна церква Кіпру подала позов у штаті Індіана (США) до пані Гольдберг та її фірми щодо повернення мозаїки. Коли постало питання, право якої країни застосовувати до цього спору, відповідачка посилалася на швейцарське право за принципом *lex rei sitae*, а за цим правом її мали розглядати як добросовісного набувача. Федеральний суд штату Індіана вирішив застосувати принцип "найтіснішого зв'язку" і визначив, що відповідно до цього принципу треба використовувати право штату Індіана. Інше заперечення відповідачки стосувалося застосування позовної давності. Окружний суд розглянув питання про своєчасність судового позову. У цій справі фігурували три різні юрисдикції: Кіпр, Швейцарія та Індіана. Відповідно до законодавства Кіпру, старожитності були невідчужуваними й не могли бути придбані приватною особою шляхом продажу чи іншими способами. У законодавстві Швейцарії на той час був передбачений п'ятирічний строк давності, після закінчення якого до добросовісного набувача не мало бути жодних претензій. Згідно із законодавством штату Індіана, злочин не мав права набути власність на крадене майно, але власник мав подати позов протягом 6 років після крадіжки. Ураховуючи процесуальну природу позовної давності, а також той факт, що в цілому до спору застосували право штату Індіана, суд вирішив застосувати норми цього штату до позовної давності. Оскільки спір розглядали відповідно до законодавства штату Індіана, а також у зв'язку з процесуальним характером позовної давності, суд вирішив застосувати норми цього штату до питання позовної давності. Отже, Кіпр мав 6 років з моменту виникнення підстав для подання позову щодо повернення мозаїки. Суд визнав, що позивачі зробили значні зусилля для встановлення місцезнаходження викрадених мозаїк і повідомлення відповідних органів. Це означало, що час не почав враховуватися, поки позивачі не виявили місцеперебування мозаїк у США, майже через 10 років після їхньої крадіжки на північному Кіпрі. Отже, їхні дії були вчасними і термін позовної давності не закінчився. Визначивши, що позов Православної церкви Кіпру був своєчасним відповідно до концепції *due diligence* та доктрини "фактичного відк-

риття", суд вирішив спір на користь позивача (Autocephalous Greek-Orthodox Church..., n. d.).

Правило "вимога та відмова" (*demand and refusal*) було підтверджено на початку 1990-х у справі *Guggenheim v Lubell*, коли суд Нью-Йорка відхилив правило належної обачності (Chagall gouache..., n. d.). Суть справи полягала в тому, що наприкінці 1960-х рр. з музею Гуггенхайма було викрадено картину Шагала, але музей нікого не повідомив про це. Добросовісний набувач придбав твір у 1967 р. Згодом цю картину двічі виставляли на різних виставках у 1969 та 1973 рр. І лише в 1985 р., після того як її відвезли на Sotheby's для оцінювання, картину ідентифікували як зниклу. У 1986 р. музей вимагав повернення, але добросовісний власник йому відмовив, після чого музей подав позов до суду у 1987 р. Суд першої інстанції застосував підхід "належної обачності" (*due diligence*). Суд підкреслив, що не проведення музеєм ретельного пошуку викраденого майна і не повідомлення компетентних установ протягом 20 років, позбавляє початкового власника права повернення свого майна. Музей звернувся з апеляційним позовом у 1990 р. й Апеляційний суд Нью-Йорка скасував попереднє рішення, вважаючи, що обов'язок "належної обачності" може сприяти незаконній торгівлі викраденими творами мистецтва. Коментуючи це рішення, Ендрю Кенйон зазначає, що в подальшій своїй практиці суди Нью-Йорка використовували це рішення і стверджували, що обов'язок "належної обачності" не є обов'язковим аспектом правила "вимоги і відмови" (*demand and refusal*) (Kenyon, & Mackenzie, 2002).

Визначаючи певні переваги усіх трьох підходів, які використовують у доктрині та судовій практиці США, хотілося б відзначити певну невизначеність критеріїв "належної обачності", за якими встановлюють початок перебігу позовної давності. Крім того, автор поділяє точку зору Стефаноса Бібаса, який стверджує, що правило "вимоги і відмови" (*demand and refusal*) дає змогу власникам відкладати подання позову на невизначений час і тим самим створює проблеми для добросовісних набувачів (Bibas, n. d.).

Ураховуючи той факт, що останнім часом зросла кількість резонансних справ щодо повернення культурних цінностей із територій інших країн із застосуванням позовної давності, вкрай важливим питанням є уніфікація норм про позовну давність щодо реституції та повернення даних об'єктів. Тож важливою подією свого часу стало підписання Конвенція УНІДРУА про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності від 24 червня 1995 р. (далі Конвенція УНІДРУА). Згідно із ч. 3 ст. 3 конвенції будь-яке звернення щодо реституції має бути подане протягом 3 років з моменту, коли заявнику стали відомі місцезнаходження культурної цінності й особа володільця, й у будь-якому разі, протягом 50 років з моменту викрадення (Unidroit Convention..., 1995). У ч. 4 ст. 3 конвенції передбачено: позов про реституцію культурної цінності, що є невід'ємною частиною визначеної пам'ятки або визначеного археологічного об'єкта, або належить до публічної колекції, не підлягає жодному строку давності, окрім строку у три роки з моменту, коли заявнику стали відомі місцезнаходження культурної цінності й особа володільця (Unidroit Convention..., 1995). А в ч. 5 ст. 3 йдеться, що будь-яка договірна держава може зробити заяву про те, що пред'явлення позову підлягає терміну давності у 75 років або тривалішому строку, який передбачено її законодавством (Unidroit Convention..., 1995). Такому ж терміну підлягає позов, поданий в іншій договірній державі

щодо реституції культурної цінності, вилученої з пам'ятки, археологічного об'єкта або публічної колекції, розташованих на території договірної держави, яка робить таку заяву (Unidroit Convention..., 1995). Цікавим є положення ч. 8 ст. 3 конвенції, згідно з яким позов про реституцію сакральної або такої, що має важливе колективне значення, культурної цінності, яка належить та використовується корінною чи племінною громадою в договірній державі під час традиційних або ритуальних обрядів цієї громади, підлягає терміну давності, що застосовується до публічних колекцій (Unidroit Convention..., 1995). У ч. 5 ст. 5 конвенції передбачено, що будь-яке звернення щодо повернення культурної цінності має бути подане протягом трьох років з моменту, коли державі, що подає запит, стали відомі місцезнаходження культурної цінності й особа володільця, і у будь-якому разі, протягом 50 років з моменту вивезення або дати, коли цінність мала бути поверненою відповідно до дозволу про вивезення (Unidroit Convention..., 1995). Отже, можна стверджувати, що певна уніфікація відбулась і з цього приводу. Однак є деякі проблеми щодо застосування згаданої конвенції. По-перше, Україна її не підписала. По-друге, Конвенцію УНІДРУА не підписали такі великі гравці на ринку культурних цінностей, як США, Велика Британія, Німеччина, Австрія, А Франція, Нідерланди та Російська Федерація підписали цю конвенцію, проте досі не ратифікували (2022).

Дискусія і висновки

Концепція "несприятливого володіння" (*adverse possession*), згідно з якою добросовісні набувачі стають належними власниками культурних цінностей відразу після закінчення термінів позовної або набувальної давності і яка передбачена в деяких країнах континентальної системи права, усе ж таки завдає шкоди власникам вкрадених чи втрачених культурних об'єктів. Використання зазначеного підходу в чистому вигляді не сприятиме реституції та поверненню культурних цінностей первинному добросовісному власнику.

Розглянувши специфіку судової практики США щодо реституції та повернення культурних цінностей і три підходи щодо початку перебігу термінів позовної давності, автор відзначає, що судова політика США сприяє поверненню культурних цінностей законним власникам і запобіганню незаконній торгівлі викраденими культурними цінностями. Проте є певні недоліки в підходах "належної обачності" та "вимоги і відмови".

На думку автора, збалансованим і гнучким є підхід застосування строків позовної давності для реституції культурних цінностей, що передбачений у Кодексі культурної та ландшафтної спадщини Італії та Конвенції УНІДРУА. З одного боку, захищається національна культурна спадщина, а з іншого боку, така модель дає певні переваги добросовісному набувачу, що позитивно впливає на сучасний артринок.

Вітчизняне законодавство не містить окремої норми про терміни давності щодо позовів про повернення культурних цінностей. Тож для заповнення цієї прогалини в законодавстві України є доцільним передбачити спеціальні норми про позовну давність для реституції та повернення культурних цінностей. Як приклад можна використати модель, що передбачена в Конвенції УНІДРУА або в Кодексі культурної та ландшафтної спадщини Італії.

Список використаних джерел

Криволапов Б. М. (2001). *Позовна давність у міжнародному приватному праві*. ІМБ.

Autocephalous Greek-Orthodox Church of Cyprus v. Goldberg & Feldman Fine Arts, inc. (n. d.). <https://www.uniset.ca/microstates/917F2d278.htm>

Bibas, S. (1994). *The case against statutes of limitations for stolen art*. Penn Carey Law: Legal Scholarship Repository. https://scholarship.law.upenn.edu/faculty_scholarship/827

Black, H. (1991). *Black's law dictionary: Definitions of the terms and phrases of American and English jurisprudence, ancient and modern*. St. Paul., Minn. West Publishing Co.

Chagall gouache – Solomon R. Guggenheim Foundation and Lubell. Chagall Gouache – Solomon R. Guggenheim Foundation and Lubell – Centre du droit de l'art. (n. d.). <https://plone.unige.ch/art-adr/cases-affaires/case-chagall-gouache-2013-solomon-r-guggenheim-foundation-and-lubell>

Chechi, A. (2017). When Private International Law Meets Cultural Heritage Law – Problems and Prospects. *Volume XIX Yearbook of Private International Law*, XIX, 269–293.

Code of the Cultural and Landscape Heritage. (2004). Legislative Decree of Italy of 22.01.2004 № 42. <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/2491>

Kenyon, A. T., & Mackenzie, S. (2002). *Recovering stolen art? Australian, English and US law on limitations of action*. SSRN Electronic Journal. <https://doi.org/10.2139/ssrn.307980>

Limitation act. (1980). Law of United Kingdom from 13.11.1980. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1980/58>

Swiss Civil Code. (1907). Federal law of Switzerland of 10.12.1907. https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/24/233_245_233/en#book_4/part_1/tit_20/lvl_B/lvl_VII

UNIDROIT. (2022). Unidroit Convention on stolen or illegally exported cultural objects 1995 – States Parties. <https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention/status>

Unidroit Convention on stolen or illegally exported cultural objects. (1995). UNIDROIT Convention of 24.06.1995. <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2022/12/Convention-on-Cultural-Objects-Rome-1995.pdf>

Vliet, L. van, & Berlee, A. (2021). *Limitation Periods and Works of Art*. In B. Akkermans (Ed.), *Sjef-Sache', Essays in honor of Prof. mr. dr. J. H. M. (Sjef) van Erp on the occasion of his retirement*. The Hague, Eleven International Publishing.

References

Autocephalous Greek-Orthodox Church of Cyprus v. Goldberg & Feldman Fine Arts, inc. (n. d.). <https://www.uniset.ca/microstates/917F2d278.htm>

Bibas, S. (1994). *The case against statutes of limitations for stolen art*. Penn Carey Law: Legal Scholarship Repository. https://scholarship.law.upenn.edu/faculty_scholarship/827

Black, H. (1991). *Black's law dictionary: Definitions of the terms and phrases of American and English jurisprudence, ancient and modern*. St. Paul., Minn. West Publishing Co.

Chagall gouache – Solomon R. Guggenheim Foundation and Lubell. Chagall Gouache – Solomon R. Guggenheim Foundation and Lubell – Centre du droit de l'art. (n. d.). <https://plone.unige.ch/art-adr/cases-affaires/case-chagall-gouache-2013-solomon-r-guggenheim-foundation-and-lubell>

Chechi, A. (2017). When Private International Law Meets Cultural Heritage Law – Problems and Prospects. *Volume XIX Yearbook of Private International Law*, XIX, 269–293.

Code of the Cultural and Landscape Heritage. (2004). Legislative Decree of Italy of 22.01.2004 № 42. <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/2491>

Kenyon, A. T., & Mackenzie, S. (2002). *Recovering stolen art? Australian, English and US law on limitations of action*. SSRN Electronic Journal. <https://doi.org/10.2139/ssrn.307980>

Limitation act. (1980). Law of United Kingdom from 13.11.1980. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1980/58>

Kryvolapov, B. (2001). *Limitation of Acts in Private International law*. ІМВ [in Ukrainian].

Swiss Civil Code. (1907). Federal law of Switzerland of 10.12.1907. https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/24/233_245_233/en#book_4/part_1/tit_20/lvl_B/lvl_VII

Unidroit Convention on stolen or illegally exported cultural objects. (1995). UNIDROIT Convention of 24.06.1995. <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2022/12/Convention-on-Cultural-Objects-Rome-1995.pdf>

UNIDROIT. (2022). Unidroit Convention on stolen or illegally exported cultural objects 1995 – States Parties. <https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention/status>

Vliet, L. van, & Berlee, A. (2021). *Limitation Periods and Works of Art*. In B. Akkermans (Ed.), *Sjef-Sache', Essays in honor of Prof. mr. dr. J. H. M. (Sjef) van Erp on the occasion of his retirement*. The Hague, Eleven International Publishing.

Отримано редакцією журналу: 22.11.23

Прорецензовано: 17.12.23

Схвалено до друку: 23.01.24

Bogdan KRYVOLAPOV, PhD (Law), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-5933-7850
e-mail: kryvolapov@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

RESTITUTION OF CULTURAL VALUES AND LIMITATION OF ACTIONS RULES

Background. *The issue of restitution and the return of cultural values in Ukraine has gained particular relevance in light of the aggression against our country. Monitoring groups report the illegal export of cultural artifacts to the occupying nation, with some potentially finding their way into Russian museums. However, a considerable portion might be privately owned abroad, necessitating legal measures for their repatriation.*

Methods. *The research employed various methods, including dialectical, systemic-structural, and comparative-legal approaches.*

Results. *The author examines the nuances of limitation of actions applied to claims in the return of cultural values both in Civil law countries and Common law countries. The "adverse possession" doctrine, used in Civil law countries, is examined. For this purpose, the Civil Code of Switzerland and the Code of Cultural and Landscape Heritage of Italy were scrutinized and analyzed. The application of limitation of actions in disputes concerning the return of cultural artifacts in Common Law countries is examined separately. Special attention is paid to the analysis of the UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects of June 24, 1995. It has been proven that the approach used in this convention is flexible and balanced and contributes to the protection of both the original owner and the bona fide purchaser.*

Conclusions. *The application of the "adverse possession" doctrine in its pure form has been found to pose significant challenges for the original owners of unlawfully seized cultural property. The effectiveness of the concept of limitation of actions in disputes related to the repatriation of cultural property in the UK has been established, providing adequate protection for the rights of the object owners. It is claimed that it is appropriate to establish special limitation of actions rules for the restitution and return of cultural values in Ukrainian legislation. As an example, one could consider adopting a model similar to that provided for in the UNIDROIT Convention or in the Code of Cultural and Landscape Heritage of Italy.*

Keywords: *limitation of actions, cultural values, bona fide purchaser, adverse possession, actual discovery, due diligence, demand and refusal, restitution.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Випуск 1(57)

Редактор *Т. Гуз*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 13,5. Наклад 300. Зам. № 224-10978.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № МВ1.
Підписано до друку 30.01.24

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 58; (38044) 239 31 28

e-mail: vpc@knu.ua; vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua

<http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02